

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ «ΦΕΡΩΝ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ - ΡΗΓΑ»

ΥΠΕΡΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
Β' ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
«ΦΕΡΑΙ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ - ΡΗΓΑΣ»

ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ
2 - 4 Ὀκτωβρίου 1992

ΜΕΡΟΣ Β'

Ρήγας

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

ΔΗΜ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ - ΕΥΑΓ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ «ΦΕΡΩΝ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ - ΡΗΓΑΣ»

ΥΠΕΡΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
Β' ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
«ΦΕΡΑΙ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ - ΡΗΓΑΣ»

ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ
2 - 4 Ὀκτωβρίου 1992

ΜΕΡΟΣ Β'
Ρήγας

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
ΔΗΜ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ - ΕΥΑΓ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΑΘΗΝΑ 1994

ΕΠΙΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ «ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ»

Ταχυδρ. διεύθυνση: Μιλτιάδου 3, Κηφισιά 145 62, Ἀθήνα, τηλ.: 8011066

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΘΑΝ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ

ΓΡΑΦΕΙΑ – ΧΟΝΔΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΗ:

ΑΘΗΝΑ: ΑΒΕΡΩΦ 2 Τ.Κ. 104 33 ΤΗΛ.: 5238305 (4 γραμμές) FAX: 5238959

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ:

ΑΘΗΝΑ: ΑΒΕΡΩΦ 2 Τ.Κ. 104 33 ΤΗΛ.: 5238305 (4 γραμμές) FAX: 5238959

ΠΕΙΡΑΙΑΣ: ΚΑΡΑΟΛΗ & ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 45 Τ.Κ. 185 32 ΤΗΛ.: 4114417-8, FAX: 4173571

ΜΕΡΟΣ Β'

ΡΗΓΑΣ

Γ. Κ. ΒΛΑΧΟΣ

*Ἡ ἑλληνική ἰδέα στόν πολιτικό σχεδιασμό
τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ καί τοῦ Ρήγα Φεραίου*

Ἡ ἑλληνική ἱστορία, ὅπως γνωρίζουμε ὅλοι, ἀπεκατεστάθη ὀριστικά στίς πραγματικές της διαστάσεις ἀπό τόν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο. Τόν δρόμο ὡστόσο πρός τήν ἔθνική αὐτήν ἀναγέννηση τόν διάνοιξαν, μερικές δεκάδες πρὶν, δύο φωτεινά πνεύματα, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καί ὁ Ρήγας Φεραίος.

Ἄνδρες μέ διαφορετικό χαρακτήρα καί τρόπο ζωῆς ἀλλ' ἐξίσου προικισμένοι μέ διορατικότητα καί εὐψυχία, ἀντελήφθησαν κατά τόν ἴδιο, στήν οὐσία, τρόπο τήν ἱστορική πορεία τοῦ ἑλληνισμοῦ, μολονότι ἀπέκλιναν σημαντικά ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλον, ὅσον ἀφορᾶ στοὺς ἐνδεικνυομένους χειρισμούς πολιτικῆς τακτικῆς.

Ἐνθερμος ὁπαδός τῆς δημοκρατικῆς ἐλευθερίας, ὁ Κοραῆς ἐθεωροῦσε, ὡς γνωστόν, τόν πνευματικό διαφωτισμό καί τήν πολιτική διαπαιδαγώγηση ὡς προϋποθέσεις τῆς ἐθνεγερσίας¹. Γιά τόν Ρήγα, ἄμεσα ἐμπλεγμένον στά πολιτικά κινήματα τῶν ὑποδούλων, τό ἐπαναστατικό σχέδιο ἐταντιζόταν μέ τήν ἄμεση συνομοτική δράση². Θά μπορούσε κανεῖς, μεγιστοποιώντας αὐτή τή διαφορά, νά τοποθετήσῃ τόν Κοραῆ καί τόν Ρήγα σέ δύο διαφορετικούς κόσμους. Καί ὅμως, ὑπῆρξαν καί οἱ δύο τέκνα τῆς ἴδιας ἐποχῆς τῆς ἱστορίας καί ἡ προσέγγιση τῶν γεγονότων, καί στόν ἕνα καί στόν ἄλλον, ἀντανακλοῦσε τήν αὐτή, κατά βάθος,

1. Βλ. Ἀνακοίνωση στό Η' Συμπόσιο τοῦ Αἰγαίου. *Αἰολικά Γράμματα*, ΙΓ', 1983, σελ. 143, ὁ.π., καί στό Γ. Κ. Β λ α χ ο υ, *Μελέτες*, τ. ΙΙΙ, 1991, Ἀθήνα, Α. Σάκκουλα, σελ. 301 ἐπ.

2. Εὐρύτερη ἐπισκόπηση τῆς προσφορᾶς τοῦ Ρήγα Φεραίου στή μελέτη μου «Ἡ διάδοση τῶν ἰδεῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως στά Βαλκάνια. Ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ρ ή γ α Φ ε ρ α ί ο υ καί τό σχέδιο Ὅμοσπονδίας τῶν Λαῶν. *Μελέτες ΙΙΙ*, σελ. 281-300.

ιδεολογική ταυτότητα ή, τουλάχιστον, ένα κοινό σημείο έκκινήσεως που εκάλυπτε όλα τα άλλα. Έννοω την ιδιαιτερότητα της εθνικής συνειδήσεως των, ως Έλλήνων, και την σημασία που απέδιδαν σ' αυτήν την ιδιαιτερότητα κατά την επεξεργασία του πολιτικού σχεδιασμού.

Όμιλοῦντες για εθνική ταυτότητα και εθνική συνείδηση, θά πρέπει νά ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας, ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ὅπως αὐτή διαμορφώθη τελικά κατά τήν διάρκεια τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰώνα, δέν εἶχεν ἀκόμη ἀνατείλει στόν πνευματικό καί πολιτικό ὀρίζοντα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου ὅταν ὁ Ρήγας καί ὁ Κοραῆς διετύπωναν τό πολιτικό τους σχέδιο. Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση δέν ἔθεσε ὑπό ἀμφισβήτηση τό διαμορφωμένο ἀπό τήν Μοναρχία, μέ ἔρρισμα τόν ἀτομισμό καί τό ὀρθολογισμό Κράτος-Ἔθνος· κράτος τό ὁποῖο δέν ἀνεγνώριζε ἱστορικές ἐθνικές ὁμάδες ἀλλά μόνον ἄτομα συναθροισμένα κάτω ἀπό τήν μία καί ἀδιαίρετη κυρίαρχη ἐξουσία³. Προβάλλοντας τήν ἐπαναστατική ἰδέα τοῦ Ἔθνους⁴, ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση ἀπέβλεπεν ἀπλῶς στήν μετατροπή αὐτοῦ τοῦ κράτους ἀπό μοναρχικό σέ λαϊκό, διά τῆς μεταθιβάσεως τῆς κυριαρχίας ἀπό τόν μονάρχη στό λαό, μέ ταυτόχρονη ἀναγνώριση τῶν ἀτομικῶν καί πολιτικῶν δικαιωμάτων, κοινῶν σέ ὅλους τοῦς ἀνθρώπους.

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καί ὁ Ρήγας Φεραῖος υἰοθετοῦν, βεβαίως, καί ὁ ἕνας καί ὁ ἄλλος, τό οὐσιαστικό περιεχόμενο τῆς ἐπαναστατικῆς ἰδέας τοῦ ἔθνους, κατά τό μέτρο πού ἀναγνωρίζουν τό Λαό ὡς πηγὴ ὄλων τῶν ἐξουσιῶν καί προικίζουν ὅλα τὰ ἄτομα μέ ἀπαράγραπτα δικαιώματα. Ὅμως τό κοσμοπολιτικό πνεῦμα διαθλάται, καί στόν ἕνα καί στόν ἄλλον, διά μέσου τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας.

ο ο ο

Ὁ Κοραῆς μεταφράζει στά ἑλληνικά τή γαλλική Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων, πού ἀπευθύνεται σέ ὀλόκληρη τήν Ἀνθρωπότητα· καί δέ παύει ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς του, νά κατεργάζεται σχέδια καί πολιτικούς μηχανισμούς πού θά ἐπέτρεπαν στό Λαό νά ἀσκεῖ ἀνεμπόδιστα τὰ κυριαρχικά του δικαιώματα.

Ὑπάρχουν, ὡστόσο, σοβαρές ἐνδείξεις πού πείθουν, ὅτι, ἂν ὁ Κοραῆς δέν παύει νά πιστεύει στόν ἄνθρωπο γενικά καί νά θεωρεῖ τήν φιλελεύθερη δημοκρα-

3. Γιά τήν φιλοσοφία καί τίς πρακτικές τοῦ κράτους-ἔθνους, βλ. Γ. Κ. Β λ ά χ ο υ, Ἀνακοίνωση στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑπό τόν τίτλο «Τό κράτος-ἔθνος καί ἡ ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας*, 1989, σελ. 129 ἐπ.

4. Χωρίς νά ἀρνεῖται τίς ἰδιαιτερότητες τῶν ἐθνικῶν ὁμάδων, ἡ ἐπαναστατική ἰδέα τοῦ ἔθνους τίς καθυποτάσσει στήν παγκοσμιότητα τῆς προσωρινῆς ἐλευθερίας καί ἀνεξαρτησίας. Ὑπενθυμίζεται ὅτι, γιά νά δικαιολογήσει τόν γερμανικό ἐθνικισμό κατά τοῦ Ναπολέοντος, ὁ J.-G. Fichte ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ γερμανική πολιτιστική παράδοση ἀποτελεῖ τήν κατ' ἐξοχήν ἐνσάρκωση τῆς ἀνώτερης αὐτῆς ἰδέας τῆς πανανθρώπινης ἐλευθερίας. Βλ. σχετικὰ George Vlachos, *Fédéralisme et Raison d'Etat dans la pensée internationale de Fichte*, Paris, Pédone, 1948, σελ. 103 ἐπ.

τία⁵ ως τό ιδανικό πολίτευμα για όλους τους ανθρώπους, αντιλαμβάνεται, ωστόσο, ότι ή ανθρωπιστική παιδεία και ή δημοκρατία είναι άρρηκτα συνδεδεμένες μέ ένα βαθύτερο ιστορικό γνώθι σ' αυτόν και δέν μπορούν νά καρπόφορησουν παρά μόνο μέσα από μία πραγματική και γόνιμη ιστορική αὐτογνωσία.

Τό διαπιστώνει όταν τοποθετεί, κατά τίς στιγμές τῆς ἐκρήξεως τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως⁶, τόν γαλλικό Διαφωτισμό στήν παράλληλο τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ θαύματος, και ἐπεξηγεῖ τόν θρίαμβο τῆς νεαρᾶς Γαλλικῆς Δημοκρατίας με τήν ἄνοδο τῆς ιστορικής παιδείας πού ἔφερε τούς Γάλλους στό πολιτισμικό ἐπίπεδο τῆς Δημοκρατίας τῶν Ἀθηναίων. Τό ἐπιβεβαιώνει όταν ὀμιλεῖ για μία «ἠθική ἐπανάσταση» πού ἐπέστρεψε στούς νεωτέρους Ἕλληνες, ἀπό τά μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰώνα και ἐφεξῆς, νά ἀναστήσουν τήν συνείδηση τῆς ιστορικής τους ταυτότητας⁷. Καί ἄν ἀναλαμβάνει και μοχθεῖ νυχθημερόν στό ἐπίπονο ἔργο τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης», αὐτό τό πράττει ὄχι ἀπό ἀπλή περιέργεια ἀρχαιολογίας, ἀλλ' ἐπειδή ταυτίζει ὀλοκληρωτικά τόν ἑαυτό του μέ μία παράδοση πού ἐκτείνεται σέ μήκος ὀλοκληρῶν χιλιετηρίδων και πού πιστοποιεῖ τήν ἐνότητα τοῦ ἔθνους τῶν Ἑλλήνων.

Ὅταν θά ἐπέλθει ὁ χρόνος, δηλαδή μετά τήν ἐκρηξη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὁ Κοραῆς δέν θά παραλείψει νά τονίσει τήν ἰδιαιτερότητα αὐτῆς τῆς ἐξεγέρσεως, κατά τρόπο πού ὀδηγεῖ εὐθέως ἀπό τήν ἐπαναστατική στήν ἰστορική ἰδέα τοῦ ἔθνους. Στήν 2η ἐκδοση τοῦ **Πολεμιστηρίου Σαλπίσματος** (1η ἐκδ. 1801), ἡ ὀποία χρονολογεῖται ἀπό το 1821, ὁ Κοραῆς θά προσθέσει τήν ἀκόλουθη σημαντική διασαφήνιση: «Ἐπαναλαμβάνω, ἡ ὑπόθεση τῶν Ἑλλήνων δέν εἶναι ἡ ἴδια μέ ἐκείνη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης· μπορεί κανεῖς νά καταπολεμήσει ἢ νά ἀποδεχθεῖ τήν τελευταία, χωρίς αὐτό νά μάς ὀποχρεῶνει νά συμφωνήσουμε ὄσον ἀφορᾶ στήν πρώτη. Οἱ ἐπαναστάσεις τῆς φωτισμένης Εὐρώπης γίνονται ἀπό ἕνα τμήμα τοῦ ἔθνους ἐναντίον τῶν ὑπολοίπων, ἀλλά στήν Ἑλλάδα ὄλοι εἶναι σύμφωνοι κατά τοῦ ξένου [κατακτητῆ] ... Κατά τήν διάρκεια τῆς [Γαλλικῆς] Ἐπαναστάσεως, ἐπρόκειτο νά μεταβληθεῖ αὐτός ἡ ἐκεῖνος ὁ θεσμός τῆς πατρίδας· στήν Ἑλλάδα πρέπει νά φτιάξει κανεῖς ὄλα ἀπό τήν ἀρχή και δέν ὕπάρχει τίποτε για νά γκρεμισθεῖ... Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση ἐπρόκειτο νά

5. Διευκρινίσεις για τή στάση τοῦ Κοραῆ ἀπέναντι τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως στήν μελέτη μου, «*Révolution Française et Révolution Nationale Hellénique*», Instituto Storico Italiano per l'età moderna e Contemporanea, Roma 1990, τ. II, σελ. 225 ἐπ.

6. Για τήν ἔκταση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ προτύπου τῆς δημοκρατίας ἐπί τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, βλ. Ἀνακοίνωση μου στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μέ τίτλο: «Ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων. Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση και ἡ Δημοκρατία τῶν Ἀθηναίων», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας* ἐπ. 1989, και Γ. Κ. Βλάχου, *Μελέτες*, III, σελ. 149 ἐπ.

7. Βλ. ἰδιαίτερα τήν Ἀνακοίνωση τοῦ Κοραῆ στίς 6.1.1803, στό Παρίσι ὀπό τόν τίτλο *Mémoire sur l'état de la Civilisation dans la Grèce*

άποφασίσει περί τῆς μορφῆς τῆς Διοικήσεως, ἐνῶ ἐδῶ ὁ πόλεμος ὀφείλει νά ἀποφασίσει περί τῆς ὑπάρξεως ἑνός ὀλοκλήρου ἔθνους»⁸.

Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἑλληνικοῦ προβλήματος ὑπό τόν φωτισμό τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ιδέας δέν θά μπορούσε νά γίνει κατά τρόπο περισσότερο σαφῆ καί πλήρη.

Ἐάν μοῦ ἐπιτραπεῖ νά κάμω, ἐδῶ, ἕνα κάπως εὐρύτερο σχολιασμό αὐτοῦ τοῦ θέματος. Ὅπως μοῦ ἔχει δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά τό ὑπογραμμίσω ἄλλοῦ⁹, «στόν δυτικό Διαφωτισμό, ἡ παιδεία ἐντάσσεται σέ ἕναν ὑπερεθνικό, κατά κάποιον τρόπο ἀγώνα χειραφετήσεως τοῦ ἀτόμου, στό πλαίσιο μιᾶς λίγο ἤ πολύ κοσμοπολιτικῆς ιδεολογίας, στούς κόλπους τῆς ὁποίας τό ἔθνος καί ἡ ἐθνική ιδέα, ὅταν προβάλλονται, ἀποτελοῦν μᾶλλον ἀπλή προέκταση τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἀτομισμοῦ... Ὁ Ἑλληνικός Διαφωτισμός, ἀντιθέτως, ὅπως ἀποκρυσταλλώνεται στήν προσωπικότητα τοῦ Κοραῆ, προβάλλει τήν ἀτομική ἐλευθερία ἄρρηκτα συνδεδεμένη μέ τήν ἐθνική ἀφύπνιση καί τήν ἐθνική χειραφέτηση μέ τήν ἀτομική καί συλλογική διαπαιδαγώγηση ὡς προϋπόθεση τῆς πρώτης, ἀλλά καί ὡς ἀπαραίτητο συμπλήρωμά της.

Πολύ πρὶν ἀπό τήν ἀποφασιστική στροφή τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ πρὸς τόν ἀτομισμό καί τίς δημοκρατικές ἐλευθερίες, οἱ μοναρχίες πού κατασκεύασαν τήν κυσέλη τοῦ κράτους-ἔθνους ἐξεκίνησαν πράγματι, ὄχι ἀπό μία ὁποιαδήποτε ἐθνική ιδεολογία, ἀλλ' ἀπό τό μακρυνό πρότυπο τοῦ ρωμαϊκοῦ imperium ἀπό τό ὁποῖο ἐδανείσθηκαν καί τοὺς τύπους καί τήν οὐσία.

Στήν πραγματικότητα, γιά τοὺς λαούς τῆς Δύσεως, δέν ὑπῆρχε ἀντίκρυσμα στό παρελθόν γιά τήν ἀναβίωση μιᾶς ἐθνικῆς πολιτικῆς κοινότητας, παρά τίς ρομαντικές ἐπικλήσεις ἑνός Montesquieu τῶν λεγομένων «γερμανικῶν ἐλευθεριῶν». Ἡ ἐθνική ιδέα, ὡς πολιτική ιδεολογία, ἀνεπτύχθη ἐκεῖ μέσα ἀπό μία πολύ ὀρατή ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στό μοναρχικό - φεουδαρχικό ἢ ἡμιφεουδαρχικό - κράτος - ἔθνος καί τήν ἀναπτυσσόμενη νέα ἀστική κοινωνία. Στήν περίπτωση τῶν Ἑλλήνων καί εἰδικότερα τοῦ Κοραῆ, «ἡ κοινωνικο-πολιτική διαπαιδαγώγηση τῶν ὑποδούλων καί, στήν συνέχεια, τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων, δέν παρουσιάζεται... στήν προοπτική τῆς διαλεκτικῆς ἀντιθέσεως κράτους καί ἰδιωτικῆς κοινωνίας... ἀλλά στήν πρακτική τοῦ συγκεκριμένου ἐθνικο-ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος, πού γίνεται τό ἴδιο, ταυτόχρονα, ἐξουσία καί Διαφωτισμός»¹⁰.

Μποροῦμε λοιπόν, ὅσον ἀφορᾷ στόν Χίο διανοούμενο, νά ὀδηγηθοῦμε στίς ἀκόλουθες παρατηρήσεις:

Ἐάν παρακολουθήσουμε προσεκτικά τά κείμενα τοῦ Κοραῆ, ἀπό τά πρῶτα χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ὡς τό δικό μας '21, θά διαπιστώσουμε, ὅτι,

8. Βλ. ἰδίως σελ. 31-32 τῆς ἀρχικῆς ἐκδόσεως (ἀνατύπωση τῆς 150 ἐτηρίδας, Ἀθήνα 1983).

9. Βλ. καί ἀνωτέρω, ὑποσ. 1, Ἀνακοίνωση μου.

10. Α ὁ τ.

πίσω από όλες τις τοποθετήσεις του - θετικές ή αρνητικές¹¹ - απέναντι στα γεγονότα της Γαλλίας και της Ευρώπης, εκείνο που του εξασφαλίζει τελικά μία αδιατάρακτη προσωπική πορεία διά μέσου των εναλλασσομένων καταστάσεων και συμβάντων της ιστορίας είναι η βαθύτατη προσήλωσή του στην ιδέα της απελευθέρωσης του έθνους από τον τουρκικό ζυγό. Τοῦ Ἔθνους ὑπό τήν ιστορική ἔννοια τοῦ ὄρου, ὡς πραγματικοῦ δεδομένου τῆς ιστορίας. Κατά τό μέτρο, ὥστόσο, πού ὁ Κοραῆς, διά μέσου ἀκριβῶς τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καί τῆς ἐπαναστατικῆς ιδέας τοῦ Ἔθνους κατορθώνει νά ἀφομοιώσει τίς ἀξίες καί τά ἐπιτεύγματα τοῦ κλασσικοῦ ἑλληνισμοῦ, τό ἑλληνικό ἔθνος εἶναι γι' αὐτόν κάτι παραπάνω ἀπό ἕνα ἀπλό συνονθύλευμα ραγιαδῶν πού ἀπλῶς διψοῦν γιά ἐλευθερία. Ἡ ἀναγεννώμενη Ἑλλάδα εἶναι ταυτόχρονα γι' αὐτόν Ἐλευθερία καί Πολιτισμός στόν ὑψιστο βαθμό τῆς σημασίας αὐτῶν τῶν ὄρων. Ἡ Ἑλλάδα εἶναι μιά μεγάλη προσδοκία, στήν ἔννοια τῆς ὁποίας ἡ ἔθνική - ιστορική καί ἡ ἐπαναστατική ιδέα τοῦ ἔθνους φωτίζονται ἀμοιβαίως καί τείνουν νά ταυτιστοῦν ἀπολύτως. Στήν μεγάλη αὐτή προσδοκία ἐπικεντρώνονται καί οἱ ἀρχικοί δισταγμοί του ὅσον ἀφορᾷ στήν ἐπικαιρότητα τῆς ἔνοπλης ἐξεγέρσεως.

Τοὺς δισταγμούς αὐτούς δέν συνεμερίζετο, φυσικά, ὁ Ρήγας Φεραῖος, καί λόγω ἴσως διαφορᾶς χαρακτήρα ἀλλά καί διότι ἀντιμετώπιζε ἀπό πιό κοντά καί τόν κατακτητή καί τοὺς ὑποδούλους λαούς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ ἐπαναστατική ιδέα τοῦ Ἔθνους ἐνεῖχε, φυσικά, καί γιά τόν συντάκτη τοῦ **Θουρίου**, ὅπως καί γιά τόν ὑπομνηματιστή τοῦ Ἀριστοτέλους, ιδιαίτερη σημασία, ἀφοῦ ἡ Διακήρυξη τῶν πανανθρωπίνων δικαιωμάτων - πού ἀποτελοῦσε τήν πεμπτοῦσία αὐτῆς τῆς ιδέας, ἐσήμαινε ταυτόχρονα κοινωνική καί πολιτική χειραφέτηση, ἀλλ' ἐπίσης καί ἰδίως ἀποτίναξη τοῦ ξένου ζυγοῦ. Ἡ ἔμπρακτη ἐφαρμογή αὐτῆς τῆς ιδέας προσέκρουε, ὥστόσο, στόν χῶρο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, σέ ἐντελῶς εἰδικές δυσχέρειες, ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ὁ χῶρος αὐτός περιελάμβανε πλῆθος λαῶν, διαφορετικῶν κατά τήν καταγωγή, τή γλῶσσα, τό θρήσκευμα καί τά ἥθη. Ἐτσι πού θά ἦταν δύσκολο, τήν στιγμή ἐκείνη, νά φαντασθεῖ κανεῖς τήν δυνατότητα διαγραφῆς ἐσωτερικῶν συνόρων, σύμφωνα μέ τό πρότυπο τοῦ ἐνιαίου κράτους - ἔθνους, γιά κάθε μία ἀπό τίς ἔθνολογικές αὐτές ὀντότητες. Γιά ἕνα κάτοικο τῆς Αὐτοκρατορίας τό δίλημμα ἦταν νά διαλέξει ἀνάμεσα στήν διατήρηση τοῦ αὐταρχικοῦ - θεοκρατικοῦ συστήματος τῶν Σουλτάνων ἢ τήν μετατροπή αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῶν Ὀθωμανῶν σέ φιλελεύθερο καί δημοκρατικό, κατά τό πρότυπο τοῦ ἐνιαίου λαϊκοῦ κράτους - ἔθνους, ὅπως αὐτό εἶχε προβληθεῖ ἀπό αὐτήν τήν ἴδια τήν ἐπαναστατική Γαλλία. Φυσικά, ἡ μετατροπή αὐτή φαινόταν ἀδιανόητη ὡς ἔργο τῶν ἰδίων

11. Βλ. τήν ἄνωτ. ὑποσ. 5 μελέτη μου.

των Ὀθωμανῶν κατακτητῶν, στους κόλπους τῶν ὁποίων δέν εἶχε προφανῶς εἰσχωρήσει ὁ Δυτικός Διαφωτισμός.

Ἄλλά καί ἀνάμεσα στους ὑποδούλους λαούς, τό μόνο στοιχεῖο πού θά μπορούσε νά ἀναλάβει καί νά φέρεי σέ αἴσιο πέρας τό ἔργο αὐτῆς τῆς μετατροπῆς ἦσαν οἱ Ἕλληνες, καί λόγω σχετικῆς οικονομικῆς εὐρωστίας, ἀλλ' ἐπίσης καί ἰδίως λόγω πνευματικῆς ἀναπτύξεως, ἡ ὁποία εἶχεν ἐξασφαλίσει σέ πολλούς ἀπό αὐτούς περίοπτη θέση στους κόλπους τῆς ἴδιας τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἄνεξάρτητα, ἄλλωστε, ἀπό τό κύμα τῶν νέων ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν ὑπῆρχαν ἄρκετοί – μεταξύ ἰδίως τῶν Φαναριωτῶν – οἱ ὁποιοί ἐφαντάζονταν ὅτι ἡ Αὐτοκρατορία θά προχωροῦσε σέ κάποιο στάδιο βαθμιαίου ἐξελληνισμοῦ, ὅπως ἄλλοτε εἶχε συμβεῖ καί παρόμοιο μέ τόν ἐξελληνισμό τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας κατά τά χρόνια τοῦ Βυζαντίου. Ὅπως δὲ ἡ ἰδέα τοῦ ἡγετικῶν ῥόλου τῶν Ἑλλήνων ὡς ἐνωτικῶν στοιχείου τῶν λαῶν τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐκέρδιζεν, ὅπως φαίνεται, ἔδαφος καί στόν εὐρύτερο κύκλο τῶν Ἑλλήνων, πού παρακολουθοῦσαν προσεκτικά, ἰδίως μετά τήν ἐκστρατεία τῆς Ἰταλίας, τά γεγονότα τῆς Δύσεως. Ἐνσάρκωτης αὐτῆς τῆς ἰδέας ὑπῆρξε, τελικά, ὁ Ρήγας Φεραῖος, στό πρόσωπο τοῦ ὁποίου ἐταυτίσθη ὀλοκληρωτικά ὁ Διαφωτιστής καί ὁ Ἐπαναστάτης.

Μοῦ ἔχει δοθεῖ, ἄλλοτε, ἡ εὐκαιρία νά περιγράψω συνοπτικά τήν προσπάθεια τοῦ μεγάλου αὐτοῦ Ἑλληνα πατριώτη, ὅπως διαμορφώσῃ ἕνα πραγματικό πρότυπο κατάλληλο γιά τίς ὅλες ἰδιάζουσες συνθήκες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας¹². Ἐκεῖνο πού μπορῶ νά ὑπογραμμίσω, ἐδῶ, εἶναι ὅτι, τήν σκέψη τοῦ Ρήγα, ὅπως καί ἐκεῖνη τοῦ Κοραῆ, διαπερνᾷ ἀπό ἄκρου εἰς ἄκρον, ἡ ἐπαναστατική ἰδέα τοῦ ἔθνους, μέ ἔρεισμα τίς τρεῖς αὐτές θεμελιακές ἀρχές: τήν λαϊκή κυριαρχία, τά πανανθρώπινα δικαιώματα, καί τήν ἐνότητα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας κατά τό πρότυπο τοῦ κράτους - ἔθνους.

Ὅπως ἦταν φυσικό, ἐχρειάσθη πολὺς μόχθος καί μεγάλη δεξιότηρία ἐκ μέρους τοῦ Ρήγα γιά νά κατασκευάσῃ ἕνα ἔγκυρο συνταγματικό πλαίσιο, ἀκριβῶς λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι θά ἔπρεπε νά συμφιλιώσῃ τήν λαϊκή κυριαρχία μέ τήν πολλαπλότητα τῶν ἐθνολογικῶν ὁμάδων τῆς Αὐτοκρατορίας καί νά ἐξασφαλίσῃ ἔτσι ἕνα ἰσχυρό ἔρεισμα στήν ἐνότητα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, χωρίς νά παραβλάπτεται, σύμφωνα μέ τήν ἐπαναστατική ἰδέα τοῦ ἔθνους, τό πρωταρχικό αἶτημα τῆς ἰσότητος καί τῆς ἀδελφοσύνης ὄλων τῶν ἀτόμων. Ὁ Ρήγας τό κατορθώνει, θεωρητικά τουλάχιστον, κατά τρόπο θαυμαστό, κατοχυρώνοντας τό δικαίωμα τῆς διαφορᾶς τῶν λαῶν τῆς Αὐτοκρατορίας, χωρίς νά μειώνει τήν

12. Βλ. ἀρ. 1 § 2, τῆς γαλλικῆς συνταγματικῆς πράξεως τῆς 24 Ἰουνίου 1793. Στό γαλλικό κείμενο ἀναγράφεται «Ἡ Γαλλική Δημοκρατία εἶναι μία καί ἀδιαίρετη». Ὁ Ρήγας, στήν ἀντίστοιχη διάταξη, γράφει: «Ἡ Ἑλληνική Δημοκρατία εἶναι μία μέ ὅλο πού συμπεριλαμβάνει εἰς τόν κόλπο τῆς διάφορα γέννη καί θρησκείας· δέν θεωρεῖ τὰς διαφορὰς τῶν λατρειῶν μέ ἐχθρικό μάτι· εἶναι ἀδιαίρετος, μ' ὅλον πού οἱ ποταμοί καί πελάγη διαχωρίζουν τίς ἐπαρχίες τῆς, αἱ ὁποῖαι ὅλα εἶναι ἕνα συνεσφιγμένον ἀδιάλυτον σῶμα». Γιά τήν πληρέστερη ἐποπτεία τοῦ θέματος βλ. τήν ἀνωτέρω ὑποσ. 2 μελέτη.

θεμελιακή ένότητα τής εξουσίας¹³. ενώ ταυτόχρονα, ενσωματώνοντας ή και εμπλουτίζοντας και βελτιώνοντας τις γαλλικές Διακηρύξεις στο Σύνταγμα του, εγείρει προστατευτικούς φραγμούς των δικαιωμάτων των ατόμων και των ομάδων κατ' ένδεχομένων υπερβάσεων τής Διοικήσεως.

Από πολλών απόψεων (λ.χ. στο θέμα τής ισότητας των φύλων ή τής εκπαιδευσεως), τά κείμενα του Ρήγα εύρισκονται στην αιχμή των φιλελευθέρων και δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων τής εποχής. Αποτελούν περίτρανη απόδειξη ότι ο Διαφωτισμός είχε ήδη εισχωρήσει σε βάθος στα προκεχωρημένα κλιμάκια του Έλληνισμού, σε βαθμό που να κάνει άν' όχι εύλογη τουλάχιστον ευχερώς κατανοητή τήν ιδέα του ήγαιτικού - επαναστατικού ρόλου των Έλλήνων στους κόλπους τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Τό άκρας λεπτό σημείο όλων αυτών των νομικο-πολιτικών κατασκευών είναι, ότι, για να εξασφαλισθεί ή κοινωνική συνοχή του νέου πολυεθνικού άλλ' όπωσδήποτε ενιαίου - και όχι όμοσπονδιακού, όπως έχει κάποτε ύποτεθεί¹⁴ - κράτους, έπρεπε να έχει ένα κοινό όνομα και μία κοινή επίσημη γλώσσα: Δέν είναι περίεργο ότι ο Ρήγας έδώρησε τό όνομα τής Έλλάδος στο ύπό σχεδιασμό νέο κράτος και ότι άνεγνώρισε τήν έλληνική ως επίσημη γλώσσα για όλόκληρη τήν επικράτεια. Δέν πρέπει να λησμονούμε ότι, λίγα μόλις χρόνια πριν, ή κοιτίδα των νέων ιδεών, ή Γαλλία, είχε πολλαχώς διατρανώσει τόν θαυμασμό της προς τις έλληνικές δημοκρατίες τής Αρχαιότητας, και ότι, έξ' άλλου, ή έλληνική ήταν ή πλέον διαδεδομένη γλώσσα σε όλόκληρη τήν Όθωμανική Αυτοκρατορία: και ότι άκόμη οι κώδικες των Παραδουναβίων έπαρχιών είχαν συνταχθεί από Έλληνες στην έλληνική, ενώ πολλά διπλωματικά κείμενα τής Αυτοκρατορίας μεταφράζονταν στην έλληνική πριν μεταφραστούν σε άλλη διπλωματική γλώσσα. Η έπιλογή τής επίσημης γλώσσας και του όνόματος του νέου κράτους δέν φαίνεται, όπωσδήποτε, να προσκρούει, στα μάτια του Ρήγα, σε έμπόδια ήθικης, ψυχολογικής ή πολιτικής μορφής. Ο επαναστατικός ρομαντισμός κάνει τόν Έλληνα μεταρρυθμιστή να σχεδιάζει μίαν Έλλάδα πανανθρώπινη, όπου όλοι οι κάτοικοι όνομάζονται Έλληνες άκριβώς επειδή είναι έλευθεροι, με άπολύτως ίσα δικαιώματα, υπό τήν προστασία μιās εξουσίας που πηγάζει κατ' ίσο λόγο

13. Στο Σύνταγμα του Ρήγα, τό δικαίωμα τής εκπαιδευσεως αλλά και ή συμμετοχή στην έθνική άμυνα υπογραμμίζονται ιδιαίτερα: Στα άτομικά, προστέθηκαν και κοινωνικά δικαιώματα (άρ. 21), ενώ καταβάλλεται ιδιαίτερη φροντίδα για τήν τήρηση τής άρχης τής νομιμότητας.

14. Ο Θ. Βελίδης, ό Τ. Κορδάτος κ.ά. ύπεστήριξαν τήν άποψη ότι ο Ρήγας απέβλεπε στην ίδρυση Όμοσπονδίας Βαλκανικών λαών. Παραγνωρίζουν τό γεγονός, ότι, όταν ο Ρήγας έπεξεργάζεται τά σχέδια του επικρατεί ή επαναστατική ιδέα του Έθνους και όχι ή ιστορική. Η πρώτη, τήν όποian ένστερνίζεται ό Έλληνας επαναστάτης, καθυποτάσσει τις έθνολογικές διακρίσεις στην ιδέα τής κοινής, και ίσης για όλα τά άτομα, ελευθερίας υπό τή στέγη του ένιαίου ίσονομικού και ίσοπολιτικού κράτους. Περισσότερα στην άνωτέρω ύποσ. 2 μελέτη μου.

καί μέ πλήρη ἀναγνώριση τῶν ιδιοτυπιῶν ἑνός ἐκάστου ὡς ἀτόμου ἢ ὡς μέλους μιᾶς εὐρύτερης ἐθνολογικῆς ὁμάδας ἢ κατηγορίας. Μέ τήν ἐξασφάλιση ἴσου ἀτομικοῦ καί πολιτικοῦ δικαιώματος καί μέ τήν μεσολάβηση συνταγματικῶν μηχανισμῶν προστασίας τῶν μειονοτήτων οἱ ἐθνολογικές διαφορές ὑποτίθεται, ὅτι, στό κράτος τοῦ Ρήγα, ἔχουν ἀποβάλλει κάθε λογῆς ἠθική ἢ πολιτική σημασία καί ὅτι, σέ κάθε περίπτωση, ἐπιλύονται κατά τόν τρόπο πού ἐπιμελῶς προβλέπει τό Σύνταγμα. Ἡ ὑπό κατασκευή Ἑλλάδα τοῦ Ρήγα εἶναι ἡ ἐνσάρκωση τῆς δημοκρατικῆς ἐλευθερίας στήν ἀπόλυτη ἔννοια καί σημασία τοῦ ὄρου, μέ τήν ὁποία ταυτίζονταν ἐφεξῆς καί οἱ ὄροι Ἑλλάς καί Ἑλληνες.

Φυσικά, πίσω ἀπό ὅλα αὐτά ὑπάρχει ἡ πραγματική ὑπόσταση τοῦ Ρήγα ὡς Ἑλληνα ἐπαναστάτη. Καί ὑπάρχει τό γεγονός ὅτι ἡ ἐλευθερία δέν ἀποτελεῖ, ἐδῶ, μία λέξη, ἀλλ' ἐκδηλώνεται, ὅπως στόν **Θούριο** ἢ σέ ἄλλα κείμενα καί μεταφράσεις τοῦ συγγραφέα, ὡς ἐκδήλωση ἑνός ἀγῶνα πού ἄρχισε ἀπό πολύ μακριά καί συνεχίζεται καί τώρα: ἀγῶνα στίς διάφορες φάσεις τοῦ ὁποίου τό ὄνομα Ἑλληνες καταλαμβάνει περίοπτη θέση. Ἡ ἱστορική ἰδέα τοῦ ἔθνους ὑποβόσκει, κατά κάποιον τρόπο, κάτω ἀπό ἕνα ἰδιότυπο κοσμοπολιτικό μαντύ. Δέν γίνεται ὁμως – κι αὐτό ἐνέχει ἰδιαίτερη σημασία –, δέν γίνεται σέ καμμία στιγμή, ὅπως ἄλλωστε καί στόν Κοραῖ, στενόκαρδος ἐθνικισμός. Εἶναι, καί γιά τόν ἕνα καί γιά τόν ἄλλο ἀπό τούς δύο αὐτούς γίγαντες τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, κάπως ἔτσι ὅπως ὅταν ὁ Ἰσοκράτης ὠνόμαζεν Ἑλληνες ὅλους «τούς μετέχοντας τῆς ἡμετέρας παιδείας». Διά τῆς δημοκρατικῆς ἐλευθερίας ἡ ἐλληνική ἐθνική ἰδέα γίνεται ἕνα ἀνοιγμα πρὸς ὅλους τούς ἀνθρώπους.

Κάτω ἀπό μίαν ἄλλη πολύ ἐπίκαιρη ὀπτική γωνία, θά μπορούσε νά λεχθεῖ ὅτι ὁ Ρήγας, ἰδιαίτερα, εἶναι ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ἰδεολόγος πού κατόρθωσε, μέ τόν στοχασμό του καί μέ τήν πράξη του, νά προσδώσει ἕνα οὐσιαστικό περιεχόμενο στήν ἐπαναστατική ἰδέα τοῦ ἔθνους, ἀφοῦ εἶναι ὁ πρῶτος πού ἀντιμετώπισε τό πρόβλημα τῆς ὀργανώσεως ἑνός πολυεθνικοῦ κράτους ἐπὶ ἰσονομικῶν καί ἐξόχως δημοκρατικῶν βάσεων. Καί εἶναι, νομίζω, καιρός νά πάρει, μαζί μέ τόν Κοραῖ, τήν θέση πού τούς ἀνήκει στό Πάνθεο, ὄχι ἀπλῶς τῆς ἐλληνικῆς ἀλλά καί τῆς εὐρύτερης εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας.

Ὅπωςδήποτε, γιά ἐμᾶς τούς Ἑλληνες παραμένει τό γεγονός ὅτι ἡ ἐνθεγερσία μας ἐξεκίνησε ὄχι ἀπό μιά στενόκαρδη ἀντίληψη περί τῆς ἐννοίας τοῦ ἔθνους, ἀλλ' ἀπό ἕνα ὄραμα στό ὁποῖο εἶναι συνυφασμένη ἐξ ὑπαρχῆς ἡ ἐθνική ἰδέα καί ὁ ἀνθρωπισμός. Στήν ἱστορία μας ὑπάρχει ἄρκετό βάθος γιά τέτοια ὄραματα καί χωρὶς αὐτά ἡ ζωὴ μας θά γινόταν πολύ φτωχή.

GEORGES C. VLACHOS

*L' idée nationale dans le projet politique
d' Adamandios Corais et de Righas Féréos*

Deux hommes illustres, Righas Féréos et Adamandios Corais, symbolisent la renaissance de la nation grecque, à la fin du dix huitième siècle et au commencement du dix neuvième. Righas Féréos, représentant authentique des idées libérales et démocratiques repandues sur le Continent par la Révolution Française est le premier européen à avoir élaboré un projet de Constitution instituant un Etat multinational inspiré de ces mêmes idées et ingénieusement réadaptées à son modèle. Adamandios Corais est, lui aussi, tout proche de l'idéologie révolutionnaire libérale; mais il pense que l'éducation de la nation hellène doit précéder et en tout cas accompagner son soulèvement révolutionnaire contre le tyran turc. Il préconise, en conséquence, un rattachement plus direct à l' Hellénisme classique.

Tout en indiquant ces différences de caractère et d'orientation tactique, l'auteur de l'étude met en évidence que l'inspiration démocratique de l'un et de l'autre de ces penseurs rattache indissolublement le libéralisme révolutionnaire à l'idée d'émancipation ethnique. L'un et l'autre nous offrent, cependant, le modèle de démocratie calqué essentiellement sur l'idée d'une tradition historique majeure de l'Hellénisme, englobant l'Hellade classique et ses manifestations ultérieures. Mieux que tout autre penseur de cette époque, ils nous aident à comprendre le passage de l'idée révolutionnaire d'Etat-nation à la conception subséquente d'Etat national, libéral et démocratique.

ΦΩΤΗΣ ΝΙΚ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

*Οι θεατρικές παραστάσεις για τον Ρήγα Φεραίο
στην Θεσσαλία (1881-1993)*

Α. Εισαγωγικά

Ο ερευνητής, καθώς προχωρεί την έρευνα στο αντικείμενο που τον ενδιαφέρει, χρειάζεται μερικές φορές να κάνει καθ' οδόν κάποιες στάσεις για να πάρει μερικές «ανάσες» να ανακεφαλαιώσει, να βγάλει γενικότερα συμπεράσματα, να κάνει κάποιες δεύτερες και τρίτες σκέψεις, αλλά και για να εντάξει, μέσα στο ήδη υπάρχον και δημοσιευμένο υλικό του, νεότερα στοιχεία, τα οποία είτε ανεύρε εκ των υστέρων είτε, για διαφόρους λόγους, δεν είχε θεωρήσει σκόπιμο να δημοσιεύσει στο παρελθόν. Μια τέτοια λοιπόν «στάση», αν είναι δυνατόν να ονομασθεί έτσι, γιατί είναι ιδιαίτερος επίπονη, γίνεται και εδώ με την ανακοίνωση αυτή, στη μέση του δρόμου για την ανίχνευση και όσο το δυνατόν πληρέστερη, καταγραφή της ιστορίας του θεσσαλικού θεάτρου και αφού ήδη έχουν δει το φως της δημοσιότητας δέκα οκτώ εργασίες¹, που αναφέρονται στο θέατρο του θεσσαλικού χώρου.

1. Έως σήμερα έχουν γραφεί οι ακόλουθες εργασίες:

α) Το Θέατρο στην Καρδίτσα (1881-1986), περ. «Γνώση και Γνώμη» Καρδίτσας, τ. 4 και 5/1985 και 1986

β) Το Θέατρο στα χωριά της Καρδίτσας (1881-1985), περ. «Γνώση και Γνώμη» Καρδίτσας, τ. 3/1984

γ) Το Θέατρο στα Τρίκαλα (1881-1984), ανάπτυπο από τα «Τρικαλινά» Τρικάλων, τ. 5/1985

δ) Το Θέατρο στα χωριά των Τρικάλων (1881-1986), ανάπτυπο από τα «Τρικαλινά» Τρικάλων, τ. 6/1986

Από το πλήθος ιστορικών θεατρικών έργων που μας έχουν κληροδοτήσει οι προηγούμενες γενιές, δεν φαίνεται να είναι και λίγα εκείνα που αναφέρονται στη ζωή και στη δράση του Ρήγα Φεραίου. Πρόσωπικώς, από διάφορα σκόρπια δημοσιεύματά μας, αλλά και μετά από σχετική έρευνα – όχι κατ' ανάγκην εξαντλητική – γνωρίζω αρκετά έργα – θα υπάρχουν και άλλα – τα οποία είναι τα εξής:

- Η τραγωδία του Ιωάννου Ζαμπελίου, Λευκαδίου «Ρήγας Θεσσαλός», τυπωμένο στην Κέρκυρα το 1833².
- Το δράμα «Ρήγας Φεραίος» του Δημήτρη Καλαποθάκη, τυπωμένο στην Αθήνα από τον Γ.Σ. Σταυριανό στη δεκαετία του 1880³.
- Το δράμα του Αρ. Προβελέγγιου «Ο Ρήγας», τυπωμένο από τον εκδ. οίκο Ι.Ν. Σιδέρη, το 1888⁴.
- Η τραγωδία του Βασίλη Ρώτα «Ρήγας Βελεστινλής», τυπωμένη στα 1938⁵.
- Το έργο «Ρήγας Βελεστινλής» του Σπύρου Μελά, δημοσιευμένο στο τ. 5/Σεπτ. - Οκτ. 1962 του περ. «Θέατρο»⁶.
- Το έργο «Ρήγας Φεραίος» του Βελεστινιώτη εκπαιδευτικού Χρίστου Παπα-

ε) Προσθήκες – διορθώσεις στις σχετικές εργασίες για το Θέατρο της Δυτικής Θεσσαλίας, περ. «Γνώση και Γνώμη» Καρδίτσας, τ. 5/1986

στ) Το Θέατρο στον Βόλο (1915-1940), εκδ. Ομοσπονδίας Συλλόγου Μαγνησιωτών Αττικής, 1987

ζ) Το Θέατρο Σκιών στα Τρίκαλα, ανάπτυπο από τα «Τρικαλινά» Τρικάλων, τ. 8/1988

η) Το Θέατρο Σκιών στη Δυτική Θεσσαλία, περ. «Μετέωρα», τ. 44/1990

θ) Το Θέατρο στη Λάρισα – Ο Ερασιτεχνικός Θεατρικός Όμιλος Λαρίσης 1957-1979, «Θεσσαλικό Ημερολόγιο», τ. 17/1990

ι) Το Θέατρο στην Καρδίτσα και στη Θεσσαλία (Θέατρο Καρδίτσας – Τρικάλων – Φαρσάλων – Ελασσόνας), περ. «Καρδίτσα», τ. 4/1990

ια) Μια λησμονημένη θεατρική παράσταση στην Καρδίτσα και στον Βόλο – Το Θέατρο του Κ. Ζημέρη, περ. «Καρδίτσα», τ. 7-8/1991

ιβ) Οι Θεσσαλοί σκηνογράφοι και ο Κώστας Θεταλός, Α' Συνέδριο Αλμυριώτικων Σπουδών, 1991 (πρακτικά Συνεδρίου και εφημ. «Μάχη» Καρδίτσας)

ιγ) Καρδίτσα 1949: Ανέκδοτα νούμερα από την επιθεώρηση «Δευτέρα Παρουσία», περ. «Καρδίτσα», τ. 9-10/1991

ιδ) Ένας Τυρναβίτικος θίασος στις αρχές του αιώνα – Παρατηρήσεις και συγκριτική έρευνα, Β' Συνέδριο Τυρναβίτικων Σπουδών, 1991

ιε) Ο ρόλος των παραδοσιακών καφενείων – θεάτρων και οι επισκέψεις αθηναϊκών κ.λπ. θιάσων στην Καρδίτσα (1881-1940), εφημ. «Μάχη» Καρδίτσας 25.12.1991 κ.επομ.

ιστ) Παθήματα καραγκιοζοπαικτών στην Θεσσαλία, περ. «Καρδίτσα», τ. 11-12/1991

ιζ) Θέατρο σε χωριά της Δυτικής Θεσσαλίας, περ. «Καρδίτσα», τ. 14/1993

ιη) Το Θέατρο στον Τύρναβο (υπό έκδοσιν)

ιθ) Δυτικοθεσσαλοί καλλιτέχνες του Θεάτρου Σκιών (εφημ. «Μάχη» 3.3 έως 11.3.1994)

2. Πρβ. προχειρώς Γεωργίας Λαδογιάννη-Τζούνη «Αρχές του Νεοελληνικού Θεάτρου» (βιβλιογραφία των εντύπων εκδόσεων 1673-1879, εκδ. 1982, σ. 41-42)

ζήση, του οποίου κατά πληροφορίες του συγγραφέως, το πρωτότυπο και όλα τα αντίτυπα χάθηκαν!

- Το έργο «Ο θάνατος του Ρήγα» που παίχθηκε το 1952 σε χωριό της Καρδίτσας στα 1952 π., για το οποίο δεν έγινε έως σήμερα γνωστό αν πρόκειται για έργο δημοσιευμένο, διάφορο δηλαδή από τα προαναφερθέντα ή είναι τυχόν περιληψη, απόδοση κ.λπ. ενός εξ αυτών·
- Το έργο «Ρήγας Φεραίος» της Γρηγοριάδου-Σουρελή Γαλάτειας, τυπωμένο από τον εκδ. οίκο Πάπυρος το 1971·
- Το δράμα «Ρήγας ο πρωτομάρτυρας» του Δημήτρη Χρονόπουλου, που γράφτηκε το 1979· την πληροφορία οφείλω στο σύνεδρο κ. Κέρπη, από εργασία του που δημοσιεύθηκε στο *Υπέρεια*, τόμ. 1, Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας» (1986), Αθήνα 1990, σελ. 501-509·
- Το έργο «Ο μεγάλος γιος του Βελεστίνου – Ρήγας ο Φεραίος» του σημερινού λυκειάρχη Βελεστίνου, Σωτ. Γεωργίου·
- Το ανέκδοτο και άπαιχτο έργο «Ρήγας» του Βελεστινιώτη Γιώργου Ζ. Γεωργαλιού, το οποίο (ολόκληρο) δημοσιεύουμε στο Παράρτημα του βιβλίου αυτού.

Αν και τα θεατρικά έργα που αναφέρονται στον Ρήγα δεν είναι και λίγα, θα ανέμενε ίσως κανείς ότι τα έργα αυτά θα παίζονταν από καιρού εις καιρόν, τουλάχιστον στην Θεσσαλία· όμως αυτό δεν επιβεβαιώνεται πάντα στην πράξη από τα στοιχεία που διαθέτουμε έως σήμερα. Ας ελπίσουμε πως θα «διαψευσθούμε» στο μέλλον από νεότερα στοιχεία που θα έρθουν στο φως, όσο η έρευνα προχωρεί.

B. Οι θεατρικές παραστάσεις για τον Ρήγα Φεραίο στη Θεσσαλία (1881-1993)

Αναλυτικώς, από σκόρπια δημοσιεύματά μας αλλά και από νεότερες πληροφορίες, γνωρίζουμε ως αυτή τη στιγμή τις ακόλουθες, με χρονολογική σειρά, παρουσιάσεις στη Θεσσαλία, θεατρικών έργων (ή πλαστικών εικόνων κ.λπ.), των οποίων οι υποθέσεις τους αναφέρονται στον Ρήγα Φεραίο:

- 25.3.1884: Η πρώτη ίσως (πιθανολογούμενη) παράσταση έργου στην Θεσσαλία με υπόθεση για τον Ρήγα Φεραίο ήταν εκείνη που δόθηκε στον Βόλο στην εθνική εορτή του 1884. Την πληροφορία αντλούμε από την ειδησεογραφία πριν από 110 χρόνια της εφημερίδος *Θεσσαλία* (Βόλου). Τα σχετικά σχόλια έχουν ως εξής: Αρχικά, η Θεσσαλία τις παραμονές της εθνικής εορτής (14.3.1884) γράφει τα εξής, κάτω από την στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ»:

«Πανταχόθεν αγγέρονται αι δια την επέτειον της 25ης Μαρτίου προετοιμασίου προς μεγαλοπρεπή και εξαιρετικόν πανηγυρισμόν της ημέρας ταύτης. Πιστεύομεν ότι η πόλις μας δεν θα υστερήση κατά τούτο τας άλλας πόλεις του Κράτους και ότι πρώτον το Δημοτικόν Συμβούλιον θα σπεύση να ψηφίση μέρος του αναγκαιούτος ποσού, λαμβάνον και την πρωτοβουλίαν της οργανώσεως της

εορτής και της εισπράξεως προς τούτο συνδρομών, όπως ούτω ανταποκριθή εις την ηθικήν ταύτην υποχρέωσιν την οποίαν επιβάλλουσιν αι περιστάσεις και το μεγαλείον της ημέρας.

Σύμπαν το έθνος ως εκ συνθήματος φαίνεται αποτινάξαν την άχρι τούδε βαρύνουσαν αυτό νάρκην. Ας το μιμηθώμεν. Η εορτή αύτη είναι πρόδρομος μεγάλων γεγονότων και απαρχή αισιωτέρου μέλλοντος».

Μια εβδομάδα αργότερα (21.3.1884) στην ίδια στήλη γράφει:

«Εξαιρετική λαμπρότης προοιωνίζεται δια την εορτήν της 25ης Μαρτίου εν τη πόλει μας. Παντοίαι προετοιμασίαι γίνονται υπό των πολιτών προς τον σκοπόν τούτον. Αι σημαίαι και τα Βεγγαλικά φάτα, αι δάφναι και αι μύρτοι είναι το ζήτημα της ημέρας. Οι χωρικοί θα κατέλθωσιν αθρόοι εις την πόλιν, το δε εσπέρας θα παρασταθή εν τω ενταύθα θεάτρω η τραγωδία “Ρήγας ο Φεραίος” (σ.σ. του Δ. Καλαποθάκη).

Το δημοτικόν συμβούλιον δε, λέγεται, ότι προτάσει του φιλοπάτριδος, Δημάρχου κ. Καρτάλη θ' αναλάβη την πρωτοβουλίαν κατά την εορτήν ταύτην, υπείκον εις το εξ αβρότητας και καθήκοντος επιβαλλόμενον τούτο μέτρον, υπό των λοιπών πόλεων του Κράτους, συνεισφέρον φιλοτίμως και εξ ιδίων προς συμπλήρωσιν του αναγκαίου ποσού, και κατανοούν κατά πόσον τα μέτρα ταύτα συντείνουσιν εις την αναπτέρωσιν του Εθνικού φρονήματος».

Την παραμονή της εθνικής εορτής (24.3.1884) αναγράφονται τα εξής:

«ΣΕΛΙΣ ΕΚ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ 1821

Τύχη αγαθή. Η ημέρα της αύριον η επέτειος της αναβιώσεως του έθνους ημών απεφασίσθη όπως φέτος εορτασθή εξαιρετικώς εν τε τη πρωτευούση και ταις Επαρχίαις. Καίτοι η απόφασις αύτη δύναται να χαρακτηρισθή ως η των αναμνησκομένων της πρώην ευκοσμίας των μετά διαρκή κραιπάλην μ' όλον τούτο ευφροσύνως χαιρετίζομεν το ευχάριστον τούτο γεγονός προσδοκόντες ότι η νηφαλιότης αύτη δεν θέλει είσθαι παροδική αλλά διαρκής και ότι η ανάμνησις των μεγαλουργημάτων των πατέρων ημών μετά την έκθεσιν μάλιστα των μνημέων του αγώνος θέλει αναζωπυρώσει το καταπεπτωκός εκ της επηρείας της πολιτικής τύρβης αίσθημα, νέα δε ζωή και νέα ενέργεια θέλει κυκλοφορήσει εν τω σώματι της πολιτείας αναδεικνύον το έθνος αντάξιον των προγόνων...».

Το επόμενο μετά την εθνική εορτή φύλλο της εφημερίδος (28.3.1884) γράφει πολλά για την επέτειο, ουδέν όμως περί της παραστάσεως μνημονεύει, ειμή μόνον εμμέσως («... εθεάθη εν τινι θεωρείω του θεάτρου») δύναται να συναγάγει κανείς το συμπέρασμα ότι μάλλον δόθηκε η παράστασις:

«ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΕ' ΜΑΡΤΙΟΥ

Εν μέσω του κρότου των τηλεβόλων, της μουσικής, των πυροτεχνημάτων και των λοιπών εκδηλώσεων της γενικής αγαλλιιάσεως διήλθεν η 25η.

Ήτο λαμπρόν το θέαμα των εξωστών σημαιοστολιστών, μυρτοστολιστών, δαφνοστολιστών. Η γαλανή σημαία εκυμάτιζεν υπερηφάνως εφ' όλων σχεδόν των οικιών, εν αδελφική γειτονία ενίοτε, μετά της Γαλλικής και Αγγλικής.

Καθ' όλην την ημέραν ο κρότος διαφόρων μουσικών οργάνων απετέλει αρμονική συμφωνία, μετά των φωνών της ευθυμίας.

Το εσπέρας μάλιστα επεφυλάσσετο το καλλίτερον μέρος. Εν τη πλατεία η μουσική παιάνιζεν Εθνικά άσματα εν συρροή απείρου πλήθους.

Εν ταις οδοίς δια των κηρίων γραμμή φωτός συνήνου τας οικίας από του ενός μέχρι του άλλου άκρου. Η πλατεία εκαίετο. Κύκλω αυτής από του Ζαχαροπλαστείου του Συντάγματος, μέχρι του Στρατώνος και από του Στρατώνος μέχρι του Σταθμού του σιδηροδρόμου διεχέετο ρυαξ πυρός ενώ εν τω μέσω αυτής πλημμύρα φωτός, πήδακες πυροτεχνημάτων, απεδίωκον τον σκοτεινόν της νυκτός πέπλον.

Κατά την ώραν μάλιστα της αποχωρήσεως, οπότεν η μουσική συνοδευομένη υπό του πλήθους διήλθε την μεγάλην οδόν, το θέαμα ήτο εξάισον. Καθ' όλην την γραμμήν, ανεπήδων εις τον αέρα παντοειδείς ροκέται, ενώ πολύχρωμα Βεγγαλικά διέχεον το ηδύ των φως, καθιστώντα τ' αντικείμενα φανταστικά.

Κάτωθεν της Δημαρχίας το πλήθος έστη. Ο Δήμαρχος εξελθών του εξώστου εξητοκραύγασιν υπέρ του Έθνους. Το πλήθος τον εμιμήθη και εκείθεν εν παρατεταμέναις ζητοκραυγαίς επροχώρησεν.

Ο ενθουσιασμός τέλος υπήρξεν γενικός. Γάλλος μηχανικός της ημετέρας Κυβερνήσεως, ο κ. Καβιέ, εθεάθη εν τινι θεωρείω του Θεάτρου, φέρων υπερηφάνως την ελληνικήν ενδυμασίαν.

Ουδέποτε εορτή, επανηγυρίσθη ζωηρότερον και μεγαλοπρεπέστερον εν Βόλω».

Αν τελικά δόθηκε η παράσταση του έργου «Ρήγας ο Φεραίος», γεννάται το ερώτημα ποιός θίασος απετόλμησε να το παρουσιάσει δεδομένου του μη θεατρικού χαρακτήρος του έργου. Σχολική παράσταση; Δεν αποκλείεται, όπως δεν αποκλείεται την (οπωσδήποτε πρόχειρη, εξ ου και η έλλειψη σχολίων) παρουσίαση του έργου να επιμελήθηκε ο εδρεύων τις ημέρες εκείνες στον Βόλο δραματικός θίασος (πρβ. το φύλλο της Θεσσαλίας κατά την 31.3.1884: «Ένεκα των εορτών, καθ' όλην την εβδομάδα, από αύριο ο ενταύθα Δραματικός θίασος, διακόπτει τας παραστάσεις του»).

Όπως και να 'ναι, η ποιότης της παραστάσεως – αν τελικά δόθηκε – δεν θα ήταν ανώτερη εκείνης που δόθηκε στον Βόλο τον επόμενο χρόνο.

• 1.8.1885: Μια από τις πρώτες παράστασεις έργου στη Θεσσαλία με υπόθεση για τον Ρήγα Φεραίο, ήταν εκείνη που δόθηκε στον Βόλο τον Αύγουστο του 1885. Την πληροφορία αντλούμε από ένα σχόλιο που δημοσιεύθηκε πριν από 110 περίπου χρόνια στην εφημερίδα «Θεσσαλία» (του Βόλου), η οποία, παρά την λακωνικότητά της, είναι αποκαλυπτική. Παραθέτουμε το κείμενο:

«Παρεστάθη προχθές εν τω θεάτρω “Απόλλων” το δράμα “Ρήγας ο Φεραίος” γραφέν υπό του κ. Δ. Καλαποθάκη εις πεζήν φράσιν και άνευ πλοκής. Το θέατρον ην πλήρες θεατών, διότι τους είλκε το μέγα όνομα του Ρήγα, αλλ' η παράστασις της

υποθέσεως φύσει μη ούσης επιδεικτικής δραματοποίησης ελάχιστα συνεκίνει»³.

Για το ανωτέρω κείμενο θα μπορούσε να κάνει κανείς και τις εξής παρατηρήσεις:

α) Το έργο παραστάθηκε τέσσερα μόλις χρόνια μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, μετά δηλαδή από θεατρική σιωπή αιώνων...

β) «Το μέγα όνομα του Ρήγα» ήταν φυσικό την επομένη, ιδίως, της απελευθέρωσης να βρίσκεται στη σκέψη των Θεσσαλών και ιδία των συμπατριωτών του.

γ) Δεν γνωρίζουμε, τους οπωσδήποτε καλοπροαίρετους, «δράστες» της παράστασης, η καλή εφημερίδα δεν τους αναφέρει, προφανώς για να μην τους «εκθέσει», αν και αναγνωρίζει το ανέφικτο «δραματοποίησης» του έργου... Το «ελάχιστα συνεκίνει» του σχολίου για τους πολυπληθείς θεατές του έργου θα μπορούσε να θεωρηθεί, υπό τις περιγραφόμενες περιστάσεις, άκρως επεικές.

δ) Οι εγγενείς αδυναμίες του έργου εξηγούν γιατί αυτό δεν ξαναπαίχθηκε, εξ όσων τουλάχιστον γνωρίζουμε, στον θεσσαλικό χώρο, σε αντίθεση λ.χ. με τις ευάριθμες σχετικές παραστάσεις (περί ων κατωτέρω) των έργων των Προβελέγγιου και Ρώτα.

• 1910-1915: «Ο Ρήγας» (προφανώς του Προβελέγγιου) στο «Μεγάλο καφενείο» του Βελεστίνου από νέους της κωμόπολης· στο ρόλο του Ρήγα ο Δημήτριος Θεοδώρου⁴.

• 1918 π.: «Ο Ρήγας» (προφανώς του Προβελέγγιου) από ερασιτεχνικό όμιλο του Βελεστίνου στο «Μεγάλο καφενείο»· στο ρόλο του Ρήγα ο Ιωάννης Ντόντος, φοιτητής τότε της Νομικής⁵.

• 1923-1924: Παράσταση έργου για τον Ρήγα (προφανώς του Προβελέγγιου) στο Βελεστίνo, πιθανότατα από παλαιούς πολεμιστές της Μικρασίας⁶.

• 25.3.1924: Προσφώνηση «προς τον Εθνομάρτυρα Ρήγαν» μαζί με ποικίλο λοιπό πρόγραμμα στη Σχολή Κοντογεωργίου του Βόλου⁷.

• 7.2.1925: Απόσπασμα από το δράμα «Ρήγας ο Φεραίος» (ίσως του Δ. Καλοποθάκη) στο Α' Δημοτικό Σχολείο Καρδίτσας⁸.

• 1927-1932: Παράσταση έργου για τον Ρήγα (ίσως του Προβελέγγιου) από θεατρικό όμιλο στο Βελεστίνo με πρωταγωνιστές τους Θανάση Κατσαγιώργη, Γιάννη Σταμούλη κ.ά.⁹.

3. «Θεσσαλία», 3.8.1885

4. Βλ. Φώτη Νικ. Βογιατζή «Το Θέατρο στο Βελεστίνo» (υπό έκδοσιν)

5. Όπ.π.

6. Βλ. σημ. 4

7. Βλ. «Το Θέατρο στον Βόλο», ό.π. σ. 130 («...Η κατά την στέψιν των εικόνων ενθουσιώδης προς τον Εθνομάρτυρα Ρήγαν προσφώνησις (...) προξένησαν ρίγη συγκινήσεως...»)

8. Βλ. «Το Θέατρο στην Καρδίτσα», ό.π. (τ. 4/1985), σ. 237

9. Βλ. σημ. 4

- 9.6.1930: «Ο Ρήγας» του Προβελέγγιου από την Σχολή Κοντογεωργίου Βόλου στο κινηματοθέατρο «Αχιλλεϊον» της πόλεως σε σκηνοθεσία Κ. Κρονηρά¹⁰.
- 25.3.1934: «Ο Ρήγας Φεραίος ψάλλων τον Θούριον», πλαστική εικόνα από το Γυμνάσιο Τρικάλων (μαζί με ποικίλο πρόγραμμα) στην αίθουσα του «Πανελληνίου» Τρικάλων¹¹.
- 25.3.1936: «Ο Ρήγας» του Προβελέγγιου από το Γυμνάσιο Τρικάλων στην αίθουσα του «Πανελληνίου», σε διδασκαλία Ι. Φαρόπουλου και σκηνικά Β. Ραυτόπουλου¹².
- 25.3.1939: «Ρήγας Βελεστινλής» του Ρώτα από τα Γυμνάσια Αρρένων και Θηλέων Βόλου (σύμπραξη και του Ωδείου Τσολάκη) στο Δημοτικό Θέατρο Βόλου, σε σκηνοθεσία Ι. Κοπανά και σκηνικά Ποττούμπνιν¹³.
- 1940-1941: «Ρήγας Βελεστινλής» του Ρώτα από όμιλο στο Βελεστίνο (πληροφορία Λευτέρη Κονοσπύρη, μη επιβεβαιωθείσα).
- 1943-1944: «Ρήγας Βελεστινλής» του Ρώτα από τον κατοχικό θίασο του ίδιου (Ρώτα) σε ορεινά χωριά αρχικώς της Καρδίτσας και στη συνέχεια στην περιοχή του Νομού Μαγνησίας (Αλμυρό, Πήλιο)¹⁴.
- Άνοιξη 1944: «Ρήγας Βελεστινλής» του Ρώτα από την τότε οργάνωση νεολαίας του Βελεστίνου στο παλιό δημοτικό σχολείο, σε διδασκαλία Βαγγέλη Κατσαγιώργη. Τον θίασο συνόδευε και χορωδία¹⁵.
- Δεκέμβριος 1944 – Ιανουάριος 1945: «Ρήγας Βελεστινλής» του Ρώτα από τον θίασο του Κώστα Παύλου (Πωλ) στο «Πάλλας» Καρδίτσας σε μερικές παραστάσεις¹⁶.
- 1950-1955: «Ρήγας Βελεστινλής» του Ρώτα από θεατρικό όμιλο του Βελεστίνου, σε διδασκαλία Κώστα Καναλιώτη¹⁷.
- 1952 π.: «Θάνατος του Ρήγα» στην Γελάνθη Καρδίτσας, σε διδασκαλία Θεμιστοκλή Τρίμμη¹⁸ στο ρόλο του Ρήγα ο Παναγιώτης Καλαμπόκας.
- 1956 κ.ε.π.: «Ρήγας Φεραίος» του Χρίστου Παπαζήση (έργο «σχολικό» και μικρό σε διάρκεια) από διάφορα δημοτικά σχολεία του Βόλου (3ο, 11ο κ.λπ.), σε

10. Βλ. «Το Θέατρο στον Βόλο» ό.π. σ. 71-74, 133

11. Βλ. «Το Θέατρο στα Τρίκαλα», ό.π., σ. 158

12. Όπ.π., σ. 158-159

13. Βλ. «Το Θέατρο στον Βόλο», ό.π., σ. 135

14. Βλ. και Β. Ρώτα «Το Θέατρο στα βουνά», εκδ. ΕΠΕ Γ. Τσιβεριώτη, 1982, σ. 149-επίσης Γ. Κοτζιούλα «Το Θέατρο στα βουνά», σ. 35-39 κ.λπ.

15. Βλ. σημ. 4

16. Βλ. «Το Θέατρο στην Καρδίτσα», ό.π. (τ. 4/1985), σ. 238 επ., 254-255 και τ. 5/1986, σ. 261 επ.

17. Βλ. σημ. 4

18. Βλ. «Το Θέατρο στα χωριά της Καρδίτσας», ό.π. σ. 158, 169

διδασκαλία Παπαζήση αλλά και διαφόρων δασκάλων σε σχολεία του Βόλου¹⁹ – 25.3.1957 «Ρήγας Βελεστινλής» του Ρώτα από το Γυμνάσιο Τυρνάβου Λαρίσης σε διδασκαλία της φιλολόγου Ευανθίας Γκαμπλέτσα:

• 1958: «Ρήγας Βελεστινλής» του Ρώτα από το Γυμνάσιο Μουζακίου Καρδίτσας, σε διδασκαλία του φιλολόγου Τάσου Γούναρη²⁰.

• Μάιος 1981: «Ο Μεγάλος γιος του Βελεστίνου – Ρήγας Φεραίος» του φιλολόγου Σωτ. Γεωργίου από μαθητές και μαθήτριες του Α' Γυμνασίου Βόλου στο Πνευματικό Κέντρο Βόλου: έπαιξαν οι Πατέρας, Καζανίδου, Πέγιος, Ζανάκης, Διαμαντάκου, Ζαβολιάγκος, Παπαγεωργίου, Ξυνός, Πατές, Κοντογιάννης, Παντελίδης, Οικονόμου, Γκαβαρδίνας, Παπαδόπουλος, Γερογλής, Κύρκος, Καραγεωργόπουλος κ.ά.:

• Μάρτιος 1991: «Ο Μεγάλος γιος του Βελεστίνου – Ρήγας Φεραίος» του Σωτ. Γεωργίου από μαθητές και μαθήτριες στο χωριό Καναλία Βόλου, σε διδασκαλία των φιλολόγων Κατερίνας Τριανταφύλλου και Τζένης Μητσοπούλου (βλ. λεπτομέρειες στην εφημ. «Θεσσαλία» Βόλου 31.3.1913).

• 25.3.1993: «Ο Μεγάλος γιος του Βελεστίνου – Ρήγας Φεραίος» του Σωτ. Γεωργίου από μαθητές και μαθήτριες Λυκείων και Γυμνασίων του Βελεστίνου στην αίθουσα Παπαρίζου.

Γ. Προσθήκες – Εκτιμήσεις – Συμπεράσματα

α) Η έρευνα της ιστορίας του θεσσαλικού θεάτρου ενώ έχει αρκετά προχωρήσει, δεν έχει τελειώσει: συνεπώς, αρκετές παραστάσεις έργων, ακόμη και έργων που αναφέρονται στον Ρήγα Φεραίο, πιθανότατα μας διαφεύγουν: επομένως, κάποιες εκτιμήσεις (όχι όλες!) που θα ακολουθήσουν θα πρέπει να τις δούμε με σχετική επιφύλαξη.

β) Από τα έργα που αναφέρονται στον Ρήγα και παρουσιάστηκαν στον θεσσαλικό χώρο, πανθεσσαλική απήχηση είχαν στην ουσία μόνο τα έργα των Προβελέγγιου και Ρώτα: το δράμα του Προβελέγγιου στις δεκαετίες 1910, 1920 και 1930: το αντίστοιχο του Ρώτα, από το 1939 που, όπως φαίνεται, πρωτοπαίχθηκε, είχε έως σήμερα την μεγαλύτερη απήχηση. Δεν μας είναι γνωστές παραστάσεις των σχετικών έργων των Ζαμπέλιου, Σπ. Μελά κ.λπ. στην Θεσσαλία.

γ) Από άποψη αριθμού (γνωστών έως σήμερα) σχετικών παραστάσεων («παραγωγών»...) προηγείται καταφανώς ο Νομός Μαγνησίας (και είναι φυσικό αυτό!...) ενώ μόνο οι παραστάσεις του Βελεστίνου ίσως υπερκαλύπτουν όλες τις άλλες στον θεσσαλικό χώρο! Είναι ένα «ρεκόρ» αυτό ιδιαίτερα τιμητικό για την πατρίδα του Ρήγα, ρεκόρ «δυσκατάριπτο».

19. Βλ. σημ. 4

20. Βλ. σημ. 18, σ. 145-146

Εδώ αξίζει να σημειώσουμε πως στην κωμόπολη αυτή υπάρχει πλούσια θεατρική παράδοση που καλλιεργείται (σχεδόν χωρίς διακοπές) από τις αρχές τουλάχιστον του αιώνα μας. Έτσι παρουσιάστηκαν κατά καιρούς από βελεστινιώτες όχι μόνο έργα σχετικά με τον ένδοξο συμπατριώτη τους, αλλά και έργα των Περεσιάδη, Κορομηλά, Σπ. Μελά, Λάσκαρη, Ξενόπουλου, Μπόγρη, Μολιέρου αλλά και του βολιώτη Κ. Ζημέρη κ.λπ. (ευρίσκεται στο τυπογραφείο η σχετική εργασία μας).

δ) Από άποψη αριθμού παραστάσεων σχετικών με τον Ρήγα, μετά τον Νομό Μαγνησίας, σχετικά «ευπρόσωπη» είναι η θέση του Νομού Καρδίτσης ενώ ο αντίστοιχος της Λαρίσης δεν έχει ερευνηθεί ακόμη συστηματικά.

ε) Εκτός από θεατρικά έργα, έχουμε, κατά τα προαναφερθέντα, και την παρουσία ενός είδους σκετς – προσφώνησις προς τον Ρήγα (της οποίας το περιεχόμενο αγνοούμε) – καθώς και μια πλαστική εικόνα σχετικά με την δράση του ιδίου.

στ) Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι παραστάσεις για τον Ρήγα οργανώνονται ανά την Θεσσαλία σχεδόν χωρίς μακροχρόνιες διακοπές. Αν έλθουν στο φως όλες οι παραστάσεις, ίσως διαπιστώνουμε πως κάθε ένα ή δύο χρόνια κάπου στην Θεσσαλία παιζόταν κάποιο έργο σχετικό με την ζωή και το έργο του Ρήγα.

ζ) Από τις παραστάσεις που προαναφέρθηκαν, αρκετές δόθηκαν από εκπαιδευτήρια δημόσια (από δημοτικά σχολεία αλλά και από γυμνάσια – λύκεια, η μια με σύμπραξη του Ωδείου Τσολάκη Βόλου)· μια άλλη δόθηκε από ιδιωτικό εκπαιδευτήριο (Σχολή Κοντογεωργίου)· μια παράσταση δόθηκε από κατοίκους του θεατρόφιλου χωριού Γελάνθη Καρδίτσης, ενώ, τέλος, δυο κατοχικοί ή αντιστασιακοί, αν θέλετε, θίασοι, που οργανώθηκαν στην Καρδίτσα στα 1943-1944, έδωσαν ανεξακρίβωτο αριθμό παραστάσεων (συμπεριλαμβανομένου και του «Ρήγα Βελεστινλή» του Ρώτα), ο μεν πρώτος θίασος (με θιασάρχη τον συγγραφέα Ρώτα) στην ορεινή περιοχή Καρδίτσης και του Βόλου, ο δε δεύτερος με θιασάρχη τον Κ. Παύλου (Πωλ) στην Καρδίτσα. Υπενθυμίζουμε πως και στο Βελεστίνο κατοχικός θίασος έπαιζε το ίδιο έργο του Ρώτα («Ρήγας Βελεστινλής»).

η) Από αυτούς που δίδαξαν τα έργα στις προαναφερθείσες παραστάσεις, ιδιάζουσα σημασία έχουν τα ονόματα ιδίως του ιδίου του Ρώτα, του Κοπανά, του Κροντηρά και βεβαίως του Κ. Παύλου – Πωλ. Ο Ρώτας είναι ευρύτερα γνωστός· ο Κοπανάς υπήρξε καθηγητής της δραματικής σχολής του Ωδείου Θεσσαλονίκης και μετεκλήθη ειδικώς για την παράσταση στον Βόλο²¹· του Κροντηρά σημαντική υπήρξε η συμβολή στο Θέατρο του Βόλου κατά την περίοδο 1928-1930, ως καθηγητή και σκηνοθέτη της Δραματικής Σχολής Βόλου και εκπαιδευτηρίων²², αλλά και στο διάσημο – ας μου επιτραπεί η λέξη – Παιδικό Θέατρο

21. Βλ. «Το θέατρο στο Βόλο», σ. 140

22. Οπ.π., σ. ιδίως 43-49, 133-134, 140

Καρδίτσης (1929-1939), όπου, στα τέλη του 1933 βοήθησε στο ανέβασμα του έργου «Ανθρώπινα λουλούδια»²³. Για τον Παύλου θα επανέλθουμε.

θ) Από τους σκηνογράφους των έργων με υπόθεση για τον Ρήγα, που παίχθηκαν στον θεσσαλικό χώρο, αξίζει να σημειώσουμε τα ονόματα των Μ. Ποττούμπιν και Κ. Παύλου-Πωλ (για τον τελευταίο, βλ. κατωτέρω).

Ο Μισέλ Ποττούμπιν ήταν ρώσος εξόριστος. Εμφανίστηκε στον Βόλο από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1920 και μαζί με τον επίσης συνεξόριστό του γνωστό μουσικό και ζωγράφο Μισέλ Ρεσέννικωφ και τον Ιταλό μουσικό Εττόρε Μπαρόνε συνόδευαν με ζωντανή μουσική τα θωβά έργα του κιν/φου «Αχιλλειον» στην παραλία του Βόλου, κατά τα χρόνια 1925-1930 π.: ο ίδιος ο Ποττούμπιν έπαιζε βιολί και υπήρξε καλός μουσικός· μάλιστα μετά τον Β. Κόντη ανέλαβε αυτός μαέστρος (Χορωδία – Μανδολινάτα) στην «Ένωση Φιλομούσων» Βόλου. Παντρεύτηκε βολιώτισσα και έμεινε ως το τέλος στον Βόλο (πληροφορίες Νίκου Χαλκιά). Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε πως ο Ποττούμπιν έγραψε την μουσική για την οπερέτα του βολιώτη Κ. Ζημέρη «Η βασίλισσα της Ρούμελης» (βλ. περ. *Καρδίτσα*, τ. 7-8/1991, σ. 4).

Εκτός από το σκηνικό της φυλακής του Ρήγα (τα υπόλοιπα σκηνικά τα δανείστηκαν από παρεμφερή του θιάσου Σαντοριναίου-Αργυροπούλου που έδινε τότε παραστάσεις στον Βόλο), ο Ποττούμπιν είναι γνωστό πως έκανε και τα σκηνικά για μια γιορτή του ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου Βόλου «Αναγέννησης», με θέμα το ιστορικό της γεννήσεως του Χριστού²⁴.

ι) Από τις προαναφερθείσες παραστάσεις πολλές ξεχώρισαν· αναφέρω ενδεικτικώς την παράσταση του 1930 από την σχολή Κοντογεωργίου Βόλου· επίσης εκείνη του 1939 από τα γυμνάσια Βόλου με πρωταγωνιστή περίφημο τον Ευάγγελο Σακελλίωνα, αδελφό του γνωστού ερευνητού Γιάννη Σακελλίωνος· επίσης εκείνη του 1958 από το γυμνάσιο Μουζακίου σε διδασκαλία του εξαιρετού καθηγητή και ανθρώπου των γραμμάτων Τάσου Γούναρη. Όμως, πάνω απ' όλες, εντυπωσιάζουν οι παραστάσεις του «Ρήγα Βελεστινλή» στις περιοχές Καρδίτσης και Βόλου στα 1944 (θίασος Ρώτα), που προσωπικά τις θεωρούμε από τις καλύτερες που δόθηκαν στην Θεσσαλία με υπόθεση σχετική με τον Ρήγα Φεραίο, υπέρτερη δε εξ όλων εκείνη του Κώστα Παύλου, για τους λόγους που θα αναφερθούν κατωτέρω. Τα στοιχεία που ακολουθούν (αρκετά εξ αυτών φέρνουμε στο φως για πρώτη φορά) αναφέρονται στις δύο αυτές παραστάσεις – των Ρώτα και Παύλου.

Ο θίασος του Ρώτα ως γνωστόν οργανώθηκε και πρωτοεμφανίστηκε στο ορεινό χωριό Νεοχώρι Καρδίτσης με το έργο «Ρήγας Βελεστινλής» του ίδιου

23. Βλ. «Το θέατρο στην Καρδίτσα», όπ.π., σ. 272

24. Βλ. «Το θέατρο στο Βόλο», όπ.π., σ. 137 και εφ. «Θεσσαλία» (Βόλου) 30.12.1930 («Ωραία η κομψή σκηνή του θεάτρου με πλουσίαν σκηνογραφία του καθηγητή της σχολής κ. Μιχ. Ποττούμπιν από το ιστορικόν της γεννήσεως»)

θιασάρχη. Για τον θίασό του πολλά έχει γράψει ο ίδιος στο βιβλίο του «Ο αγώνας στα ελληνικά βουνά»: επίσης έχει γράψει τις εντυπώσεις του από μια παράσταση του «Ρήγα» που είδε στα ορεινά Καρδίτσας ο συγγραφέας και θιασάρχης άλλου θιάσου την ίδια εποχή, ο Γιώργος Κοτζούλας.

Σε ένα χειρόγραφο εμπιστευτικό και υπηρεσιακό έγγραφο του 1944 ο Ρώτας γράφει – και το έχει δημοσιεύσει ο ίδιος – τα εξής:

«Πήραμε την εντολή να συμμορφώσουμε και ασκήσουμε έναν θεατρικό όμιλο, πρότυπο υποδειγματικό. Μας εδόθη σαν πυρήνας ένας όμιλος που είχε κιάλας συγκροτηθεί και περιόδευε στον κάμπο. Ο όμιλος αυτός είχε τα εξής πρόσωπα:

Άντρες: Βάσος, Αλέξης, Ζάρας, Αλέκος (σσ. οι δύο τελευταίοι είναι οι εκ Καρδίτσας Κώστας Ζαραμπούκας και Αλέκος Κοπαναράς)

Γυναίκες: Κούλα, Ματίνα, Ευτυχία, Άννα (σσ. οι τρεις πρώτες είναι οι εκ Καρδίτσας Κούλα Μαγαλιού, Ματίνα Πλαϊνη και Ευτυχία Αναγνώστου που έπαιξαν τους ρόλους των Κατίγκα, Φανής και Σουσάνας αντιστοίχως).

Η κατάσταση του ομίλου όταν τονε ανταμώσαμε εδώ στο Νεοχώρι. Η αθλιότητα – οι έρωτες – η πείνα – η γύμνια»²⁵.

Αυτό είναι το έγγραφο του Ρώτα που δημοσιεύεται και με φωτογραφία του χειρογράφου αλλά και με τυπογραφικά στοιχεία, μόνο που στα τυπογραφικά δεν δημοσιεύεται η επίμαχη φράση περί ερώτων κ.λπ. Βεβαίως, του δόθηκε του Ρώτα η ευκαιρία αργότερα να γράψει καλά λόγια για τον θίασο αυτόν που εμφανιζόταν ως θεατρικός όμιλος της τότε πανθεσσαλικής οργανώσεως νεολαίας. Δύο πράγματα όμως ξέχασε να γράψει ως το τέλος ο Ρώτας: ότι κορμός του θιάσου αυτού υπήρξαν καρδιτσιώτες (αγόρια και κορίτσια) ερασιτέχνες ηθοποιοί που είχαν συγκροτήσει θίασο ήδη από το 1943 και ότι τον θίασο αυτόν οργάνωσε, δίδαξε και παρουσίασε σε αρκετά έργα, πολύ πριν έρθει ο Ρώτας στην Θεσσαλία (στα μέσα περίπου του 1944) ο καρδιτσιώτης ζωγράφος, διαφημιστής κ.λπ. Κώστας Παύλου – Πωλ. Για άλλη μια φορά ο μεγαλύτερος, καθ' όλες τις ενδείξεις, θεατράνθρωπος της Θεσσαλίας «ένοιωσε» τον παραμερισμό κατόμουτρα. Είναι άγνωστο γιατί δεν συνεργάστηκε ο Πωλ με τον Ρώτα αλλά συνέχισε την δική του ξεχωριστή πορεία: κατά μια εκδοχή, γιατί, απολιτικός ο ίδιος στο μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του, δεν θέλησε να εκτεθεί στην ταραχάδη εκείνη περίοδο. Άφησε όμως ο Ρώτας με το εμπιστευτικό του έγγραφο μια άδικη και εξωπραγματική «ρετσινιά» στον θίασο του Παύλου, (παρ' ότι σ' αυτόν βασικά στηρίχθηκε), ίσως γιατί επηρεάστηκε από παντρεμένο ζευγάρι του θιάσου, που, καθ' α λέγεται σήμερα, δεν τηρούσε πολύ τα προσχήματα!

Ο Ρώτας παρουσίασε τον «Ρήγα» του τον Ιούλιο – Αύγουστο 1944 τρεις φορές στο Νεοχώρι, δύο φορές στον Ίταμο και μια φορά στο Παλιούρι Καρδίτσας²⁶.

25. Β. Ρώτα «Ο αγώνας στα ελληνικά βουνά», ό.π., σ. 143-144

26. Ό.π., σ. 151-152

Αξίζει να σημειωθεί ότι η παράσταση είχε κινηματογραφηθεί από Αθηναίο κινηματογραφιστή αλλά τελικά το φιλμ κήκε.

Στη συνέχεια, και ενώ πλησίαζε η απελευθέρωση, ο θίασος Ρώτα, και αφού τον εγκατέλειψαν κάποια μέλη του²⁷, κατέθηκε στην περιοχή Αλμυρού και έδωσε παραστάσεις στον Αλμυρό, Σούρπη, Φτελιό, Αγχίαλο κ.λπ., καθώς και σε πολλά χωριά του Πηλίου αλλά και μέσα στον Βόλο²⁸.

Σημειώνουμε πως σκηνικά στην παράσταση του Ρώτα δεν υπήρχαν, αλλά οι Εγγλέζοι που υπήρχαν τότε στο Νεοχώρι Καρδίτσας, μετά από μια δεξίωση που έδωσαν στον θίασο, και μετά από επιμονή του τελευταίου, παρεχώρησαν στο θίασο ύφασμα από αλεξίπτωτα. Με το ύφασμα αυτό έγιναν για την παράσταση μερικά ρούχα εποχής, μερικές κουρτίνες – ριντώ, για να οριστεί ο χώρος της σκηνής, καθώς και η αυλαία. Μία-δυο καρέκλες βρέθηκαν, ενώ ένα θρανίο μετετράπη καταλλήλως σε καναπέ (πληροφ. της πρωταγωνίστρας του έργου Κούλας Μαγαλιού).

Θα παραθέσουμε στη συνέχεια κάποια στοιχεία, επισημάνσεις και συμπεράσματα, από την παράσταση του «Ρήγα Βελεστινλή» κατά διδασκαλία του Κώστα Παύλου-Πωλ.

Έχουμε γράψει ως τώρα πολλά για τον Παύλο σε διάφορες εργασίες. Επί τριάντα χρόνια, ενώ πρόσφερε τόσα πολλά στο καρδισιώτικο θέατρο, δεν είδε ουσιαστικά ούτε μια φορά να μνημονεύεται το όνομά του στον Τύπο, τουλάχιστον όσο ζούσε ο ίδιος. Τα έχουμε ξαναπεί αυτά, εκείνο που θέλω εδώ να τονίσω είναι ότι ο γνωστός καθηγητής της θεατρολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Βάλτερ Πούχνερ, παραπέμποντας στα δημοσιεύματά μας αυτά, έγραψε για τον Παύλο τα εξής:

«Ο εξπρεσιονισμός (...) δεν είχε σχεδόν καμιά επίδραση στο ελληνικό θέατρο, αν εξαιρέσουμε σκηνοθετικές μορφές σαν τον Φώτο Πολίτη, τον Δημήτρη Ροντήρη, τον Τάκη Μουζενίδη κι άλλους, ή σκηνογράφους σαν τον Ανεμογιάννη ή τον άγνωστο Παύλο που δρούσε στην Καρδίτσα του μεσοπολέμου και αποτελεί πραγματική αποκάλυψη των δυνατοτήτων και της ποιότητας του επαρ-

27. Η Κούλα Μαγαλιού, πρωταγωνίστρια στο έργο του Ρώτα (κρατούσε το ρόλο της Κατίγκα), μας έλεγε τα εξής: «Όταν τέλειωσαν οι παραστάσεις μας στην περιοχή Καρδίτσας και είδε ο Ρώτας ότι ήταν πολύ επιτυχημένες, γιατί δεν είχαν να ζηλέψουν τίποτα από τις επαγγελματικές, ήθελε να μας φέρει στην Αθήνα και να παίξουμε εκεί σαν θίασος του βουνού υπό την διεύθυνσή του. Εγώ αρνήθηκα και είπα «δεν είμαστε επαγγελματίες κι από δω και πέρα εσείς το δρόμο σας κι εμείς το δικό μας». Το «επαγγελματίας» με ξένιζε τότε, είχα τότε άλλες ιδέες γι' αυτά τα πράγματα. Δεν μ' ενδιέφερε να επιδειχθώ στην Αθήνα. Παίξαμε τότε που χρειάζονταν κι εκεί που χρειάζονταν. Το ρόλο μου στη Μαγνησία κρατούσε η Ευτυχία Αναγνώστου, Καρδισιώτισσα»

28. Β. Ρώτα, όπ.π., σ. 152, 184

χιακού θεάτρου στην Ελλάδα»²⁹. Προσθέτουμε επίσης πως ο ίδιος ο συγγραφέας ομιλεί στην ίδια εργασία του για «τα καταπληκτικά έργα του Θεσσαλού ζωγράφου και σκηνογράφου των ερασιτεχνικών παραστάσεων στην Καρδίτσα του μεσοπολέμου»³⁰.

Τελευταίως, ο ίδιος συγγραφέας (Πούχνερ), σε προσφάτως εκδοθέν βιβλίο του («Το Θέατρο στην Ελλάδα», έκδ. Παϊρίδη 1992), αναφερόμενος στο έργο του Παύλου, γράφει τα εξής:

Στη σελ. 300: «Ο εμψυχωτής του θιάσου αυτού – σ.σ. του Παιδικού θεάτρου Καρδίτσας – Κ. Παύλου πρέπει να θεωρηθεί, χωρίς άλλο, από τους πιο πρωτοποριακούς Έλληνες σκηνογράφους της εποχής εκείνης».

Στη σελ. 370: «Ο εξαιρετικός πλούτος των υπαρκτών στοιχείων σε περιοχές που έχουν διερευνηθεί συστηματικά (Θεσσαλία π.χ.) εγείρει την υποψία ότι το φαινόμενο από το 1880 περίπου ως σήμερα, έχει πάρει απρόσμενες διαστάσεις, που δεν τις γνωρίζουμε, ούτε και τις φανταζόμαστε σε όλη την έκτασή τους (...). Διακρίνονται μερικές φορές και εξέχουσες προσωπικότητες, όπως π.χ. ο σκηνογράφος Κ. Παύλου στην Καρδίτσα».

Και στη σελ. 344. «Έτσι ο “καταστατικός χάρτης” της θεατρικής δραστηριότητας της Ελλάδας στον όψιμο 19ο και 20ό αιώνα παρουσιάζει μεγάλα κενά, γεωγραφικά και χρονολογικά, αλλά οι περιοχές που έχουν διερευνηθεί συστηματικά, όπως ο θεσσαλικός χώρος (από τον Φώτη Νικ. Βογιατζή σε μια σειρά από εργασίες) εμφανίζουν τέτοιον πλούτο στοιχείων, κάποτε μάλιστα και με αξιοθαύμαστα αισθητικά αποτελέσματα (βλ. κυρίως τις σκηνογραφικές εργασίες του Κ. Παύλου στην Καρδίτσα και τα κοστούμια στο Ωδείο της κυρίας Τσολάκη στο Βόλο)».

Προσωπικός, ως μου επιτραπεί να αναφέρω, ότι νιώθω ικανοποίηση με την αποκατάσταση αυτή του Παύλου, και μάλιστα από το πιο έγκριτο πρόσωπο του Θεάτρου στην Ελλάδα, όπως είναι σήμερα ο Πούχνερ. Ενθυμούμαι επίσης γνωστό σήμερα Αθηναίο σκηνογράφο, ο οποίος, βλέποντας τις προπολεμικές θεατρικές μακέτες του Παύλου, που είχαμε προ ετών δημοσιεύσει, μας είπε έκπληκτος, πως οι προπολεμικοί σκηνογράφοι του Εθνικού Θεάτρου δεν ήταν καλύτεροι! Και νιώθω ικανοποίηση γιατί όταν παρουσίασα το έργο του Παύλου, αρκετοί καλοθελητές έσπευσαν να μου πουν πως δεν άξιζε τέτοιας τιμής ο Πωλ, πως ήταν «υπερβολικά» αυτά που είχα γράψει. Βεβαίως, τα ίδια είχαν πει οι καλοθελητές και για όσα γράφαμε κατά καιρούς για τον Γιολλάση αλλά και για άλλους. Ισχύει βέβαια πάντα ότι ουδείς προφήτης στον τόπο του, και για τον αγνοημένο, ταλαιπωρημένο και πάμπτωχο Πωλ, που το θέατρο ήταν η ζωή του, δεν μπορούσε σ' αυτό να γίνει εξαίρεση.

29. Βλ. Βάλτερ Πούχνερ «Ελληνική Θεατρολογία», έκδ. Εταιρείας Θεάτρου Κρήτης, 1988, σ. 399

30. Όπ.π., σ. 408

Πώς έφθασε όμως ο Παύλου, 3-4 μήνες μετά τις παραστάσεις του Ρώτα, να παίξει με δικό του πλέον θίασο το ίδιο έργο («Ρήγας Βελεστινλής») στην Καρδίτσα;

Το φθινόπωρο του 1943 και ενώ η Καρδίτσα ήταν προσωρινά ελεύθερη, άρχισε η τρίτη θεατρική περίοδος του Παύλου (οι προηγούμενες δυο αφορούσαν την προπολεμική περίοδο, η μια δε εξ αυτών την ένδοξη – ας μου επιτραπεί να την ονομάσω έτσι – περίοδο του προπολεμικού Παιδικού Θεάτρου Καρδίτσας στα χρόνια 1929-1993)³¹. Ο θίασός του έδωσε την πρώτη παράσταση της τρίτης, όπως την ονομάσαμε, περιόδου στο «Πάλλας» Καρδίτσας με το «Στραβόξυλο» του Ψαθά. Στη δεύτερη παράσταση του ίδιου έργου την επομένη, εισέβαλαν αιφνιδιαστικά στην πόλη, αλλά και μέσα στο θέατρο, Γερμανοί στρατιώτες από τα Τρίκαλα· μετά το όπως-όπως τέλος της παράστασης ο θίασος εγκατέλειψε την πόλη και έδωσε κατά την διάρκεια της Κατοχής παραστάσεις σε πεδινά και ημιορεινά χωριά. Εκτός από αυτοσχέδιες πολλές φορές επιθεωρήσεις, παίχτηκαν στην περίοδο εκείνη και «Τα Αρραβωνιάσματα» του Μπόγρη, τα έργα του Ρώτα «Να ζει το Μεσολόγγι», «Γραμματιζούμενοι», «Μαξιλιάρεις»³² κ.ά.

Μετά την απελευθέρωση της Καρδίτσας (2.9.1944) ο θίασος, ο ανασυνταγμένος θίασος μετά την αφαίμαξή του, όπως είδαμε, από τον Ρώτα, επιστρέφει στην πόλη και περί τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους παρουσιάζει 3-4 φορές στο «Πάλλας» τον «Ρήγα Βελεστινλή» του Ρώτα με θεαματικά και πλούσια σκηνικά³³.

Κατά την προεργασία της παράστασης αυτής, που υπήρξε ιδιαίτερα κοπιώδης, ο θιασάρχης είχε σχεδιάσει με κάθε λεπτομέρεια το έργο, το είχε χωρίσει σε «τομές» και μέσα σε ένα μπλοκ και σε μερικές κόλλες χαρτιού είχε σημειώσει τις στάσεις και τις εκάστοτε κινήσεις των ηθοποιών, δουλειά που μόνο να βλέπεις σήμερα τα σκαριφήματα αυτά, ζαλίζεσαι!

Πώς ο αγράμματος Παύλου κατάφερε να φτάσει στο σημείο να σχεδιάζει στο χαρτί λεπτομερώς όλη την παράσταση, πώς μπολιάστηκε μ' όλη αυτή την θεατρική μαγεία σε σημείο να τον θεωρούμε σήμερα ως τον μεγαλύτερο θεατράνθρωπο της Θεσσαλίας; Οι πληροφορίες λένε πως, πέρα από το ασίγηστο πάθος που είχε για το θέατρο, από μικρή ακόμη ηλικία, όταν γύρω στα 1935-1936 βρέθηκε στην Αθήνα εργαζόμενος σε διαφημιστικές επιγραφές κ.λπ., παρακολούθησε λένε κάποια μαθήματα, ίσως και πρόβες, κοντά στο Φώτο Πολίτη, πιθανόν και στον Ροντήρη. Αυτό του ήταν αρκετό.

Με τα τρία βασικά λοιπόν σκηνικά του «Ρήγα Βελεστινλή» και τις μελετημένες παραλλαγές τους, κατάφερε να εναλλάσσει ταχύτατα τις διάφορες και

31. Το Θέατρο στην Καρδίτσα, περ. «Γνώση και Γνώμη», τ. 4/1985, σ. 238

32. Το Θέατρο στην Καρδίτσα, περ. «Γνώση και Γνώμη», τ. 5/1986, σ. 262-264

33. Βλ. τις μακέτες στο Θέατρο στην Καρδίτσα, τ. 4/1985, σ. 254-255 και τ. 5/1986, σ. 270-271 (περ. «Γνώση και Γνώμη» Καρδίτσας)

ποικίλες εικόνες του δύσκολου αυτού έργου. Οι εναλλαγές αυτές γίνονταν με τρόπο ώστε να μην επικρατεί χασμωδία. Το προσωπικό σκηνης, μετακινώντας διάφορα έπιπλα και άλλα μικροαντικείμενα, μεταμόρφωνε στη στιγμή, με τη βοήθεια και των φωτιστικών εφέ, τον σκηνικό χώρο.

Γιατί αυτή η παράσταση του Παύλου ήταν η καλύτερη που δόθηκε ποτέ στη Θεσσαλία – ίσως και στην Ελλάδα – με υπόθεση για το Ρήγα Φεραίο; Πρώτον, γιατί υπήρξε η προεργασία αυτή που αναφέραμε· δημοσιεύουμε στο υπό έκδοσιν βιβλίο για το θέατρο στο Βελεστίνο, για πρώτη φορά, όλα αυτά τα σχέδια – σκαριφήματα της προεργασίας, όχι μόνο γιατί αποτελούν ντοκουμέντα μιας εποχής ή διότι θα δείξουν το μέγεθος της εξαντλητικής αυτής προεργασίας, αλλά και γιατί στο μέλλον θα βρεθεί ίσως κάποιος πρακτικός του θεάτρου – σκηνοθέτης – που θα παρακινηθεί (ίσως) να αναβιώσει, θάσει των σχεδίων αυτών, την παράσταση εκείνη, που όλοι οι συντελεστές της και οι θεατές της τη θεωρούν ανώτερη του Ρώτα και έχει μείνει για πάντα στη μνήμη των θεατών της.

Δεύτερον, γιατί ο Παύλου, δεν αμφιβάλλουμε πλέον, υπήρξε, όπως σημειώσαμε, ο μεγαλύτερος θεατράνθρωπος της Θεσσαλίας στο ερασιτεχνικό θέατρο.

Υπήρξε η καλύτερη παράσταση γιατί, τρίτον, και σ' αντίθεση με την παράσταση του Ρώτα, ο Παύλου είχε κατασκευάσει υποβλητικά σκηνικά, μακέτες και προσχέδια· υπήρχαν επίσης κατάλληλα ρούχα εποχής που είτε προϋπήρχαν και επιδιορθώθηκαν είτε έγιναν εξ αρχής. Για τα σκηνικά του Παύλου όλοι μιλούσαν στην Καρδίτσα γι' αυτά, τα θεωρούσαν «απίστευτα», «φантаσμαγορικά», «ονειρώδη», «πλαστικά ανάγλυφα» κ.λπ. Ο παλιός μουσικός του Παιδικού Θεάτρου Καρδίτσας Βασίλης Νεστορίδης μας έλεγε πως τα σκηνικά του Παύλου «ήταν ολοζώντανα. Θυμάμαι να βγαίνει ένα φεγγάρι πίσω απ' το βουνό της σκηνης και σιγά-σιγά να... «περπατάει!» Μπορούσε ο αθεόφοβος μ' ένα «Κύριε ελέησον» να φτιάσει 15 εκκλησίες και καμπαναριά!»

Τέταρτον, γιατί για τη συγκρότηση του θιάσου ο Παύλ είχε κηρύξει πανστρατιά! Έπαιζαν ηθοποιοί που προϋπήρχαν στον θίασό του αλλά στελέχωσαν και τον θίασο του Ρώτα (Μαγαλιού, Πλαϊνη, Κοπαναράς)· άλλοι που είχαν παίξει και στο «Στραβόξυλο» ένα χρόνο πιο πριν (Πέτρου, Καρατζίκος)· ορισμένοι επίσης του προπολεμικού Παιδικού Θεάτρου Καρδίτσας (όπως ο εκλεκτός Κλεάνθης Ζαφειρόπουλος, ο Καλογρούλης) και άλλα ταλέντα που είχαν εν τώ μεταξύ πλαισιώσει το θίασο μετά το «Στραβόξυλο», όπως η αδελφή του θιασάρχη, Κούλα, ο εξάιρετος Δήμος Αναγνώστου κ.ά.

Πέμπτον γιατί, όπως μου έλεγε επί λέξει η εκ των πρωταγωνιστριών του έργου Κούλα Μαγαλιού (η ίδια έπαιξε και στον θίασο Ρώτα) «ο Παύλου, χωρίς να κάνει αντίπραξη στον Ρώτα, έκανε τότε τις παραστάσεις της ζωής του!» Αλλά και γιατί «ήταν καλύτερος σκηνοθέτης από τον Ρώτα», κατά την ίδια πηγή. «Ο Ρώτας μπορεί ίσως να είχε μεγαλύτερη πείρα, αλλά ο Παύλ, χωρίς να ενδιαφέρεται να γίνει επαγγελματίας, έκανε αυτό που έκανε για ν' αποδείξει, προ πάντων στον εαυτό του, ότι μπορεί να κάνει θέατρο! Από την αγάπη του προς το θέατρο και χωρίς άλλες σκοπιμότητες έκανε αυτό που έκανε».

Ήταν όμως ο Παύλου εκείνη τη φορά και τυχερός. Στην τελευταία παρουσίαση του έργου βρέθηκαν στη θέση των θεατών και παρακολούθησαν την παράστασή του «το μισό Εθνικό Θέατρο της Αθήνας», κατά χαρακτηριστική έκφραση· πολλοί δηλαδή γνωστοί ηθοποιοί, που με τα γεγονότα της εποχής βρέθηκαν το Δεκέμβριο 1944 στην Καρδίτσα, όπως ο Τάκης Καρούσος, ο Θόδωρος Μορίδης, η Μιράντα, η Ντιριντάουα, κ.ά.: επίσης πολλά (ένοπλα) στελέχη της τότε κρατούσης καταστάσεως παρακολούθησαν την παράσταση. Κατά μια εκδοχή, παρέστη και ο ίδιος ο Ρώτας, και μάλιστα, όπως λένε, συγγάρηκε τον θίασο προσθέτοντας πως αδικούνται στην επαρχία. Και το 'λεγε ειλικρινά αυτό· έχουμε επ' αυτού μια ακόμη μαρτυρία πρωταγωνίστριας του θιάσου του Πωλ (που είχε πλαισιώσει και το θίασο του Ρώτα) και η οποία, όπως μας έλεγε, όταν μετά από πολλά χρόνια συνάντησε το Ρώτα μια φορά στην Αθήνα (ήταν από εκείνες που δεν θέλησαν να τον ακολουθήσουν στην πρωτεύουσα), αυτός της είπε: «Και τώρα τί κατάλαβες; Έγινες μια νοικοκυρούλα!» Ήταν βέβαιος ο Ρώτας πως εκείνοι οι ηθοποιοί και ο παλιός θιασάρχης τους άξιζαν καλύτερης τύχης. Κατά την ίδια πρωταγωνίστρια, «αν ο Πωλ έβγαινε στο επαγγελματικό θέατρο, θα ήταν ένας δεύτερος Κουν»! Δεν ξέρω γιατί το είπε αυτό, αργότερα που το σκέφθηκα κατάλαβα ότι προφανώς εννοούσε τον ιδιότυπο λαϊκό εξπρεσιονισμό που καλλιεργούσε ο Κουν και που ενστικτωδώς (;) ακολουθούσε ο Πωλ με τους ηθοποιούς του. Και το βασίζω αυτό, όχι μόνο γιατί ο ομιλών είδε κάποιες παραστάσεις του Παύλου σε πολύ μικρή ηλικία, που τις θυμάται όμως ακόμη πολύ ζωντά, αλλά γιατί γνωρίζει και τον τρόπο επιλογής και διδασκαλίας των ηθοποιών του, που ήταν ένα από τα μυστικά της επιτυχίας του. Εκτός από εκείνους που προσέρχονταν αυθόρμητα για το «τεστ επιλογής», ο Πωλ, λαϊκός τύπος ο ίδιος, επέλεγε με δική του πρωτοβουλία τους ηθοποιούς από το χώρο της πιάτσας ή από τα σχολεία που επισκεπτόταν ως εκπρόσωπος πολιτιστικών συλλόγων³⁴. Παρατηρούσε φάτσες γνωστών και αγνώστων παιδιών στο δρόμο (ιδίως για το Παιδικό του Θέατρο), τους σταματούσε. «Ε! Έλα δω, εσύ... Μίλα, πες αυτό, κάνε έτσι, κάνε αλλιώς...». Αν ο υποψήφιος παρουσίαζε σπίθα ταλέντου, τον προσκαλούσε σε συμπληρωματική εξέταση. Μετά από ορισμένες πρόβες, πολλούς τους έλεγε «εσύ δεν θα ξανάρθεις»! Το δόγμα του ήταν «όποιος μου κάνει, όποιος με εκφράζει γι' αυτόν το ρόλο». «Ήταν πολύ ιδιόρρυθμος ο Πωλ στην επιλογή των ηθοποιών – μας έλεγε η Μαγαλιού πρωταγωνίστρια στον «Ρήγα» – μια και μια ήταν όλες, στον τύπο που χρειαζόταν ο ρόλος. Εμείς λέγαμε πως σαν καλλιτέχνης είναι ιδιόρρυθμος και τον συγχωρούσαμε». Προσθέτουμε εδώ πως επ' αυτού κυκλοφορούν και κάποια «ανέκδοτα», κάποια από αυτά έχουμε ήδη δημοσιεύσει.

«Σαν σκηνοθέτης – λέγει η πρωταγωνίστριά του Μαγαλιού – ήταν καλός, με πολλή φαντσία, πολύ απαιτητικός. Σ' άφηνε ως ένα σημείο να εκφραστείς ο

34. Πρβλ. σημ. 31, σ. 262-267

ίδιος και μετά σε καθοδηγούσε. Η συνεργασία μας δεν δημιούργησε ποτέ προστριβές. Τον ακούγαμε και μας άκουγε. «Εσύ που είσαι γυναίκα, τί λες γι' αυτό, τί λες για τις κουρτίνες, για τον καναπέ», μας ρωτούσε ακόμη και για τα σκηνικά». Κι ένας παλιός ηθοποιός του από το Παιδικό Θέατρο έλεγε για τον ίδιον: «Είχε μεγάλη υπομονή πάνω στις πρόβες. Και όσους από μας, τους μικρούς, μάλωνε, δεν το 'κανε για να σε στεναχωρήσει αλλά για να γελάσεις! Πολύ ωραίος σαν σκηνοθέτης. Διάλεγε απ' τον καθένα μας ό,τι το πιο χαρακτηριστικό είχαμε. Μόλις έβλεπε κάποια καλή κίνηση έλεγε «επανέλαβέ το αυτό»³⁵!

Μακρηγόρησα, αλλά ήθελα να καταλήξω στο εξής συμπέρασμα: 'Οτι ναι μεν από πρακτική άποψη ο αριθμός των παραστάσεων για το Ρήγα Φεραίο στη Θεσσαλία μπορεί και να μην είναι απόλυτα ικανοποιητικός, από την άλλη όμως πλευρά η ζωή και το έργο του τράβηξε το ενδιαφέρον των πιο εκλεκτών καλλιτεχνών (ερασιτεχνών) που διέθετε στις προηγούμενες δεκαετίες η Θεσσαλία.

PHOTIS VOYATZIS

The theatre in Velestino and theatrical perfo-mancies about Rhigas Phereos in Thessaly (1881-1993)

In this essay we discuss the theatrical groups that acted in Velestino during the years 1881-1993. We also attend to record the theatrical perfo-mancies refering to the life of Rhigas Phereos, son of Velestinos, stated in the same period in Thessaly.

The conclusions from this research are various what is most impressive however is that Rhigas is also present in the memory of the inhabitants of Velestinos, a facted proved the grade number of perfo-mancies concerning his life.

35. Όπ.π.

† ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ

*Άγνωστα νεανικά χειρόγραφα του Ρήγα**

Τό θέμα μου είναι φυσικά Ρήγας. Κάποιος μου είπε: «έχεις γράψει τόσες εκατοντάδες σελίδες για τόν Ρήγα, τί άλλο έχεις νά πείς για τόν Ρήγα;». Έπιτρέψτε μου νά απαντήσω ότι εγώ ακριβώς πού τό πρώτο μου σχετικό δημοσίευμα φέρει χρονολογία 1948, είχα δέν είχα πάρει τό δίπλωμα, εγώ ακριβώς πού σαράντα πέντε χρόνια παρακολουθώ, δέν λέω ότι ασχολούμαι συνέχεια μέ τό θέμα, αλλά δέν τό εγκατέλειψα ποτέ, είμαι σέ θέση νά προσδιορίσω καί νά γράψω εκατοντάδες σελίδες για τό τί δέν ξέρουμε καί τά όσα θά θέλαμε νά ξέρουμε περί Ρήγα.

Θά μπορούσαμε, λοιπόν, επί ώρες καί μέρες νά μιλούμε, όχι για όσα ξέρουμε σχετικά μέ τόν Ρήγα, αλλά για όσα δέν ξέρουμε, για όσα θά θέλαμε νά ξέρουμε, για τή ζωή του, τά πρώτα χρόνια εδῶ στη Θεσσαλία, για τή σταδιοδρομία του στην Κωνσταντινούπολη, στη Βλαχία, στη Βιέννη καί για πολλά άλλα.

Περιμένουμε, κάποτε μοιρολατρικά, κάποτε κάποια καλή τύχη, νά μās φέρει ένα νέο εύρημα, νά φωτίζει νέες πτυχές, νά προχωρήσει ή έρευνα, νά μεγαλώνει τό ενδιαφέρον μας για παραπέρα αναζητήσεις.

Θέλω νά τονίσω, αυτό τό λέω ως εκκληση καί για άλλους συνερευνητές, ότι πολλά προσφέρει ή αναψηλάφηση τών ήδη γνωστών. Η συστηματική καί εξ ύπαρχης αναψηλάφηση τών όσων είναι γνωστά, ή τά θεωρούμε λίγο-πολύ ως γνωστά καί τά έχουμε εγκαταλείψει. Θά περιοριστώ σέ λίγα παραδείγματα για νά μή σās κουράσω.

* Λόγω του αίφνιδίου θανάτου του Λεάνδρου Βρανούση, 20 Ἀπριλίου 1993, δέν είχαμε τό γραπτό κείμενο τής ανακοινώσεώς του. Γι' αυτό καί από τόν κ. Δημήτριο Καραμπερόπουλο καταχωρείται στον τόμο τών πρακτικῶν ΥΠΕΡΕΙΑ τό απομαγνητοφωνημένο κείμενο τής από στήθους όμιλίας του Λεάνδρου Βρανούση, ή όποία εκφωνήθηκε στο Βελεστίνο τήν πρώτη ήμέρα του Β' Συνεδρίου, στις 2 Ὀκτωβρίου 1992.

1. Στην Ἐθνική Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν ὑπάρχει τὸ χειρόγραφο τῆς «Φυσικῆς» τοῦ Ρήγα. Τὸ περισυνέλεξε ἀπὸ τῆ Βιέννη ὁ Ποστολάκας. Τὸ ἔχει ὠραία βιβλιοδετήσε, εἶναι κειμήλιο. Ὑπάρχει καὶ ἓνα ἄλλο χοντρό βιβλίον, πού ἔχει στὰ παράφυλλά του τὴ γνωστὴ ὑπογραφή τοῦ Ρήγα. Ὅλοι τὴ ξέρουμε καὶ στὸ πρῶτο μου βιβλίον περὶ Ρήγα¹ τὴν ἔχω ξεσηκώσει μὲ τὸ πενάκι μου:

«Ρήγα Κυρίτζη Βελεστίνου ἀτάροισι ποτὶ ἐντὶ καὶ τοῦτο»²
ὅπως θάζανε τότε τὰ κτητορικά σημεῖωματα.

Αὐτὸ λοιπὸν τὸ βιβλίον τὸ εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Ρήγας ὅταν ἦταν μαθητὴς καὶ τὸ εἶχε διαβάσει. Ξέρουμε τὸ παράφυλλον, τὸ ὁποῖο ἔφερε εἰς φῶς ὁ Κ. Ἄμαντος³. Παραμέσα δὲν τὸ κύτταξε κανεὶς. Εἶναι ἀποκαλυπτικόν. Πρόκειται περὶ μιᾶς παλαιᾶς ἐκδόσεως⁴, μικρὸν σέ σχῆμα, τοῦ 1561. Περιέχει ἀστρονομικά ἔργα, Ἄρατου, Κλεομήδου, Πρόκλου, κλπ, αὐτὰ πού οἱ οὐμανισταὶ τῆς Ἀναγεννήσεως τὰ πρόσεξαν περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι σήμερα πού θεωροῦνται ξεπερασμένα, δηλαδὴ τίς ἐπιστημονικὲς γνώσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἡ Δύση τὰ εἶχε γνωρίσει ἀπὸ ἀραβικὲς μεταφράσεις. Ἔγιναν λατινικὲς μεταφράσεις καὶ ἔπειτα ἄρχισε ἡ δεῖψα νὰ τὰ γνωρίσουν ἀπὸ τὸ πρωτότυπο.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, λοιπὸν, τὴν ἐποχὴ τοῦ Ρήγα, πού δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμη ἐκσυγχρονισμένα ἐγχειρίδια κοσμογραφίας, φυσικῆς, ἀστρονομίας, ἢ ὅσοι προχωροῦσαν σ' αὐτοὺς τοὺς τομεῖς τῆς ἐπιστήμης, διάβαζαν, ἀκόμη, τὰ δυσκολότατα κείμενα τῶν ἀρχαίων ἀστρονόμων, γεωγράφων, οἱ ὁποῖοι ἔγραφαν σέ δακτυλικὸ ἐξάμετρο. Ὁ Ἄρατος, «τὰ φαινόμενα», στὸ ὕφος τοῦ Ἡσιόδου, ὁ Πρόκλος, τὸ περὶ σφαίρας. Νὰ μὴ σᾶς κουράζω, αὐτὰ εἶναι ὠραία.

Δὲν ξέρω ἂν θὰ εἴθελαν καὶ πολλοὶ ἀπὸ ἐδῶ νὰ τὸ ψαύσουν καὶ μὲ τὰ χέρια τους. Τὸ βιβλίον ἔχει καὶ εἰκονογραφίες μέσα, ἐκδοσὴ τοῦ 1561. Ἔχει τὴ σφαῖρα, τὸν ἰσημερινόν, τοὺς παραλλήλους, τὸν κύκλον τῶν ζωδίων. Ἡ ὁρολογία εἶναι στὰ λατινικά ὅπως «zona temperata septe (ntrio)». Μὲ τὰ γραμματάκια τοῦ μαθητῆ Ρήγα σημειώνεται «Ἡ εὐκρατος τῆς ἄρκτου». Παρακάτω «Ἡ εὐκρατος τῆς μεσημβρίας», δηλαδὴ τοῦ νοτίου ἡμισφαιρίου, «διακεκριμένη» ζώνη κλπ.

Ἐπειδὴ τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι διδακτικά ἔπη στὴ γλώσσα τοῦ Ἡσιόδου, γιὰ νὰ

Οἱ ὑποσημειώσεις καὶ οἱ φωτογραφίες τέθηκαν ἀπὸ τὸν κ. Δημήτριον Καραμπερόπουλο.

1. Λ. Β ρ α ν ο ῦ σ η, Ρήγας Φεραῖος. Βασικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 10, Ἀθήνα [1953], σελ. 399.

2. (= κοντὰ σέ ἄλλα εἶναι δικό του καὶ τοῦτο)».

3. Κ. Ἄ μ α ν τ ο υ, Νέαι μελέται περὶ τοῦ Ρήγα Βελεστινῆ, περιόδ. Ἀθηνᾶ, τόμ. 48, (1948) σελ. 242-249. καὶ Λ. Β ρ α ν ο ῦ σ η, Ρήγας Φεραῖος. ὀ.π. σελ. 266, σημ. 1 καὶ σελ. 399.

4. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος, Γραφεῖο Δ/νοῦ, μὲ ἀριθμὸν Ἐφ. 1095/α «Proclus Diadochus, de Sphaera liber I. Cleomedis, de mundo, sive circularis inspectionis meteorum libri II. Arati Solemnis phaenomena, sive apparentia. Dionysii Afhri descriptio orbi uabitalibus. Omnia Graece et Latine. Unacum Jon Houteri de Cospographiae Basilea [1561]».

μή λέμε τοῦ Ὅμηρου ἀκριθῶς, τὰ πέρασε λέξη-λέξη καί ὅπου δέν καταλάβαινε ἀνοιξε λεξικό καί συμβουλευτήκε γιά νά βρεῖ τήν ἐρμηνεία. Ἔχει παρασελίδιες σημειώσεις. Ὁ στίχος λέει «ἀστέρας οἶκαι μάλιστα τετυγμένα σημαίνειεν», σημειώνει στό περιθώριο ὅτι εἶναι τοῦ ρήματος «τεύχομαι»⁵ καί πολλές τέτοιες σημειώσεις. Καί ἐπειδή εἶναι παιδί ἀκόμη σημειώνει στά παράφυλλα, ὅπως σημείωσε τό κτητορικό του σημείωμα, τοὺς ἀκόλουθους στίχους:

«ἐννέα θυγετέρες μεγάλου Διός ἐκγεγαυεῖται» μέ γράμματα τοῦ Ρήγα. «Κλειώ τ' Εὐτέρπη Θάλειά τε Μελπομένη τε» εἶναι στίχοι ἀπό τήν Θεογονία τοῦ Ἡσιόδου⁶, τοὺς ὁποίους φαίνεται γιά νά ἀπομνημονεύσει τὰ ὀνόματα τῶν ἐννέα Μουσῶν τό ἐπαναλάμβανε, καί μάλιστα μέ μέτρο, ὅπως συνήθιζαν τότε καί τό ἔχει γράψει στά παράφυλλα.

Ἐκτός ἀπ' αὐτό, διαβάζουμε, παιδί εἶναι ἀκόμη στό σχολεῖο, «Αἶνιγμα: Κλέπται εἰσηλθον τοῦ συλησαι τήν πόλιν ἢ δέ πόλις ἔφυγε διά τῶν θυρίδων, καί οἱ πολῖται τῷ πυρί παρεδόθησαν». Τί εἶναι; Ἴσως τό ξέρει κάποιος. Εἶναι τά δίκτυα τῶν ψαράδων, «κλέπται εἰσηλθον τοῦ συλησαι τήν πόλιν, ἢ δέ πόλις ἔφυγε διά τῶν θυρίδων», τό νερό τῆς θάλασσας, ἔφυγε ἀπό τό δίχτυ, «οἱ δέ πολῖται τῷ πυρί παρεδόθησαν».

Ἀπό τόν καιρό πού τό εἶδα αὐτό, χωρίς νά κάνω συστηματική ἐρευνα τό ἔχω βρεῖ σέ δεκάδες ἄλλα χειρόγραφα. Ὁ μαθητόκοσμος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τό ἔβρισκε πολύ διασκεδαστικό νά γράφει στά μαθητικά του τετράδια, στά περιθώρια, τέτοια αἰνίγματα.

Ἐνα λοιπόν αὐτό, κειμήλιο μπροστά στά πόδια μας, πού δέν τό εἶδαμε. Καί ἔχει κατά τοῦτο μεγάλη σημασία, ὅτι ὁ Ρήγας στά 16 του, στά 18 του, τό πολύ χρόνια, δέν ἔμεινε περισσότερο ἐδῶ στή Θεσσαλία, διάβαζε αὐτά τά δυσκολότατα κείμενα τῶν ἀρχαίων ἀστρονόμων, κοσμογράφων κτλ.

Ὅταν ἔβγαλε, λοιπόν, τή «Φυσική» του σημείωσε στόν πρόλογό του, ἄν θυμᾶσθε, «γράφω εἰς τό ἀπλοῦν ὕφος διά νά μήν πάθετε ὅτι ἔπαθα σπουδάζοντας μέ τήν γριφότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ» ἐννοεῖ τά πολύ γριφώδη ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἐννοεῖ ὅτι αὐτές τίς πρῶτες γνώσεις κοσμογραφίας, ἀστρονομίας καί φυσικῆς τίς ἐπῆρε ἀπό τέτοια ἀρχαῖα ἐγχειρίδια.

Καί ὑπενθυμίζω ὅτι, δέν ξέρω πού τό βρῆκε καί τό ἀπέκτησε ἀτομικῶς ὁ Ρήγας αὐτό, στή Ζαγορά εἶχε σταλεῖ ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ἰωάννη Πρίγγου⁷, τήν ὁποία ὁ ἰδιοτεῦων, τότε, στή γενέτειρά του τή Ζαγορά, Πατριάρχης Καλλίνικος ὁ Γ' εἶχε θέσει στή διάθεση τῶν δασκάλων καί τῶν μαθητῶν τῆς Ζαγορᾶς καί εἶχαν τέτοια βιβλία.

Στήν «Φυσική», ἐπίσης, ἡ ὁποία εἶναι σέ διαλογική μορφή, ὁ μαθητής ρωτᾷ τό δάσκαλο: «σήμερα ἔχω αὐτόν τόν στίχο μπορεῖτε νά μοῦ τόν ἐξηγή-

5. Τεύχομαι = συμβαίνω, ὑπάρχω, γίνομαι.

6. Ἡσιόδου, Θεογονία, στίχοι 76-79.

7. Βαγγέλης Σκουβαρά, Ἰωάννης Πρίγγος, (1725;-1989), *Θεσσαλικά Χρονικά*, 9 (1964).

σετε;» και ὁ στίχος λέει: «ἐλαττοῦται δεξιῶς, αὔξει δέ λαιῶς ἢ σελήνη»⁸· και ὁ δάσκαλος ἐξηγεῖ πῶς ἐλαττώνεται τό φεγγάρι. Ἡ φράση αὐτή εἶναι παρμένη ἀπό τά «Φαινόμενα» τοῦ Ἀράτου και εἶναι μέσα σ' αὐτό τό μαθητικό βιβλίο, πού βρίσκεται σήμερα στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος.

Ἵτι εἶναι τοῦ Ρήγα τό πιστοποιοῦν ἡ γραφή του, πού εἶναι πολύ χαρακτηριστική, και ἄλλα τεκμήρια. Ὑπάρχει ὁ Κατάλογος τῆς πρώτης συλλογῆς, ἑκατόν πενήντα βιβλία ὅλα κι' ὅλα, πού εἶχαν ἀρχίσει νά συγκεντρώνονται, ἐπί Καποδίστρια, γιά νά ἀποτελέσουν τόν πυρήνα Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης και Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Ἦταν ὁ Μουστοξύδης τότε και ὁ Γρηγόριος Κωνσταντάς.

ἽΟ κατάλογος αὐτός δημοσιεύθηκε ἀπό τόν Ἐμμανουήλ Πρωτοψάλτη⁹. Θυμάμαι, μάλιστα, στά Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους μέ κάλεσε μιά μέρα πού μέ εἶδε: «ἔλα νά δεῖς τί σοῦ θρῆκα και νά μοῦ ἐξηγήσεις περί τίνος πρόκειται».

ἽΟ κατάλογος αὐτός, λοιπόν, συνταγμένος στήν Αἴγινα ὑπ' ἀριθμόν 56, ἀναγράφει τό ἐξῆς βιβλίο: «Παλαιοὶ γεωγράφοι, χωρίς ἀρχήν. Ἐν Βασιλεία 1561, εἰς 12ον, ὀλοδερμάτινον κτῆμα Ρήγα Κυρίτζη ἐκ Βελεστίνου». Πρέπει νά σᾶς πῶ ὅτι λείπει τό φύλλο τῆς ἀρχῆς, ἔχει ἐκπέσει. Σέ ἄλλες βιβλιοθήκες σώζεται ἀντίτυπο τῆς ἴδιας ἐκδόσεως. Δηλαδή ἀπό τότε τό εἶχαν φυλάξει, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Καποδίστρια. Τό εἶχε μεταφέρει προφανῶς και τό εἶχε διασώσει ὁ Κωνσταντάς ἢ ὁ Ἀνθιμος Γαζῆς, μᾶλλον ὁ Κωνσταντάς και τό εἶχαν διαφυλάξει ὡς ἐθνικό κειμήλιο και εἶναι μέχρι σήμερα στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη.

2. Πάλι στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη, μέσ στά πόδια μας δηλαδή, εἶναι ἕνα χειρόγραφο, πού ἀποτελεῖ περίληψη τῆς φυσικῆς τοῦ Ρήγα. Τό γράφει κάποιος ἱεροδιάκονος, στά 1820 μέ 1821. Τό ἀναφέρω ἁπλῶς ὡς τεκμήριο ὅτι τῆ «Φυσική» τοῦ Ρήγα τῆ μελετοῦσαν και κρατοῦσαν και περιλήψεις.

ἽΩς πρὸς τήν κλίση πού εἶχαν στίς φυσικές ἐπιστήμες, τίς κοσμογραφίες κλπ. νά ὑπενθυμίσω ὅτι στόν Ναό τῆς Ζαγοράς, θυμᾶσθε στίς πλάτες πίσω ἀπό τό ἱερό πού ἔχει τῆ σφαῖρα τῆς γῆς και τήν οὐράνιο σφαῖρα σέ λιθανάγλυφα, ὅταν οἱ πετροπελεκάνοι τῆς Ζαγοράς κάθονταν και βάζανε τέτοια διακοσμητικά μοτίβα, φαντάζεσθε πόσο μελετοῦσαν αὐτά τά βιβλία, τά νεοφανῆ βιβλία τῆς ἐπιστήμης, τῆς κοσμογραφίας, και τῆς ἀστρονομίας, οἱ μαθηταί τοῦ παρακείμενου σχολείου τήν ἐποχή τοῦ Καλλίνικου και Ἰωάννη Πρίγγου.

8. Ρήγα Βελεστινλή, Φυσικῆς ἀπάνθισμα, Βιέννη 1790, ἐπανεκδόση Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας Μελέτης «Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγας», Ἀθήνα 1991, σελ. 3.

9. «Κατάλογος τῶν εἰς τήν Ἐθν. Βιβλιοθήκην ἑλληνικῶν βιβλίων και ἐκκλησιαστικῶν. Ἐν Αἴγινη τήν 5ην Ἰουλίου 1832». Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, Ἱστορικά ἔγγραφα περί ἀρχαιοτήτων και λοιπῶν μνημείων τῆς ἱστορίας κατά τούς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως και τοῦ Καποδίστρια, Ἐν Ἀθήναις 1967, σελ. 207-219.

3. Άλλο παράδειγμα: Ὁ Νέστωρ Καμαριανός¹⁰, τόν ξέρουν ἐδῶ, ἀπό τό Βουκουρέστι, πολλά ἔχει φέρεи σέ φῶς. Δημοσίευσε ἕνα κατάστιχο δαπανῶν τοῦ Χριστόδουλου Κιρλιάνου καί τῆς συνοδείας του. Ὅπως ξέρουμε, μάθαμε δηλαδή κάποτε καί λύθηκαν πολλές ἀπορίες καί ἀπομυθοποιῶνται μερικά πράγματα, στά 1790 ὁ Ρήγας εἶναι στή Βιέννη, καί ἕνας ἀξιωματοῦχος, ὁ Χριστόδουλος Κιρλιάνος, μέγας σεργάρας, ἔφευγε γιά τή Βιέννη, καί ἤθελε, ὅπως συνήθως, ἕνα γραμματικό καί ἕνα διερμηνέα. Προσέλαβε τό Ρήγα νά πάνε μαζί στή Βιέννη. Πήγανε, ἔμειναν ἕξι μῆνες. Τότε βρήκε τήν εὐκαιρία ὁ Ρήγας, ξέρουμε τίς λεπτομέρειες, νά πάρει τά χειρόγραφα δύο βιβλίων του. Κατευθύνεται στά τυπογραφεῖα τῆς Βιέννης, τυπώνει τά δύο πρῶτα βιβλία καί σέ ἕξι μῆνες ἐπιστρέφει πάλι στό Βουκουρέστι.

Ὁ Χριστόδουλος Κιρλιάνος ὁ ὁποῖος εἶχε προσφέρει ἐκδουλεύσεις στά στρατεύματα τοῦ Αὐτοκράτορα τῆς Αὐστρίας, πού εἶχαν εἰσβάλλει καί εἶχαν αὐστριακή κατοχή ἐπί κάμποσα χρόνια στή Βλαχία, πῆγαινε στή Βιέννη νά ἐξαργυρώσει τίς ἐκδουλεύσεις του· καί πράγματι τιμήθηκε μέ τόν τίτλο τοῦ βαρῶνου de Langenfeld, Χριστόδουλος Κιρλιάνος, ἑλληνικῆς καταγωγῆς· πολύ ἀπλοποιημένα πράγματα χωρίς τούς μύθους πού τούς περιέβαλαν μιά φορά.

Λοιπόν, στό τέλος, ἔχει κάποια διαφορά ὁ Ρήγας μέ τόν Κιρλιάνο. Δέν τοῦ πλήρωσε τούς μισθοῦς, τά συμφωνημένα. Τό κατάστιχο τῶν ἐξόδων δημοσίευσε ὁ Νέστωρ Καμαριανός, στό Βουκουρέστι, ἀπλῶς ὡς ἕνα στοιχεῖο τῶν διενέξεων, ἄς ποῦμε καί τῶν οικονομικῶν διαφορῶν. Εἶναι ἡμερολογιακά καταγραμμένες οἱ δαπάνες τοῦ ταξειδιοῦ, ἀπό τό Βουκουρέστι ὡς τή Βιέννη καί τῆς παραμονῆς τοῦ Χριστόδουλου Κιρλιάνου καί τῆς ἀκολουθίας του στή Βιέννη.

Τί διαβάζουμε λοιπόν ἐκεῖ μέσα. Κατάστιχο ἡμερολογιακά γραμμένο. Λοιπόν μιά ἐγγραφή τό πόσο κόστισε τό ταξεῖδι κλπ. Ἀρχίζει ἔπειτα ἡ παραμονή στή Βιέννη. Ὁ Χριστόδουλος Κιρλιάνος συνοδευόμενος πάντοτε ἀπό τό διερμηνέα καί γραμματικό του. Σημειώνει τί δαπάνες κάνουν μέ τόν Ρήγα.

Βίζιτα τοῦ μπαρών Χόλτζα. 2 Ἰουλίου

Βίζιτα τοῦ μπαρών δέ Πόρτα. 5 Ἰουλίου

Καί πολλά ἄλλα παρόμοια μέ ἐπισκέψεις σέ διάφορους Βαρῶνους. Τώρα θά δεῖτε πού θά καταλήξω.

Γράφει καθημερινές σχεδόν δαπάνες εἰς «καρέταις». Ἐνοικίαζαν ἀμάξι, γιατί ἕνας ὑποψήφιος βαρῶνος ἔπρεπε νά κυκλοφορεῖ τότε μέ ἄμαξα. Ἐνας εὐγενῆς δέν ἐπιτρέπεται νά περπατάει μέ τά πόδια. Καθημερινές σχεδόν δαπάνες εἰς τέτοιες ἐγγραφές εἰς «καρέταις» ἐπισκέψεις, ὅπως ἀναγράφονται, σέ «Καζελιέρην, εἰς τήν «Καντζελαριάν» 6, 10, 22, Ἰουλίου, 5, 8, 10, 25 Αὐγούστου. Ἐξόδα εἰς τήν Βασιλικήν Αὐλήν. Ἐπίσκεψη εἰς τήν Βασιλικήν Αὐλήν. Εἰς διάφορα πρόσωπα. Εἰς τήν Κούρτην, δηλαδή πάλιν εἰς τήν Αὐλήν. Μέ τούς Κουρτεζάνους, Βίζιτα εἰς

10. *Nestor Gamariano*, Rigas Velestinlis, compléments et corrections concernant sa vie et son activité, *Revue des Études Sud-Est Europeennes*, 28 (1980), σελ. 687-719.

τόν *Σέκρεταρ*. Τῷ *Καντζελίστα* τό τάδε ποσό. «Τῷ *Ἀτζέντη*», ἄλλο ποσόν. *Πηγαίμους εἰς τὰ βασίλεια*, εἰς τὰ Ἰνάκτορα.

Σέ κάποια ἀπό αὐτές τίς ἐπισκέψεις στά «*Βασίλεια*» ἔγιναν δεκτοί ἀπό τόν ἴδιον τόν αὐτοκράτορα. Ὁ Χριστόδουλος Κιρλιάνος καί φυσικά ὁ διερμηνέας του καί συνοδός του, ὁ ὁποῖος τό γράφει ἀργότερα καί σέ μιᾶ ἀναφορά του «*Nous nous presentons a fait l'impereur Leopold*» κτλ.

ἸΑκολουθοῦν εἰς τό ἴδιο κατάστιχο ἄλλες παρόμοιες ἐγγραφές: *Πηγαίμους εἰς τήν συνέλευσιν τοῦ Κοινηλίου*. Τί κοινσίλιο ἦταν δέν ξέρω.

Εἰς τήν προσκόνησιν τοῦ ἀρχιδουκός Φραντζίσκου, πῆγαν νά ὑποβάλουν τά σέβη τους εἰς τόν ἀρχιδούκα Φραγκίσκο. Παράλληλα, *Ἐπισκέψεις εἰς τό Μπελβεντέρ* καί σέ ἄλλα ἀξιοθέατα καί κέντρα ψυχαγωγίας τά ὁποῖα μέχρι σήμερα τά ἀναγράφουν οἱ τουριστικοί ὁδηγοί τῆς Βιέννης. *Εἰς τόν καφενέ, εἰς τήν περιήγησιν τοῦ σπηταλίου*. Τό μεγάλο νοσοκομεῖο τῆς Βιέννης, ἦταν καύχημα γιά τή Μαρία Θηρεσία, καί τούς διαδόχους της καί ὅλοι οἱ ξένοι ἐξεναγοῦντο ἐκεῖ νά δοῦν τίς προόδους τῆς ἰατρικῆς καί ὑγειονομικῆς περιθαλψῆς πού εἶχε ἐξασφαλίσει ἡ Αὐστριακή Αὐτοκρατορία.

ἸΕπίσκεψις εἰς τήν Βιβλιοθήκην, εἰς τήν τυπογραφίαν. Καί τέσσερις φορές εἰς *καρέτες*, *ἄμαξες* καί *θέατρα*, δηλαδή στό θέατρο τῆς Βιέννης.

Νομίζω ὅτι παίρνομε μιᾶ ἄλλη εἰκόνα. Δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν οἱ οικονομικές διενέξεις μεταξύ Χριστόδουλου Κιρλιάνου καί Ρήγα. Μᾶς ἐνδιαφέρει καί εἶναι διαφωτιστικό τό εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο στό ὁποῖο κινεῖται αὐτός ὁ ἀνατολίτης, ὁ Θεσσαλός ἐκεῖ μέσα στή Βιέννη. Πῆγαινε στήν ὄπερα, τέσσερις φορές στό θέατρο. Δέν ξέρω ἂν φοροῦσε τήν γκελεμπία ἢ φοροῦσε φράγκικα γιά νά μπεῖ στό θέατρο καί νά ἀκούσει Μότσαρτ καί τί γνώμη εἶχε γιά τή μουσική του ἕνας ἀνατολίτης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. ἸΑλλά κινεῖται μέ τίς ἄμαξες, κινεῖται ἀνάμεσα σέ «*κονσελίστες*», βαρώνους, ἀνώτατους αὐλικούς. Τούς ξέρει ὅλους καί ἔχει παρουσιασθεῖ ἀκόμη καί στόν ἴδιο τόν αὐτοκράτορα. Νομίζω πῶς εἶναι ἀποκαλυπτική ἡ εἰκόνα τοῦ Ρήγα, ὁ ὁποῖος κάνω μιᾶ προέκταση τώρα, μπόρεσε νά γίνεῖ αὐτό πού ἔγινε γιατί δέν ἦταν ὁ φτωχός λόγιος πού πῆγε στους ὁμογενεῖς τῆς Βιέννης ζητώντας ἐργασία. ἸΗ παρουσία του ἦταν κάτι ξεχωριστό. ἸΑσφαλῶς τοῦ δώσανε ἰδιαίτερο στασίδι στήν ἐκκλησία. Οἱ μεγαλύτεροι ὁμογενεῖς τόν δέχτηκαν στό σπίτι τους. Τύπωνε βιβλία μέ δικές του δαπάνες. ἸΉταν μιᾶ ξεχωριστή παρουσία καί ἔζησε τή μεγάλη ζωῆ τῆς Αὐστριακῆς πρωτεύουσας καί τίς ὑψηλές γνωριμίες. ἸἘδῶ τώρα, πού λέμε τή μεγάλη ζωῆ καί τήν ξένοιαστη ζωῆ τῆς Βιέννης, θά θυμηθῶ καί θά σᾶς θυμίσω τόν λιβελογράφο Μιχαήλ Περδικάρη¹¹ ὁ ὁποῖος τόν κατηγορεῖ: «*Καλά ἢ Ἰεπανάστασις, ἀλλά ἦταν δυνατόν τώρα ὁ Ρήγας πού ἦταν συνηθισμένος, λαμπρῶν ἀρετῶν καί δειπνεῖν ἔτι λαμπρότερον καί μετά ἑταίρων καί τούτων οὐχί τῶν πάνυ εὐκαταφρονήτων*».

11. Βλ. Μιχαήλ Περδικάρης, «*Ρήγας ἢ κατά ψευδοφιλελλήνων (1811)*» στό Λεάνδρου Βρανούση, *Οἱ Πρόδρομοι*, Βασιική Βιβλιοθήκη ἀρ. 11, ἸΑθήνα 1956, σελ. 189-200.

Φαίνεται ότι τίς εϋτραφεῖς Ουγγαρέζες στίς μπουραρίες τίς εἶχε ἀρκετά γνωρίσει στά νιάτα του. Πόσο εἶχε διαφοροποιηθεῖ ὁ ἀνατολίτης πού ξεκίνησε ἀπό τό Βελεστίνο. Εἶναι ὁ Εὐρωπαῖος πού πηγαίνει στήν ὄπερα, στό θέατρο, στά ἀξιοθέατα καί ἔχει γίνει δεκτός ἀκόμη καί ἀπό τόν ἴδιο τόν αὐτοκράτορα.

3. Θά ἤθελα νά πῶ γιά ἓνα ἄλλο ἔγγραφο ἐπίσης πού ἔχει ἔρθει στό φῶς καί δέν ἀξιοποιήθηκε. Καί τό ἔχω φέρει ἐγώ στό φῶς στό βιβλίο μου περί Ρήγα Φεραίου τό ὁποῖο κυκλοφόρησε στά Ρουμανικά καί πού ἔφερα μόνο 10-15 ἀντίτυπα στήν Ἑλλάδα¹².

Ξέρουμε τά ἔγγραφα τῶν Αὐστριακῶν ἀνακρίσεων μετά τίς συλλήψεις¹³ καί ξέρουμε τίς διηγήσεις τῶν Ἑλλήνων οἱ ὁποῖες εἶναι θολές ἀναμνήσεις. Κάποτε διογκωμένες φήμες, ὅταν ὁ Ρήγας εἶχε γίνει πιά σύμβολο καί πρωτομάρτυρας, ἔθνομάρτυρας, πρόδρομος καί εἶχε τοποθετηθεῖ στό ὑψηλό βᾶθρο καί στήν εἰκόνα, στή μνήμη τοῦ ὑπόδουλου Ἔθνους.

Ἐπάρχει ὅμως μιᾶ ἑλληνική ἀναφορά, ἀπό ἑλληνική πηγή. Γραμμένη δύο μέρες, γιά νά μήν πῶ τήν ἐπομένη τῆς συλλήψεως τοῦ Ρήγα στήν Τεργέστη. Ὁ Ρήγας συλλαμβάνεται στήν Τεργέστη στίς 19 Δεκεμβρίου 1797. Τήν ἐπομένη ὁ Αὐστριακός Διοικητής Κόμης Πρίτζιτο (Brigito) στέλνει τήν πρώτη ἀναφορά του, «ὄτι εἶχαμε αὐτή τήν καταγγελία, κάποιος Ἑλληνας ὀνόματι Ρήγας...» Τήν μεθεπόμενη στέλνει τό σῶμα τοῦ ἐγκλήματος, τίς Ἐπαναστατικές Προκηρῦξεις πού βρέθηκαν στά κιβώτια κλπ.

Λοιπόν, παράλληλα μέ τόν Πρίτζιτο, ὁ ὁποῖος ἀπό τήν Τεργέστη στέλνει τό ραπόρτο του στή Βιέννη, ὁ Ρῶσος πρόξενος στήν Τεργέστη, ὁ ὁποῖος λέγεται Βαρούχας καί εἶναι Κερκυραϊκῆς καταγωγῆς, στέλνει στήν Πετρούπολη καί κεῖνος τό δικό του ραπόρτο.

Ἐχει σημασία, διότι δέν εἶναι ἡ καταδιωκτική ἀρχή πού συνέλαβε τόν Ρήγα. Δέν ἔχει τίς πληροφορίες του ἀπό τίς Αὐστριακές Ἀστυνομικές Ἀρχές, ἀλλά ἀπό τούς Ἑλληνες καί ἐκπροσωπεῖ, ἐκφράζει τό τί ξέρανε οἱ Ἑλληνες τῆς Τεργέστης γιά τή σύλληψη πού ἔγινε χθές τό βράδυ.

Γράφει, λοιπόν, τό ραπόρτο στά γαλλικά, ὅπως ἦταν ἡ διπλωματική γλῶσσα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ Βαρούχας κοντά σέ ἄλλα συμβᾶντα ἀναφέρει καί αὐτό τό συμβᾶν:

12. L. Vranoussis, Rigas un patriot grec din Principate, Editura Eminescu, Bucuresti 1980, σελ. 262-263. Ἐνα ἀντίτυπο, μέ ἀφιέρωση, ἀπό τά λίγα πού εἶχε φέρει στήν Ἑλλάδα, ὁ Λ. Βρανούσης προσέφερε καί στόν κ. Δημήτριο Καραμπερόπουλο.

13. Αἰ. Λεγρώνδ, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή καί τῶν σὺν αὐτῶ μαρτυρησάντων ἐκ τῶν ἐν Βιέννῃ Ἀρχείων ἐξαχθέντα καί δημοσιευθέντα. Μετάφραση ὑπό Σπυρίδωνος Λάμπρου, Ἀθήνα 1891, Κ. Ἄμαντου, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή. Ἀθήνα 1930.

«Un Grec qui est venu ici de Vienne nommé R i g a s, boyard à Bucarest, où il a des villages qui lui appartiennent, a été dénoncé à cette Police comme personne mal intentionné, et qu'il avait des projets d'encourager ses compatriotes dans la Turquie de se revolter contre les Turcs...» «Ένας Έλληνας πού ήρθε χθές από τή Βιέννη, όνόματι Ρήγας, βογιάρος γαιοκτήμονας στό Βουκουρέστι, όπου έχει κτήματα, γαίες, καταγγέλθηκε στην Άστυνομία, ότι είχε σχέδια νά ένθαρρύνει τούς συμπατριώτες του στην Τουρκία νά έξεγερθούν έναντίον τών Τούρκων».

Καί καταλήγει: «Τόν έχουν και τόν κρατούν, δέν ξέρουμε τίποτα. Τόν ανάκρινουν και εκείνος σταθερός στά σχέδιά του δέν έχει καμμιά δυσκολία νά τούς διακηρύσσει και επαναλαμβάνει ελεύθερα ότι θά προτιμούσε έκατό φορές νά θυσιάσει τή ζωή του γιά νά έλευθερώσει τό έθνος του από τήν τυραννία στην όποία στενάζει»¹⁴.

Αυτά ξέρουν οί Έλληνες τήν έπομένη τής συλλήψεως του Ρήγα. Δέν είναι άποκαλυπτικό; Καί προσθέτει άκόμη μιá διογκωμένη φήμη άσφαλώς: «Τό χειρότερο είναι σ' αυτήν τήν υπόθεση ότι στά χαρτιά του βρίσκονται οί ύπογραφές είκοσι όκτώ χιλιάδων Έλλήνων από όλες τίς Έλληνικές χώρες, πού τόν έξουσιοδοτούν...»¹⁵.

Τί ήταν αυτές οί είκοσι όκτώ χιλιάδες ύπογραφές, ύπερβολή, διογκωμένη φήμη, αλλά κάποιες έξουσιοδοτήσεις ήταν, γραμμάτια γιά οικονομική ένίσχυση; Κάτι από όλα αυτά.

Εύχαριστώ.

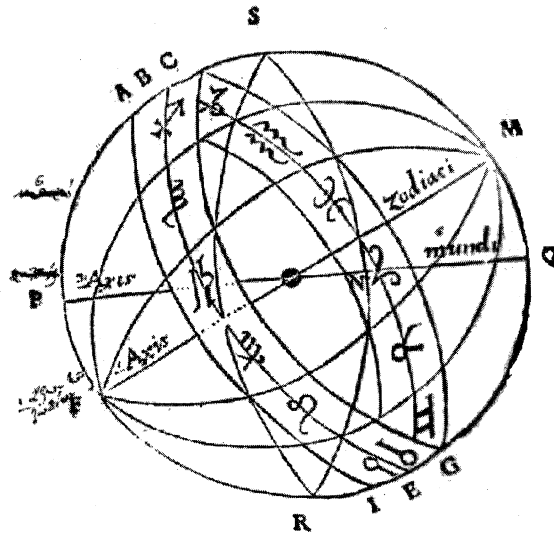
14. «... On l' examine et lui (= Rigas), ferme dans) ses projets, il n'a aucune difficulté de le déclarer et il repète franchement qui il voulait cent fois sacrifier sa vie pour délivrer sa nation de la tyrannie dans laquelle elle gémisse», L. Vranoussis, Rigas, un patriot... ό.π.

15. «Le plus grand mal dans cette affaire est que dans les papiers du dit Riga se trouve la signature de vingt-huit mille Grecs, de tous les pays, qui avaient donné leur opinion pour la révolution...» L. Vranoussis... ό.π.

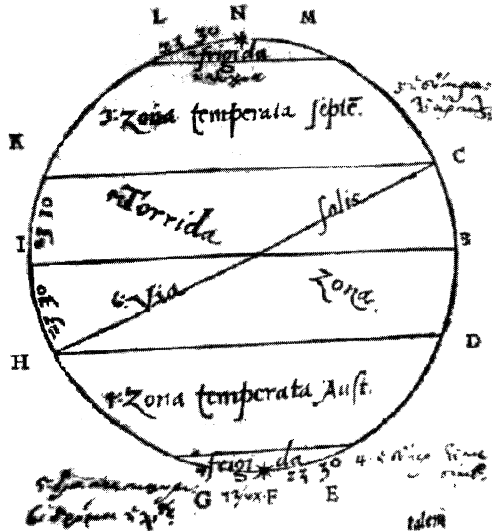
Ρήγα Κυρίτζη Βελεστίνου
 ἀτάροισι ποτί ἐντί καί τοῦτο

(Ρήγα Κυρίτζη Βελεστίνου
ἀτάροισι ποτί ἐντί καί τοῦτο)

Αυτόγραφο τοῦ μαθητή, στή Ζαγορά, Ρήγα Βελεστινλιή στή παράφυλλα τοῦ
 βιβλίου, πού δρῶσκειται στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος, Γραφεῖο Διευθυ-
 ντοῦ, μέ τίτλο, *Proclus, De Sphaera... Cleomedis, De mundo... Arati, Phaenomena...*
 [Βασιλεία] 1561. Ὁ Λέαδρος Βρανούσης τό ἔχει ξεσηκώσει μέ τό πενάκι του
 καί τό δημοσίευσε στό βιβλίο του, *Ρήγας Φεραῖος, Βασιική Βιβλιοθήκη ἀρ. 10,*
 Ἀθήνα [1954], σελ. 399.

Ο μαθητής Ρήγας Βελεστινλής σημειώνει στο σχήμα «1. ἄξων τῶν ζωδίων» δίπλα στο λατινικό ὄρο «Axis Zodiaci». Proclus, *De Sphaera*... [Βασιλεία] 1561, σελ. 42.

Ο Ρήγας μεταφράζει τούς λατινικούς ὄρους, στο ἄνωτρω σχήμα τοῦ βιβλίου Proclus, *De Sphaera*... [Βασιλεία] 1561, σελ. 63, καί σημειώνει: ψύχρα, 3. ἡ εὐκρατος τῆς ἄρκτου, 4. ἡ εὐκρα(τος) τῆς μεσημβρ(ίας), 5. διακεκαυ(μένη) ζώνη, 6. δρόμοι ἡλίου.

ΑΡΑΤΟΥ ΣΟΛΕΩΣ
ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

Κ δ' ἰός ἀρχόμεθα, τῶν κ' ἐστὶ
ἀνοήτους εἰώμεν
Ἀρήτου, μεσαὶ δὲ δ' ἰός πᾶσαι με
γαί.

Πᾶσαι δ' αἰθ' ῥῶ τῶν ἀγοραί. μεση δ' ἰός
λαοτα,
καὶ λιμένες. πᾶντι δ' ἰός κεχρήμεθα πᾶ
τες.

Τού γὰρ καὶ γέν' ἐσμεν. ὅδ' ἠπι' αἰθ' ρ
ποισι

Δεξιὰ σημαίνει λαὸς δ' ἴππ' ἔργου ἐγείρει.
Μιμητικῶν βίος τοι, λέγει δ' ὅτι βῶλ' ὄρεισι
Βουσί τε καὶ μακέλισσι. λέγει δ' ὅτι δεξι
ῶραι

μάκελλα

καὶ φυτὰ γυρῶσαι, καὶ ἀπέρματα πᾶντα β
λέδαται.

Αὐτὸς γὰρ πᾶν γε σήματ' ἐν ἔρανω ἔσθ' ἔλκει.

Ἄσπρα δ' ἀκείνας ἐσκέψαται, ἵς ἐσπαιτοῦ.

καὶ γὰρ

Ἄσπερος οἴκει μάλισα πτυγμένα σημαίνει
ἄνδρασιν ἑράων, ἵφρ' ἐμπέδα πᾶντα φ
ωνται.

τεύχομαι

Ἰώμιν αἰκ' πᾶν τε καὶ ὕστατον ἰλάσθηται.

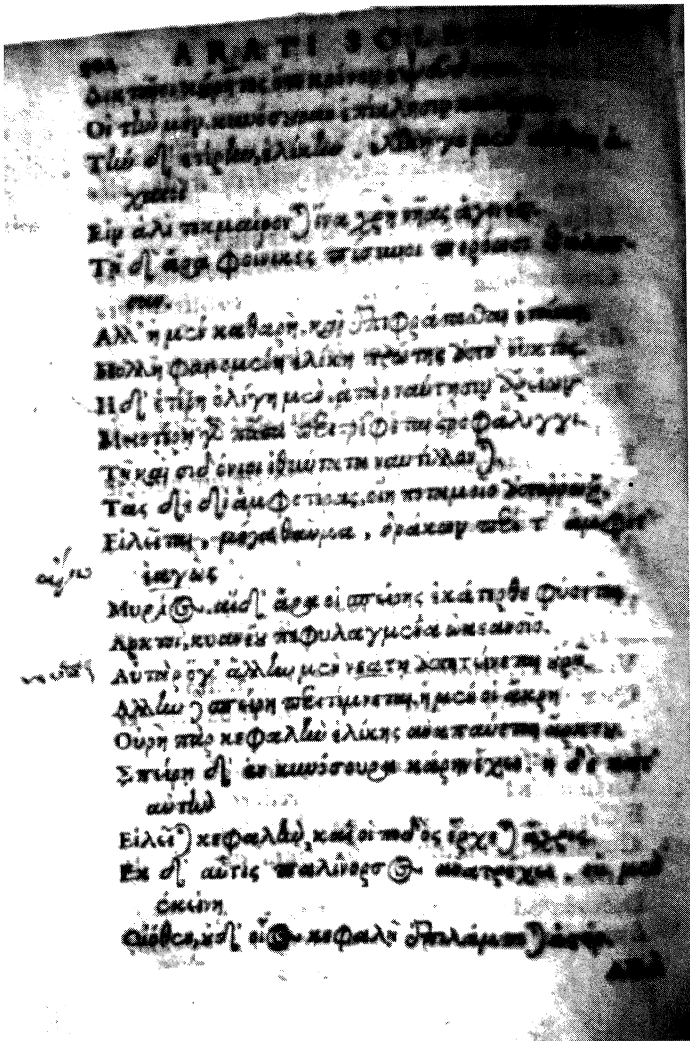
Παρασελίδες σημειώσεις τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, στό «Ἀράτου Σολέως, Φαινόμενα» στήν ἔκδοση τῆς Βασιλείας τοῦ 1561, σελ. 298 καί 300.

100 ARATI SOLENSIS
 Χαίρε πάτερ μέγα θάυμα, μέγ' ἀθροίσαι
 οὐκ οὐκ
 οὐκ οὐκ
 Αυτός κ' ἐπὶ τῆς γενεῆς χάριτον δὲ βίωσαι
 Μελίχαι μάλα πάσαι. ἐμοίγε μεν ἀπέρας εἶ-
 παίω.
 Εἰδέμεν εὐχομένω. πενήρα πᾶσι αἰὶδ' ἔω.
 Οἰκίαι ἡμῶν πολυεῖς τε, καὶ ἄλλωσις ἄλλω εἶω-
 τες.
 Οὐρανοῦ Ἰλκότης ἄσπερ ἡμᾶς συνιχίς αἰὶ.
 Αὐτὰρ οὐ γὰρ ὀλίγον μετρίοτεται, ἀλλὰ μάλ'
 αὐτῶς
 ἄσπερ αἰὶ ἀπὸ τῆς ἔχει δ' ἀπὸ λανθ' ἀπαιτή.
 Μεσσηγὺς γαίαν. πρὶ δ' ἔρατος αὐτῶν ἀγνῆ.
 Καί μιν παραίνασι δ' ὅσο πέλοι ἀμφότερον.
 Ἀλλ' ὁ μὲν ἐκ ἐπίσπ' ὀ, ἰδ' αὐτῶν ἐκ Βερίσθ.
 Τῶν δ' ἐκ ἐκαστοῖς, δ' ὅσο δὲ μιν ἀμφιέχεται
 ἄσπερ, ἄσπερ προχίωσι. π' δ' ἡ καλεστέη
 μάλα.
 Λί δ' ἔστιν κεφαλῆς μιν ἐπ' ἰθὺς αἰὶν ἔχεται
 Ἀλλήλων αἰὶ δ' ἐκατωμάδ' ἀσφραγίστη.
 Ἐμπάλιν ἐκ ὀμῶν παραμύθαι. αἰ εἶται δ' ἄ.
 Κρητὶ θ' ἐκ κῆρας δ' ἰθὺς μεγάλα ἰσότη.
 Οὐρανοῦ εἰσπερὶ σπῆρας, ἄσπερ πᾶσι κελεύεται
 Δικτῶν ἐκ ἐκαστοῖς αἰὶν ὀ, ἰδ' ἐκ ἰθὺς αἰὶν
 Ἀπὸ τῆς γαίης τῆς θ' ἀσφραγίστη ἐκαστοῖς
 Δικτῶν

ὄνειαθ
ὄνειάτος

αἰθω

Παρασελίδες σημειώσεις τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, στό «Ἀράτου Σολέως, Φαινόμενα» στήν ἔκδοση τῆς Βασιλείας τοῦ 1561, σελ. 298 καί 300.

ἄγω

νεωτάτη

Παρασελίδιες σημειώσεις του Ρήγα Βελεστινλή, στο «Αράτου Σολέως, Φαινόμενα» σελ. 302.

Στις τελευταίες λευκές σελίδες τοῦ βιβλίου τοῦ 1561 ὁ μαθητὴς Ρήγας σημειώνει στίχους ἀπὸ τὴν «Θεογονία» τοῦ Ἡσιόδου καὶ ἓνα αἶνιγμα.

• Ἐννέα θυγατέρες μεγάλα Διὸς ἐκγεγαυῖαι·
 • Κλειώ τ' Εὐτέρπη τε, Θάλεια τε, Μελπομένη τε,
 Τερψιχόρη τ' Ἐρατώ τε, Πολύμνια τ', Οὐρανία τε,
 Καλλιόπη δ', ἣ δὲ προφερεστάτη ἐστίν ἄπασέων. Ἡσιόδ. θεογ.

(Ἐννέα θυγατέρες μεγάλου Διὸς ἐκγεγαυῖαι,
 Κλειώ τ' Εὐτέρπη τε, Θάλεια τε, Μελπομένη τε,
 Τερψιχόρη τ' Ἐρατώ τε, Πολύμνια τ', Οὐρανία τε,
 Καλλιόπη δ', ἣ δὲ προφερεστάτη ἐστίν ἄπασέων.
 Ἡσιόδου, Θεογονία, 76 - 79)

αἶνιγμα :-

ἢ χρεῖται γόηθαι ὅσιν οὐκ ἔστιν ἔτι σῆμα·
 ἢ δὲ πόλις ἐφυγε διὰ τῶν θυρίδων,
 καὶ οἱ πολῖται τῷ πυρὶ παρεδόθησαν.

Αἶνιγμα

(Κλέπται εἰσηλθόντες τοῦ συλῆσαι τὴν πόλιν
 ἢ δὲ πόλις ἐφυγε διὰ τῶν θυρίδων,
 καὶ οἱ πολῖται τῷ πυρὶ παρεδόθησαν.)

MAPIN ZETZEΦ

*Ρήγας Φεραίος – Ντόμπρι Τζίντουλωφ
Παραλληλισμοί**

* Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Νεοελληνικά Γράμματα», αριθ. φύλλου 54, Άνοιξη – Καλοκαίρι 1993, σελ. 8.

JOHANNES IRMSCHER

Το επιτύμβιο του Θειρσίου για τον Ρήγα

Ο Adolf Ellissen (1815-1872), ο οποίος πρόσφερε εξίσου πολλά και στον τομέα της συγκριτικής επιστήμης της λογοτεχνίας όπως και στο πεδίο της βυζαντινολογικής-νεοελληνικής φιλολογίας¹, δημοσίευσε στο έργο του «Polyglotte der europäischen Poesie»² (Πολύγλωσση ανθολογία της ευρωπαϊκής ποίησης), έργο που πράγματι έδειξε το δρόμο για το μέλλον, σε μια σημείωση έναν επιτάφιο, τον οποίο ο μεγάλος φιλόλογος και φιλέλληνας Friedrich Thiersch (1784-1860) είχε αφιερώσει στον επαναστάτη και εθνομάρτυρα Ρήγα Βελεστινλή³ (1757-1798) και στους συντρόφους του. Επειδή το επίγραμμα δεν αναφέρθηκε στην ογκώδη φιλολογία για τον Thiersch, δεν μου φαίνεται αταίριαστο να το παρουσιάσω εδώ εκ νέου:

Οὔτοι ἐλευθερίην θηρώμενοι ἀγλαόμορφον
εὔρον ἐνὶ ξυλόχοις ὄκρυέντα μόρον,
Χαίρετε θηρευταῖ κοιμώμενοι, εἰσόκεν ἦως
ἔλθη ἀπ' Οὐλύμπου λαμπάδ' ἀνισχομένη
καὶ τότε' ἐγειρόμενοι πολίων θρόμα ὄρνυμενάων
δαίμονες εἰς ἄγραν σπεύδ' ἄλεξίκακον.

1. Eberhard Borsche, Adolf Ellissen, Χίλδεσχαϊμ 1955, με τη βιβλιοκρισία του Johannes Irmischer, Deutsche Literaturzeitung 51, 1956, σ. 475 κε.

2. Adolf Ellissen, Versuch einer Polyglotte der europäischen Poesie, Λειψία 1846, σ. 344 σημ. 1.

3. Πρβ. και Irmischer στο έργο Gerhard Steiner κ. ετ., Lexikon fremdsprachiger Schriftsteller, τ. 3, Λειψία 1980, σ. 156 κε.

Δίνω μια πεζή μετάφραση του ποιήματος, το οποίο ο Ellissen δεν διστάζει να το παραβάλει στα καλύτερα έργα της Ελληνικής Ανθολογίας: «Βρήκαν αυτοί οι άνδρες, που κυνηγούσαν τη λαμπρή ελευθερία, σε ξύλα φοβερή μοίρα. Χαίρετε, κυνηγοί που κοιμάστε έως ότου η αυγή κατεβαίνει από τον Όλυμπο με την λαμπάδα σηκωμένη. Τότε, όταν η θύελλα θα σηκώσει τις πόλεις, θα ξυπνήσετε και εσείς, πεθαμένες ψυχές και θα φύγετε για το αποτρόπαιο κυνήγι».

Ο Friedrich Thiersch⁴ κατάγονταν από την Θουριγγία και φοίτησε από το 1798 μέχρι το 1804 στην Ηγεμονική Σχολή (Fürstenschule) Schulpforte, στην οποία τον ίδιο αιώνα εκπαιδεύθηκαν οι αντίποδες Friedrich Nietzsche και Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff. Να μιλάει και να γράφει κανείς Λατινικά και να ξέρει να συντάσσει λατινικούς στίχους ήταν ειδικότητες αυτής της εκπαίδευσης. Έτσι η κύρια γλώσσα της αρχαιότητας στην κλασική της διατύπωση ήταν για τον Thiersch από νεαρή ηλικία ζωντανό ιδίωμα και γρήγορα έγραψε με ευχέρεια στίχους σε λατινικά μέτρα. Στα Ελληνικά επέστησαν την προσοχή του φοιτητή στην Λειψία ο Gottfried Hermann, ο κύριος εκπρόσωπος της αισθητικής-τυπικής Φιλολογίας⁵, και στο Γκαίτινγκεν ο Christian Gottlob Heyne, ο πρωτόπρος μιας περιεκτικής αρχαιογνωσίας⁶. Και μάλλον στη Λειψία ο Thiersch έστρεψε την προσοχή του για πρώτη φορά στη νέα Ελλάδα. Έγραψε το ποίημα σε γερμανική γλώσσα «Klage des Demetrius über sein Volk»⁷ (Θρήνος του Δημητρίου για το Γένος του).

Ταυτόχρονα ξύπνησε ενώπιον της παρακμής της Πρωσίας το πολιτικό του πνεύμα. Πολλοί φιλέλληνες παραλλήλισαν τη ναπολεόντεια υποδούλωση στη Γερμανία με την τουρκική σκλαβιά στην Ελλάδα. Η υφηγητική εργασία του Thiersch στα 1808 περιέχει αφιέρωση στον Heyne σε αρχαία ελληνικά εξάμετρα και τη δεύτερη γλώσσα της αρχαιότητας εξουσίασε πια ο φιλόλογος.

Το 1809 ο Thiersch εγκαταστάθηκε στο Μόναχο ως καθηγητής γυμνασίου στην πόλη, που ως το τέλος της ζωής του ήταν τόπος της εκτεταμένης, καρποφόρας δράσης του. Αφορμή του διορισμού του ήταν ο συμπατριώτης του από την Θουριγγία, ο φιλόλογος Friedrich Jacobs⁸ (1764-1847). Ο Jacobs όμως, που γύρισε το 1810 στην Γκώθα, είχε αρχίσει τη νέα έκδοση της Ελληνικής

4. Η βιογραφία του Baumeister στο έργο: Allgemeine deutsche Biographie, τ. 38, Λειψία 1894, σ. 7 κε. είναι ακόμα σήμερα χρήσιμη. Για τον «δρόμο του Θείρισου προς τους Έλληνες» πραγματεύεται Gerhard Grimm στο βιβλίο: Friedrich Thiersch und die Entstehung des griechischen Staates aus der Sicht des 20. Jahrhunderts, Αθήνα 1991, σ. 9 κε.

5. Lehmann στο έργο: Johannes Irmischer, Lexikon der Antike, 10^η έκδ. Λειψία 1990, σ. 241.

6. Hans Loewe, Friedrich Thiersch, Μόναχο 1925, σ. 41. Το κείμενο δίδει ο ίδιος, Friedrich Thiersch und die griechische Frage, Μόναχο 1913, σ. 6.

8. Conrad Bursian, Geschichte der classischen Philologie in Deutschland, Μόναχο 1883, σ. 634 κε.

Ανθολογίας, για την οποία από το 1798 παρουσίασε «Animadversiones»⁹. Μπορούμε να υποθέτουμε ότι ο ήδη ονομαστός λόγιος έδωσε στο νεώτερο φίλο του τη δυνατότητα να συμμετέχει στις εργασίες του. Έτσι η μορφή του επιγράμματός και οι εκφραστικές δυνατότητες αυτού ήταν πολύ οικεία στον φιλόλογο Thiersch, ο οποίος επίσης έγραψε ποιήματα.

Πώς όμως βρήκε το θέμα που πραγματεύθηκε; Το 1813 ο Thiersch έκανε ταξίδι διακοπής στο Παρίσι, για να επισκεφθεί τις συλλογές αρχαίας τέχνης και να έρθει σε επαφή με λογίους του κλάδου του. Ο φιλέλληνας, που ήδη στις παραδόσεις του το 1812 είχε προβλέψει την αναγέννηση της Ελλάδας¹⁰, συνάντησε εκεί τον Μεγάλο Διδάσκαλο του Γένους, τον Αδαμάντιο Κοραή¹¹ (1758-1833), του οποίου όλος ο νους και λογισμός στράφηκαν στη μόρφωση και την απελευθέρωση του λαού του. Μπορεί στις συνομιλίες των δύο ανδρών να έγινε λόγος και για τον Ρήγα, ο οποίος εξυπηρέτησε το πολιτικό καθήκον του όχι μόνον ως αγωνιστής, αλλά και με την πέννα. Και αν η παρέα με τον Κοραή δεν έφερε το λόγο στον Ρήγα¹², μια τέτοια γνωριμία έγινε πια αναπόφευκτη, όταν ο Thiersch τον Σεπτέμβριο του 1814 επισκέφθηκε τη Βιέννη¹³ και ήρθε εκεί σε επαφή με Έλληνες διανοουμένους, στον κύκλο των οποίων ο μάρτυρας της ελληνικής ελευθερίας έμεινε αξέχαστος.

Άλλη προσωπικότητα, που αργότερα έμελλε να παίζει σημαντικό ρόλο στις φιλελληνικές δραστηριότητες του Thiersch ήταν ο Βαυαρός διάδοχος και μετέπειτα βασιλεύς Λουδοβίκος Α' (1786-1868), ο οποίος ως υποστηρικτής των τεχνών και της επιστήμης ασχολήθηκε όλο και περισσότερο με το ελληνικό ζήτημα και άρχισε κατά το 1812 με την εκμάθηση των αρχαίων ελληνικών. Ακριβώς αυτό το γεγονός παρότρυνε τον Thiersch σε επίγραμμα σε κλασικά ελληνικά, το οποίο δημοσίευσε στο περιοδικό του *Acta philologorum Monacensium* και μάλιστα μαζί με επίγραμμα και επιτάφιο στον πρώην δάσκαλό του Heyne¹⁴. Στο ίδιο περιοδικό ο φιλέλληνας δημοσίευσε το 1815 σε αρχαία και νέα ελληνικά την «Ἀνακήρυξις εις τοὺς Ἕλληνας», στην οποία ανακοίνωσε το διδακτικό πρόγραμμα του Αθηναίου, του εκπαιδευτήριου για νέους Έλληνες, που το είχε ιδρύσει στο Μόναχο¹⁵. Στα 1820, έναν χρόνο πριν την έναρξη του απελευθερωτικού πολέμου, ο Thiersch γνωστοποίησε σε αυτό το περιοδικό το

9. Τις ακολούθησαν 1812 «Observationes criticae» εις το περιοδικό *Acta philologorum Monacensium*, που εξέδωσε ο Thiersch τ. 1, 1812, σ. 119 κε. και 279 κε. Για το περιοδικό πρβ. *Unsere Zeit* 4, 1860, σ. 461.

10. Löwe μν. έργ. σ. 7.

11. Löwe μν. έργ. σ. 8 κε.

12. Για τις σχέσεις του Κοραή με τον Ρήγα πρβλ. Μαρία Μαντουβάλου, *Υπέρεια* 1, Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» 1990, σ. 533 κε.

13. *Johannes Irmscher, Neo-Hellenika* 2, 1975, σ. 172, κε.

14. *Acta philologorum Monacensium* 1, 1812, σ. 421 και 424 κε.

15. *Acta philologorum Monacensium* 2, 1815, σ. 2 κε.

ποίημα για τον Ρήγα¹⁶, που το είχε γράψει ίσως νωρίτερα και που, όπως αναφέραμε στην αρχή δεν βρήκε σχεδόν καμιά απήχηση στη φιλολογία για τον Thiersch¹⁷. Αξιοσημείωτη είναι η προσθήκη που βάζει τις ενέργειες του Ρήγα πολύ κοντά στην Γαλλική Επανάσταση: «Rhigas, unus e cordiatissimis hodiernae Graeciae iuvenibus, vigente adhuc Gallorum potentia Parisiis degens cum sociis consilium liberandae patriae ceperat. Rebus, uti voluerat, praeparatis, ipse a Gallorum principibus, ut fecerunt, ad magnam spem elatus, reditum in Graeciam molitus est; sed fama eius consiliorum iam exierat. Itaque in itinere per Austriam correptus Turcisque ad supplicium cum comitibus suis traditus est. Ceterum cantus, quibus gentem suam ad altiores spiritus concipiendos evocare studuerat, etiamnum per montes Graeciae resonant»¹⁸. (Ο Ρήγας, ένας από τους πιο γενναίους νέους της σημερινής Ελλάδας, είχε, όταν η δύναμη των Γάλλων πάντα άκμαζε, στη διαμονή του στο Παρίσι, μαζί με τους συντρόφους του, κάνει το σχέδιο να απελευθερώσει την πατρίδα του. Αφού τα πράγματα είχαν ετοιμαστεί σύμφωνα με τις επιθυμίες του και αφού οι Γάλλοι ηγέτες τον γέμισαν μεγάλες ελπίδες, ετοίμασε τον γυρισμό του στην Ελλάδα. Η είδηση όμως των σκοπών του είχε ήδη διαδοθεί. Γι' αυτό συλλήφθηκε στην πορεία του δια μέσου της Αυστρίας και εκδόθηκε στους Τούρκους μαζί με τους συντρόφους του για εκτέλεση. Τα τραγούδια του όμως, με τα οποία ήθελε να ανυψώσει το Γένος του σε πιο ευγενή φρονήματα, αντηχούν πάντα πέρα από τα βουνά της Ελλάδας).

Καταλήγω στο συμπέρασμα: Το επίγραμμα για τον Ρήγα ανήκει στα πρώτα χρόνια του Thiersch στο Μόναχο και είναι εύλωτη μαρτυρία των φιλελληνικών φρονημάτων του Θείρσιου, στα οποία έμεινε πιστός όλην την ζωή του.

16. *Acta philologorum Monacensium* 9, 1820, σ. 151.

17. Δεν το μνημονεύει παραδείγματος χάριν η άφθονη μελέτη του Robert F. Arnold στο περιοδικό *Euphorion*, 2. Ergänzungsheft, 1896, σ. 151 κε. Οι πληροφορίες του Β. Σφυροέρα στο μν. έργ. Friedrich Thiersch und die Entstehung des griechischen Staates... σ. 89 πρέπει να τις συμπληρώσουμε και διορθώσουμε.

18. *Acta* μν. έργ. σ. 141 κε.

JOANNES IRMSCHER

Friedrich Thierschs Grabgedicht auf Rigas

Offenbar zu Beginn seiner Münchner Wirksamkeit schrieb der Philologe und Philhellene Friedrich Thiersch (1784-1860) in altgriechischer Sprache ein Epitymbion auf den Revolutionär Rigas Velesinlis (1757-1798), das in der umfangreichen Thierschliteratur in Vergessenheit geriet. Es atmet den Geist der Französischen Revolution und bezeugt zugleich die tiefe Vertrautheit seines Verfassers mit der griechischen Tradition.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ρήγα Βελεστινλή «Φυσικής απάνθισμα» καί Γαλλική
«Encyclopédie».

Ταύτιση, γιά πρώτη φορά, ενός προτύπου

Πρόδρομη ανακοίνωση*

Ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798) άρχισε τό εθνικοδιαφωτιστικό του έργο¹ στά 1790 μέ τήν έκδοση του βιβλίου του «Φυσικής απάνθισμα»².

1. Τά έργα του Ρήγα κατατάσσονται α) σέ λογοτεχνικά (Σχολείον τών ντελικάτων έραστών, Όλύμπια, Βοσκοπούλα κ.λπ.), β) σέ εθνοδιαφωτιστικά (Φυσικής απάνθισμα, Montesquiou, Άνάχαρσις, Χάρτες, εικόνες κ.λπ.) καί γ) στά καθαρώς επαναστατικά (Θούριος, Προκήρυξη, Σύνταγμα, κ.λπ. Βλ. Λέανδρου Βρανούση, Ρήγας Φεραϊός, Βασική Βιβλιοθήκη άρ. 10, Άθήνα 1954, σελ. 117.

2. Ο πλήρης τίτλος είναι: «Φυσικής απάνθισμα διά τούς άγχίνους καί φιλομαθείς Έλληνας, έκ τής Γερμανικής καί Γαλλικής διαλέκτου έρανισθέν παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θεταλοϋ. Οδ τινος αναλώμασιν έξεδόθη πρός ώφέλειαν τών όμογενών. Έν Βιέννη. Έκ τής Τυπογραφίας του εύγενοϋς Trattner. 1970». Πρβλ. Ε. Legend, Bibliographie Hellénique XVIIIe Siecle τόμ. II, Παρίσι 1928, σελ. 515 κ. έξ. άριθμ. 1260.

Τό βιβλίό επανεκδόθηκε από τόν Λ. Βρανούση, άρχικά ένα μέρος, στό «Ρήγας Φεραϊός», Άθήνα 1954 καί στή συνέχεια όλόκληρο στό δίτομο έργο, Ρήγας Βελεστινλής-Φεραϊός, Άθήνα 1968, στή σειρά Άπαντα Νεοελλήνων Κλασσικών, τόμ. I σελ. 187-291. Στο έργο αυτό γιά πρώτη φορά συγκεντρώθηκαν όλα τά έργα του Ρήγα Βελεστινλή.

Έπανεκδόθηκε, φωτομηχανικά, από την Ένωση Έλλήνων Φυσικών, Άθήνα 1971, μέ πρόλογο-εισαγωγή του Μιχαήλ Άναστασιάδου, καί από τήν Έπιστημονική Έταιρεία Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα», Άθήνα 1991, μέ τήν προσθήκη, από τόν Δημήτριο Καραμπερόπουλο, του εύρετηρίου όνομάτων καί πραγμάτων.

* Η έρευνα συνεχίζεται καί μετά τήν εκτύπωση τής εργασίας. Έχουν ήδη ταυτισθεΐ τρία ακόμη κεφάλαια από τό «Φυσικής απάνθισμα», τό κεφ. ΚΑ' Περί σκολήκων, τό κεφ. ΚΒ' Περί ψαριών καί τό κεφ. ΚΓ' Περί πουλιών.

Ἡ ἀξία καί ὁ ρόλος τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στό φωτισμό τοῦ Γένους ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπό τούς μελετητές τῆς ζωῆς καί τοῦ ἔργου τοῦ ἐθνεγέρτη Ρήγα³, ὁ ὁποῖος μέ τό βιβλίό του «Φυσικῆς ἀπάνθισμα» θεωρεῖται ὡς ὁ πρῶτος πού ἐγκαινίασε τίς ἐκδόσεις τῆς ἐκλαϊκευμένης φυσικῆς καί κατατάσσεται στούς Διδασκάλους τοῦ Γένους⁴.

Γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου του, τό γνωστικό ἀντικείμενο τοῦ ὁποῖου ἦταν ἔξω ἀπό «τάς συνήθεις φιλολογικῆς ἀσχολίας» του, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Δασκαλάκης⁵, ὁ Ρήγας «ἐρανίζεται» τά θέματά του ἀπό διάφορα βιβλία «ἐκ τῆς Γερμανικῆς καί Γαλλικῆς διαλέκτου», χωρίς ὅμως νά τά μνημονεύσει.

Στό Βουκουρέστι, ὅπου ὁ Ρήγας ζεῖ ὡς «γραμματικός» τῶν Ἡγεμόνων, στό πνευματικό περιβάλλον τῶν Ἑλλήνων λογίων, στό περιβάλλον τοῦ Δ. Καταρτζή, θά εἶχε τή δυνατότητα νά βρεῖ καί νά μελετήσῃ τά ἀπαραίτητα ξένα ἐπιστημονικά βιβλία καί περιοδικά⁶. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἱατροφιλόσοφος Μανασσῆς Ἡλιάδης δίδασκε στήν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου φυσικῆς ἐπιστήμης, συνο-

3. Βλ. Μιχαήλ Στεφανίδου, Αἱ φυσικαί ἐπιστήμαι ἐν Ἑλλάδι πρό τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἡ ἐκπαιδευτικῆ ἐπανάσταση. Ἀθήνα 1926, σελ. 14 κ.ἐξ., Λ. Βρανούση, Ρήγας Φεραῖος, Ἀθήνα 1954, σελ. 251-267, Λ. Βρανούση, Ρήγας Βελεστινλῆς (1757-1798), Σύλλογος πρὸς διάδωσιν ὠφελίμων βιβλίων, ἔκδοσις Β', Ἀθήνα 1963, σελ. 36-38, Ν. Βέη, Τό Ἀπάνθισμα Φυσικῆς «Διά τούς ἀγχίνους καί φιλομαθεῖς Ἑλληνας» τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ-Φεραίου καί ὁ Βαρῶνος Von Langenfeld. Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 23, Ἀθήνα 1957, σελ. 2-10, Ἀπ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς ὡς διδάσκαλος τοῦ Γένους, ἔκδοσις Βαγιονάκη, Ἀθήνα 1977, σελ. 79-86, Γιάννη Καρᾶ, Οἱ φυσικῆς-θετικῆς ἐπιστήμης στόν Ἑλληνικό 18ο αἰώνα, Ἀθήνα 1977, σελ. 82, 88 καί 89, Μιχ. Ἀναστασιάδου, Ἡ «Φυσικῆ» τοῦ Ρήγα ὡς ὄπλο ἐθνεγερσίας. Τό Ἀπάνθισμα φυσικῆς, περιοδικό «Φυσικός Κόσμος», τεύχος 25, 1971. σελ. 3-11.

Εἰδικότερες μελέτες γιά τό «Φυσικῆς ἀπάνθισμα» βλ. Ἀναστασίου Μποντζώρου, Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς καί ἡ φυσικῆ του, Πρακτικά Συνεδρίου «Οἱ φυσικῆς ἐπιστήμης στήν Ἑλλάδα καί ἰδιαίτερα στή Θεσσαλία πρὶν τήν Ἐπανάσταση», Λάρισα 1985, σελ. 142-157, Δημήτριου Καραμπερόπουλου, Ἱατρικῆς γνώσεις τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ στό ἔργο του «Φυσικῆς ἀπάνθισμα», πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραῖ-Βελεστινῶ-Ρήγας», Ὑπέρεια, τόμ. 1, Ἀθήνα 1990, σελ. 457-499, Κ. Μαυρομάτη, Οἱ ἀπαραίτητες γνώσεις ἀστρονομίας γιά τή μόρφωση τοῦ δούλου Γένους κατά τόν Ρήγα Φεραῖο, Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραῖ – Βελεστινῶ – Ρήγας», Ὑπέρεια, τόμ. 1, Ἀθήνα 1990, σελ. 565-574, Χρ. Θ. Ξενάκη, Τό «Ἀπάνθισμα φυσικῆς» τοῦ Ρήγα καί ὁ ρόλος του στό Νεοελληνικό Διαφωτισμό, Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραῖ – Βελεστινῶ – Ρήγας», Ὑπέρεια, τόμ. 1, Ἀθήνα 1990, σελ. 589-600.

4. Λ. Βρανούση, Ρήγας Φεραῖος, Ἀθήνα 1954, σελ. 253.

5. Ἀπ. Δασκαλάκη, Ὁ Ρήγας ὡς διδάσκαλος τοῦ Γένους, Ἀθήνα 1977, σελ. 81.

6. Λ. Βρανούση, ὁ.π., σελ. 259, Κ.Θ. Δημαρᾶ, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Ἀθήνα 1983, τρίτη ἔκδοσις, Ἐρμῆς, σελ. 95, Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἱστορικά Φροντίσματα Α', Ἀθήνα 1992, σελ. 88.

δεύοντας, μάλιστα, τή διδασκαλία του μέ πειράματα, τά ὄργανα τῶν ὁποίων εἶχε φέρεי ἀπό τήν Εὐρώπη⁷.

Ὡστόσο, ὁ Ρήγας στίς σελίδες τοῦ «Φυσικῆς ἀπάνθισμα» καταχωρεῖ ἀρκετά ὀνόματα συγγραφέων καί βιβλίων. Συγκεκριμένα, στόν πρόλογο παραθέτει τοῦ «σοφοῦ» δύο κείμενα, πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν Rousseau καί τά κείμενά του παρμένα ἀπό τό βιβλίο του «Αἰμίλιος ἢ περί ἀγωγῆς» ὅπως ἔχει δείξει ἡ ἔρευνα τοῦ Λ. Βρανούση⁸.

Ὁ Ρήγας μνημονεύει τήν «Ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας τοῦ αἰκβ ἔτους», δηλαδή τά «Memoires de l'Academie des sciences» τά ὁποία προμηθεύονταν Φαναριῶτες ἄρχοντες καί λόγιοι στή Βλαχία⁹. Γράφει ὅτι ἔχει μελετήσει τά συγγράμματα τοῦ περιφήμου Βολταίρου¹⁰. Παραπέμπει τόν ἀναγνώστη, γιά περισσότερες γνώσεις κοσμογραφίας στά «Στοιχεῖα τῆς ἀστρονομίας τοῦ συγγραφέως Φεργγουζών»¹¹.

Παράλληλα, ἀναφέρει δύο φορές τό μνημειῶδες ἔργο τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, τήν «Encyclopédie» τῶν Diderot καί D'Alambert¹². Μνημονεύει ἀνακοί-

7. Βλ. Ἰωσήπου Μοισιόδακος, Ἀπολογία, Βιέννη 1780, ἐπανεκδοση, Νέα Ἑλληνική Βιβλιοθήκη, ἐπιμέλεια Ἀλκη Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976, σελ. 33, Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ὄγδοη ἐκδοση, Ἀθήνα 1987, σελ. 144, Κ. Σάθα, Νεοελληνική Φιλολογία, Ἀθήνα 1868, σελ. 514, Μιχ. Στεφανίδου, Αἰ φυσικαί ἐπιστήμαι... ὁ.π., σελ. 23, Λ. Βρανούση, ὁ.π., σελ. 256.

8. Λ. Βρανούση, ὁ.π. σελ. 254.

9. Ρήγα Βελεστινῆ, Φυσικῆς ἀπάνθισμα, Βιέννη 1790, σελ. 102, πρβλ. Λ. Βρανούση, Ρήγας Φεραῖος, Ἀθήνα 1954, σελ. 255.

10. Ρήγα Βελεστινῆ, Φυσικῆς... ὁ.π., σελ. 64, «Ἀναγιγνώσκοντας τά συγγράμματα τοῦ περιφήμου Βολταῖρ...».

11. Ρήγα Βελεστινῆ, Φυσικῆς... ὁ.π., σελ. 45. Τά ἀστρονομικά βιβλία τοῦ Σκότου συγγραφέως James Ferguson (1710-1776) καί ἰδίως τό «Astronomy Explaine on Newton's Principles» (1750) ἦταν ἀρκετά διαδεδομένα στόν καιρό του. Πρβλ. Λ. Βρανούση, ὁ.π. σελ. 254.

12. Ρήγα Βελεστινῆ, Φυσικῆς... ὁ.π., σελ. 64, Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τό σημαντικό αὐτό ἔργο τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἡ «Encyclopédie», στάλθηκε σέ πολλές πόλεις, ὅπου ζοῦσαν Ἕλληνες. Βλ. Γιάννη Καρᾶ, Οἱ θετικές-φυσικές ἐπιστήμες στό 18ο αἶώνα, Ἀθήνα 1977, σελ. 54.

Μία σειρά τόμων τῆς Γαλλικῆς «Encyclopédie», τρίτη ἐκδοση, Γενεύη, 1778-79, βρίσκεται στή Βιβλιοθήκη τῶν Μηλεῶν τοῦ Πηλίου, πού προφανῶς θά στάλθηκε ἀπό τήν Εὐρώπη μαζί μέ τά ἄλλα βιβλία γιά τή συγκρότηση τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μηλιώτικης Σχολῆς. Πολλά βιβλία φέρουν τήν ὑπογραφή τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ. Οἱ τόμοι τῆς «Encyclopédie», δέν ἔχουν κάτι σχετικό (προσωπική αὐτοψία). Πρβλ. Δήμητρα Ἀνδριτσάκη – Φωτιάδη, Κατάλογος παλαιῶν ἐντύπων τῆς Ἱστορικῆς Βιβλιοθήκης Μηλεῶν Πηλίου, Ἀθήνα 1993, ἀρ. 530, σελ. 120. Γιά τή Μηλιώτικη Σχολή βλ. Τρ. Εὐαγγελίδου, Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τόμ. 1, Ἀθήνα 1936, σελ. 207-210, Βαγγέλη Σκουβαρᾶ, Σελίδες ἀπό τήν ἱστορία τῆς Μηλιώτικης Σχολῆς, περιοδ. Ἡώς, Ἀθήνα 1966, ἀφιέρωμα στή Θεσσαλία, σελ. 241 κ. ἐξ., Γιάννη Μουγογιάννη, Ἀνθιμος Γαζῆς, στόν τόμο, Μορφαί τῆς Μαγνησίας, Βόλος 1973, σελ. 84 κ. ἐξ.

νοση τῆς «Ίατρικῆς Ἀκαδημίας τῆς Φράντζας»¹³, δηλ. τῆς Ίατρικῆς Σχολῆς τῶν Παρισίων, σύμφωνα μέ τήν ὁποία προτρέπονταν οἱ γονεῖς, πού εἶχαν ὀκταμηνιάτικα νεογνά, νά τά προσκομίζουν στούς χειρουργούς τοῦ Νοσοκομείου τῶν Παρισίων γιά νά τά ἐξετάσουν καί νά τά δώσουν σέ ἀνάλογες βυζάστρες μέχρι νά δυναμώσουν¹⁴. Ἴσως ὁ Ρήγας νά προμηθευόταν ἱατρικά βιβλία καί περιοδικά ἀπό τούς φίλους του γιατρούς. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι στή Βιέννη εἶχε γνωρισθεῖ μέ τό διάσημο ἱπποκρατιστή γιάτρο «Πέτρο Φράγκ»¹⁵ (John Petre Frank, 1745-1821).

Ἐπίσης, μνημονεύει τίς ἀπόψεις τοῦ «Φοντενέλ»¹⁶ γιά τίς ἀνθρώπινες φυλές. Δέν ἀναφέρει τόν τίτλο τοῦ βιβλίου του «Entretiens sur la pluralité des mondes», τόν ὁποῖο ὁ Μοισιόδαξ μετέφρασε σέ «πληθύν κόσμων»¹⁷ καί τό ὁποῖο μετέφρασε καί ἐξέδωσε ὁ Κοδρικᾶς στά ἑλληνικά, στά 1794¹⁸.

13. Ρήγα Βελεστινλή, Φυσικῆς... ὀ.π. σελ. 150.

14. Πρβλ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, Ἱατρικές γνώσεις τοῦ Ρήγα Βελεστινλή στό ἔργο του «Φυσικῆς ἀπάνθισμα», Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Φεραῖ – Βελεστίνο – Ρήγας», Ὑπέρεια, τόμ. 1, Ἀθήνα 1990, σελ. 465 κ. ἔξ.

15. Βλ. Χριστόφορου Περραιβοῦ, Σύντομος βιογραφία τοῦ αἰοδίδμου Ρήγα Φεραίου τοῦ Θετταλοῦ, Ἀθήνα 1860, σελ. 38. Μάλιστα ὁ Περραιβός σημειώνει ὅτι ὁ ἱατρός Φράγκ τόν ἐξήτασε, μετά ἀπό σύσταση τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, ὁ ὁποῖος ἐμνημόνευε καί τήν καταγωγή τοῦ Περραιβοῦ. Ἀντί ἄλλης ἀμοιβῆς ὁ Φράγκ τοῦ εἶπε, ὅταν μεταβεῖ στήν Ἑλλάδα, νά ἐπισκεφθεῖ τόν τάφο τοῦ Ἱπποκράτους στήν Λάρισα καί νά τόν ἀσπασθεῖ, προσθέτοντας «... εἰπέ δέ αὐτῷ πρὸς τούτους ὅτι ὁ μαθητής του Πέτρος Φράγκ ἰάτρυνε τούς ὀφθαλμούς σου σεθόμενος τούς ἀπογόνους του». Πρβλ. Ἀπ. Δασκαλάκη, Ὁ Ρήγας Βελεστινλής... ὀ.π. σελ. 109.

Ὁ ἱατρός Φράγκ (Joan Peter Frank, 1745-1821) μνημονεύεται καί στόν «Ἐρμῆ τό Λόγιον» τοῦ 1811, σελ. 115, τοῦ 1813 α΄ σελ. 93, τοῦ 1814, σελ. 119, τοῦ 1820, σελ. 563 καί τοῦ 1821, σελ. 229. Πρβλ. Ἐμ. Φραγκίσκου, Τά Ἑλληνικά Προεπαναστατικά Περιοδικά. Εὔρετήρια Β΄. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», 1811-1821. Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1976. Ἐπίσης μνημονεύεται ἀπό τόν Θεοδ. Μ. Ἡλιάδη, Χημική φιλοσοφία ἢ στοιχειώδεις ἀλήθειαι τῆς νεωτέρας χημικῆς... ὑπό Α.Φ. Φουρκροά... Βιέννη 1802, σελ. 159, καί τό κλασσικό ἔργο τοῦ Φράγκ γιά τή Δημόσια ὑγεία «Ίατρική Ἀστυνομία» Βιέννη 1786-1790, ἀναφέρεται συχνά ἀπό τόν ἱατρό Ἀναστάσιο Γεωργιάδη, Ἀντιπανάκεια, Βιέννη, 1810, στίς σελίδες τοῦ βιβλίου καί στόν κατάλογο τῆς βιβλιογραφίας του σελ. 541.

16. Ρήγα Βελεστινλή, Φυσικῆς ἀπάνθισμα... ὀ.π. σελ. 153. Πρβλ. Bernard Le Bouvier De Fontenelle (1656-1757), Entretiens Sur La Pluralité De Mondes, Παρίσι 1762, σελ. 40. Στήν ἑλληνική ἔκδοση σελ. 52 κ. ἔξ. Τό βιβλίον αὐτό εἶχε μεταφρασθεῖ σέ πολλές γλώσσες.

17. Ἰωσήπου Μοισιόδακος, Ἀπολογία, Βιέννη 1780, ἐπανέκδοση, Ἀθήνα 1976, σελ. 19, σημ. 2.

18. Παν. Κοδρικᾶς, Ὁμιλία περὶ πληθῶς κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέλ... Βιέννη 1794. Πρβλ. Γ. Λαδᾶ – Α. Χατζηδήμου, Ἑλληνική Βιβλιογραφία 1791-1795, Ἀθήνα 1970, σελ. 314-324, ἀριθμ. 179.

Πηγές και Πρότυπα

Όπως υποστηρίζουν οι ειδικοί μελετητές του έργου του Ρήγα Βελεστινλή, δέν γνωρίζουμε τίς «πηγές και τά πρότυπα», πού ὁ Ρήγας χρησιμοποίησε κατά τή συγγραφή του βιβλίου του «Φυσικῆς ἀπάνθισμα». Ὑποθέτουν ὅτι θά χρησιμοποιήσε, τουλάχιστον, ὅσα ὁ ἴδιος ἀναφέρει στίς σελίδες του βιβλίου του καί ἀνωτέρω μνημονεύθηκαν.

Χαρακτηριστικά, ὁ Λ. Βρανούσης¹⁹ σημειώνει ὅτι «πηγές καί πρότυπα τῆς Φυσικῆς τοῦ Ρήγα εἶναι δύσκολο νά βρεθοῦν καί νά καθορισθοῦν» καί τοῦτο διότι, ὅπως ἐπεξηγεῖ, «ὁ Ρήγας δέ μεταφράζει αὐτοῦσιο ξένο ἔργο» ἀλλά «ἐρανίζεται» ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού θά ἦταν ἀπαραίτητα.

Παράλληλα, ὁ Ἄπ. Δασκαλάκης²⁰ καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι «... δέν εἶναι δυνατόν νά διαπιστωθεῖ ἐκ ποίων γερμανικῶν καί γαλλικῶν συγγραμμάτων ἦντλησε» ὁ Ρήγας τά θέματά του κατά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου του «Φυσικῆς ἀπάνθισμα».

«Φυσικῆς Ἀπάνθισμα» καί «Encyclopédie»

Ἡ ἐνασχόλησή μου μέ τίς ἰατρικές γνώσεις τοῦ Ρήγα Βελεστινλή²¹ καί τή σύνταξη τοῦ εἰρητηρίου τοῦ «Φυσικῆς ἀπάνθισμα» κατά τήν φωτομηχανική ἐπανεκδόση²² κέντρισαν τό ἐνδιαφέρον μου νά ἀναζητήσω καί νά ταυτίσω «πηγές καί πρότυπα», πού ὁ Ρήγας θά εἶχε, πιθανόν, χρησιμοποιήσει κατά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου του «Φυσικῆς ἀπάνθισμα».

Ἡ ἔρευνα στράφηκε στή γαλλική «Encyclopédie»²³, παρακινηθεῖς ἀπό τήν

19. Λ. Βρανούσης, Ρήγας Φεραῖος, Ἀθήνα 1954, σελ. 254. Τά συμπεράσματά του αὐτά ἦταν ἀποτέλεσμα ἐρευνῶν του σέ ξένες βιβλιοθήκες, ὅπως τόνισε ἡ σύζυγός του καί Ἔρα Βρανούσης, καθηγήτρια τῆς ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (προσωπική ἐπικοινωνία).

20. Ἄπ. Δασκαλάκης, Ὁ Ρήγας Βελεστινλής ὡς Διδάσκαλος τοῦ Γένους, Ἀθήνα 1977, σελ. 84.

21. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, Ἱατρικές γνώσεις τοῦ Ρήγα Βελεστινλή στό ἔργο του «Φυσικῆς ἀπάνθισμα», Ὑπέρευα, τόμ. 1, Ἀθήνα 1990, σελ. 457-499.

22. Ρήγα Βελεστινλή, Φυσικῆς ἀπάνθισμα, Βιέννη 1790, ἐπανεκδόση ἀπό τήν Ἐπιστημονική Ἐταιρεία Μελέτης «Φερῶν – Βελεστίνου – Ρήγα», Ἀθήνα 1991.

23. Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι «Encyclopédie Ou Dictionnaire Raisonné Des Sciences Des Arts Et Des Métiers, Par Une Société Des Gens De Lettres... Par Diderot et d'Alembert. Παρίσι, τόμ. 1, 1751.

Στο Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ε.Ι.Ε. ὑπάρχει ἡ ἀναστατική ἐκδόση τῆς πρώτης ἐκδόσεως 1751-1780, Stuttgart – Badcannstatt 1966, Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzboog). Εὐχαριστίες ἐκφράζονται στόν κ. Γιάννη Καρᾶ, γιά τήν καλωσύνη νά μοῦ προμηθεύσει φωτοτυπίες τῶν σχετικῶν λημμάτων.

μνεία του Ρήγα της «Φραντζέζικης Ἐγκυκλοπαδείας»²⁴. Μελετώντας τὰ λήμματα «Circulation du sang», «Phoshore» καὶ «Transpiration»²⁵ εἶχα τὴ χαρὰ νὰ ἐντοπίσω, γιὰ πρώτη φορά, τμήματα ἀπὸ τὰ λήμματα τῆς γαλλικῆς «Encyclopédie», τὰ ὁποῖα ὁ Ρήγας κατεχώρησε στὸ «Φυσικῆς ἀπάνθισμα» καὶ συγκεκριμένα στὸ εἰκοστὸ τέταρτο κεφάλαιο, πού ἀναφέρεται στὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος²⁶ καὶ στὴν κατασκευή τοῦ φωσφόρου ἀπὸ τὰ οὖρα καὶ στὴν ἄδηλο διαπνοή²⁷.

Διερευνήθηκε καὶ τὸ πρωτότυπο χειρόγραφο τοῦ «Φυσικῆς ἀπάνθισμα», τὸ ὁποῖο ἐναπόκειται στὸ Τμήμα Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (ἀριθ. 1288). Δυστυχῶς, οἱ σελίδες τοῦ χειρογράφου σταματοῦν στὴ σελίδα τὴν ἀντίστοιχη τῆς σελίδος 142 τοῦ βιβλίου «Φυσικῆς ἀπάνθισμα» καὶ μάλιστα στὴν ἕκτη σειρά τῆς σελίδος (αὐτοψία). Λεῖπουν οἱ χειρόγραφες σελίδες, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν στίς σελίδες τοῦ εἰκοστοῦ τετάρτου κεφαλαίου, δηλαδή ἀπὸ τὴ σελίδα 143 κ.ἐξ.²⁸. Ἄν ὑπῆρχαν, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ βλέπαμε τί ὁ Ρήγας, πιθανόν, νὰ εἶχε διαγράψει ἢ νὰ εἶχε προσθέσει στίς σελίδες τοῦ χειρογράφου, οἱ ὁποῖες, ὅπως ὑποστηρίζεται, θὰ πρέπει νὰ γράφτηκαν τὸν τελευταῖο καιρὸ πρό τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ βιβλίου «Φυσικῆς ἀπάνθισμα»²⁹.

Κατωτέρω παρατίθενται παράλληλα τὰ δύο κείμενα.

A. Περὶ τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος

Ρήγα Βελεστινλή,
«Φυσικῆς ἀπάνθισμα» σελ. 154-155

«Encyclopédie»
τόμ. 3, σελ. 467

«Μία κυκλοφορία φυσικὴ τοῦ αἵματος εἶναι εἰς τὸ ζωντανόν ζῶον, διὰ τῆς ὁποίας ἀκαταπαύστως τὸ ὑγρὸν αὐτὸ μεταγεται ἀπὸ τὴν καρδίαν εἰς

La circulation du sang est un mouvement naturel du sang dans un animal vivant, par lequel cette humeur est alternativement portée du cœur à to-

24. Ρήγα Βελεστινλή, Φυσικῆς ἀπάνθισμα... ὁ.π., σελ. 157.

25. Βλ. τὴ Γαλλικὴ «Encyclopédie», πρώτη ἔκδοση, τόμ. 3, Παρίσι 1753, σελ. 457-470, τόμ. 12, Παρίσι 1765, σελ. 525-528 καὶ τόμ. 16, σελ. 558 ἀντίστοιχα.

26. Ρήγα Βελεστινλή, Φυσικῆς ἀπάνθισμα... ὁ.π., σελ. 154.

27. Ρήγα Βελεστινλή, ... ὁ.π., σελ. 155-156.

28. Πρβλ. Λ. Βρανούση, Ρήγας Φεραῖος, Ἀθήνα 1954, σελ. 265 κ.ἐξ.

29. Ὅπως δείχνει ἡ σημείωση τοῦ Ρήγα στὴ σελίδα 165, «Τὰ κατωτέρω ἄρθρα περὶ μαγνήτου, καὶ τῶν λοιπῶν, δὲν ἦτον ἔτοιμα διὰ νὰ προστεθοῦν εἰς τὴν τάξιν ὅπου ἔπρεπε» καὶ ἡ ἀνομοιομορφία στὴν διάταξη τῶν θεμάτων τοῦ εἰκοστοῦ τετάρτου κεφαλαίου. Πρβλ. Λ. Βρανούση, Ρήγας Φεραῖος, Ἀθήνα 1954, σελ. 122, Γ. Λαῖου, ὁ Βαρώνος Λάγκκενφελντ καὶ ὁ Ρήγας Βελεστινλή, περιοδ. Ἐπιθεώρηση Τέχνης Ἰούνιος 1965, σελ. 441.

ὄλα τὰ μέρη τοῦ σώματος διὰ τῶν ἀρτηριῶν, καὶ ἐπιστρέφεται ἐκ τῶν ἰδίων μερῶν αὐτῶν ἀπὸ ταῖς φλέβαις.

Τὸ πρῶτον ὄργανον τῆς ζωτικῆς αὐτῆς ἐνεργείας εἶναι ἡ καρδιά, εἰς τὴν ὁποίαν ὄλαι αἱ φλέβες χύνονται καὶ ὄλαι αἱ ἀρτηριαὶ λαμβάνουν τὴν ἀρχὴν τους. Ἡ καρδιά ἔχει ἐταυτῶ μίαν ἐνέργειαν ὀνομαζομένην Διαστολὴν καὶ Συστολὴν.

Τὸ φυσικὸν ἀποτέλεσμα τῆς παντοτεινῆς κινήσεως αὐτῆς, εἶναι ὅτι ἡ καρδιά δέχεται καὶ διώχνει τὸ αἷμα ἀλληλοδιαδόχως. Τὸ διωγμένον αἷμα ἀπὸ τὸ δεξιὸν γαστριδίον τῆς πρέπει νὰ φερθῆ ἀπὸ τὴν πνευμονικὴν ἀρτηρίαν εὐγαίνουσαν εἰς τὸ πνευμόνι, ἀφ' ὅπου νὰ μετακομισθῆ πάλιν ἀπὸ τὰς πνευμονικὰς φλέβας εἰς τὸ ἀριστερὸν αὐτάκι τῆς, καὶ ἀπ' ἐκεῖ εἰς τὸ ἀριστερὸν γαστριδίον. Ἀφ' οὗ τὸ αἷμα ξαναγυρισθῆ ἐκεῖ, κουντεῖται ἀπὸ τὴν συστολὴν τοῦ γαστριδίου τούτου εἰς τὴν ἀρτηρίαν λεγομένην Ἀόρτην, ἣτις τὸ διαμοιράζει εἰς ὅλον τὸ ἐπίλοιπον σῶμα, καὶ ἐκεῖθεν ἐπιστρέφεται ἔπειτα εἰς τὸ δεξιὸν αὐτάκι τῆς ἀπὸ τὴν φλέβαν λεγομένην κοίλην, ἣτις τελειώνει τὴν κυκλοφορίαν.

Ἡ καρδιά χτυπᾷ περίπου 2000 φοραῖς τὴν ὥραν, εἰς κάθε χτύπημα διώχνει μίαν οὐγγίαν αἵματος. Καὶ ἐπειδὴ ὅλον τὸ αἷμα ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον δέν εἶναι παραπάνω ἀπὸ 24 λίτραις, πρὸς 133 δράμια ἐκάστη, ἔπεται νὰ κάμνη 7 ἢ 8 κυκλοφορίας τὴν κάθε ὥραν.

utes les parties du corps par les artères, et rapportée de ces mêmes parties par les veines.

Le principal organe de cette fonction vitale est le cœur, qui est un muscle creux aux cavités duquel toutes les veines viennent aboutir, et toutes les artères prennent leur naissance, et qui a en même tems une action de dilatation ou de diastole, et de contraction ou de sistole.

L'effet naturel de ce mouvement alternatif, c'est que le cœur reçoit et chasse le sang alternativement: le sang chassé du ventricule droit doit être porté par l'artère pulmonaire qui en sort dans les poumons, d'où il doit être rapporté par les veines pulmonaires à l'oreillette gauche, et de-là au ventricule gauche: après y avoir été rapporté, il est poussé, par la contraction de ce ventricule, dans l'aorte qui le distribue dans tout le reste du corps, d'où il est ramené ensuite dans l'oreillette droite par la veine cave qui achève la circulation.

Le cœur sasse 2000 pulsations par heure, et qu'à chaque pulsation il chasse une once de sang, comme la masse totale du sang n'est pas ordinairement estimée à plus de vingt-quatre livres, ils en concluent qu'il fait sept à huit circulations par heure.

Παρατήρηση

Όπως υποστηρίχθηκε στην έργασία των ιατρικών γνώσεων του Ρήγα³⁰, ο αριθμός 2000 των παλμών της καρδιάς σέ μία ώρα, πού αναγράφει ο Ρήγας ή θά ήταν αντιγραφικό λάθος ή αυτόν τόν αριθμό θά είχε ή πηγή από τήν όποία έλαβε τή σχετική πληροφορία. Μέ τήν ταύτιση, τώρα, του προτύπου του βιβλίου «Φυσικής άπάνθισμα» αποδεικνύεται ότι ο αριθμός 2000 ήταν καταχωρημένος στό κείμενο της Γαλλικής «Encyclopédie», και ο Ρήγας χρησιμοποίησε αυτούσιο τό κείμενο.

Επίσης, στην άνωτέρω έργασία υποστηρίχθηκε ότι από τόν Ρήγα Βελεστινλή καταχωρείται στό «Φυσικής άπάνθισμα» ή κυκλοφορία του αίματος, για πρώτη φορά, σέ έλληνικό βιβλίο της έποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Και είναι σημαντικό τό γεγονός ότι πηγή αυτής της νέας γνώσεως, όπως διαπιστώνεται μέ τήν έρευνα έδώ, είναι ή Γαλλική «Encyclopédie».

B. Περί της κατασκευής του φωσφόρου από τά ούρα

«Φυσικής άπάνθισμα» σελ. 156-157

Έκ του ανθρώπινου ούρου εξατμίζονται το εις λαμπίκον, κατασκευάζουν οι χυμικοί τόν φωσφόρον, όστις είναι ένα άλας κίτρινον, διαφανές, άναλα, μαλάσσεται, και κόπτεται όσαν κερι. Άν τόν κοιτάξη κανείς μέ τό μικροσκόπιον, φαίνονται όλα τά μέρη του θαλμένα εις μίαν δραστήριον κίνησιν άναβράσεως. Όταν άφεθή εις τόν άέρα, καίεται, και φθείρεται όσαν ένα κάρβουνον, εγγάνοντας καπνόν άσπρον, και μυρωδιαν όσαν εκείνην μιās λινής κλωστής όταν καίεται χωρίς φλόγα.

Μέ αυτόν γράφει κανείς εις χαρτί, ή εις τείχος, όσαν μέ κονδηλι, και φαίνονται αι γραμμαί φωτειναι εις τό

«Encyclopédie» τόμ. 12, σελ. 527

Propriétés du phosphore. Le phosphore d'urine est jaune, transparent; il se fond, se moule, et se coupe comme de la cire: si on le regarde au microscope, l'on voit toutes ses parties comme dans un mouvement violent d'ébullition; exposé à l'air, il brûle et se consume comme un charbon donnant une fumée blanche, ayant une odeur d'ail ou d'arsenic, ou pluri-rôt encore semblable à l'odeur que donne un fil blanc quand il brûle sans flamme.

On trace avec ce phosphore comme avec un crayon, sur un carton, du papier ou un mur, des caracteres ou

30. Βλ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, 'Ιατρικές γνώσεις... ό.π. σελ. 472.

σκότος, τὰς ὁποίας ὁ ψυχρὸς ἢ ὁ υγρὸς ἄνεμος σβύνει

Ὁ φωσφόρος μινύμενος μέ κάποια λάδια, γίνεται λαμπρὸς πολλὰ, καὶ δὲν ἐξατμίζεται ἔτζι εὐκόλα, ἢ δὲ σύνθεσις γίνεται οὕτω. Τρίψε μαζί εἰς μάρμαρον ἀνακατώνωντας ἀκριθῶς τρία δράμια λάδι γαρυφάλων ἢ κανέλλας, μισόν δράμι κάμφορας, καὶ τρία σπυριά φωσφόρου.

Ἦμπορεῖ νά ἀλείψη τινὰς μέ τό μίγμα αὐτό τὰ γένεια του, τὰ μαλιά του, τό πρόσωπον, καὶ τὰ ροῦχα του, ἢ ὅ,τι ἄλλο σῶμα θέλη... Ἦμπορεῖ νά γράψη γράμματα ὁποῦ νά φανοῦν λαμπρά εἰς τό σκότος. Ὁ φωσφόρος ἔτζι ἐνούμενος φαίνεται λαμπρότερος, παρά ὅταν εἶναι ἀμιγής.

Γ. Περί τῆς ἀδήλου διαπνοῆς

«Φυσικῆς ἀπάνθισμα» σελ. 155-156

Ἡ διαπνοή, εἶναι μία ἐνέργεια, διά τῆς ὁποίας τὰ περιττά ὑγρά τοῦ σώματος διώκονται ἔξω ἀπό τοὺς πόρους τοῦ σώματος. Εἶναι εἰς τό δέρμα πόροι ἄπειροι, καὶ ὅταν ἡ διαπνοή εἶναι ἱκανή διά νά διακριθῇ ἀπό τὰς αἰσθήσεις, καθὼς ὁ ἰδρῶς, ὀνομάζεται αἰσθαντικὴ διαπνοή, ὅταν ὁμως κρύπτεται ἀπό τὰς αἰσθήσεις, καθὼς εἰς τὴν ἀπλήν κατάστασιν τοῦ σώματος, λαμβάνει τό ὄνομα ἀδηλος.

Τὰ ἀγγεῖα δι' ὧν γίνεται ἡ διαπνοή,

figures qui deviennent lumineux dans l'obscurité; un vent froid ou humide éteint ces caracteres.

Le phosphore fait de cette maniere est plus lumineux, et ne se dissipe pas si promptement, le procédé suivant est assez estimé: «broyez ensemble et mêlez exactement trois gros d'huile de gérofle ou de canelle, demi gros de camphre, et trois grains de phosphore»

On peut trotter de ce mélange les cheveux, la face, les vêtements, ou tout autre corps, ou en former des caracteres pour être aperçus lumineux dans l'obscurité. Ce phosphore est plus lumineux que le solide.

«Encyclopédie» τόμ. 16, σελ. 558-559, λήμμα transpiration

Il y a dans la peau une infinité des ces pores... quand la transpiration est assez abondante pour être aperçue par les sens, comme dans la sueur, on l'appelle la sensible transpiration; quand elle échappe aux sens, comme dans l'état ordinaire du corps, elle prend le nom d'insensible transpiration

Les vaisseaux par lesquels se fait la

ανοίγουν παμπύλως ὑποκάτω εἰς τὰ λέπια τῆς ἐπιδερμίδος, ἅπερ εἶναι μί-
 ᾶς ἀκαταλήπτου μικρότητος. Ὁ κύρ
 Λεβενποέκ ἀπέδειξεν, ὅτι ἡμπορεῖ νά
 σκεπάσῃ τινάς μέ ἓνα κοινόν σπυρί
 ἄμμου: 125.000 στόματα τῶν ἀγγείων
 τούτων.

Μία βεβαιωτάτη πείρα ἔδειξεν ὅτι, ἡ
 ποσότης τῆς διωγμένης ἔξω ὕλης δι'
 αὐτῆς τῆς ὁδοῦ εἶναι περισσοτέρα,
 παρά ὅση εὐγαίνει ἀπ' ὅλας τὰς
 ἄλλας.

Ὑποθέτωντας μετρίαν δίαίταν, μεσαί-
 αν ἡλικίαν, καί ζωὴν ἡσυχὴν εἰς ἓναν
 ἄνθρωπον, ὁ κύρ Σανκτόριος εὗρηκεν
 εἰς τὴν Ἰταλίαν ὅτι ἡ ὕλη τῆς ἀδήλου
 διαπνοῆς ἦτον πέντε ὄγδοα ἀπ' ὅσα
 ἔπερνε διὰ τροφήν του. Εἰς τρόπον
 ὁποῦ δέν ἔμενον περισσότερα ἀπό
 τρία ὄγδοα διὰ τροφήν, καί διὰ περιτ-
 τώματα τῆς μήτης, τῶν αὐτιῶν, ἐντέ-
 ρων, τῆς φούσκας, καί τῶν λοιπῶν.

Ὁ ἴδιος συγγραφεὺς ἀπέδειξεν ὅτι, εἰς
 μίαν ἡμέραν χάνει τινάς μέ τὴν ἄδη-
 λον διαπνοὴν τόσον, ὅσον εἰς δεκα-
 τέσσερες ἡμέραις εὐγαίνωντας εἰς τό
 ἀναγκαῖον. Ἔτι, εἰς μίαν νύκτα χάνει
 τινάς: 16: οὐγγίαις διὰ τοῦ οὔρου, 4:
 διὰ τοῦ ἀναγκαίου, καί περισσότερον
 ἀπό 40: διὰ τῆς ἀδήλου διαπνοῆς.

Ἐνας ἄνθρωπος ὁποῦ φάγῃ ὀκτώ λί-
 τραις φαγητά μίαν ἡμέραν, μετὰ πέ-
 ντε ὥρας τοῦ φαγιοῦ χάνει μίαν, ἀπό
 ταῖς πέντε ἕως εἰς ταῖς δώδεκα, τρεῖς

transpiration, s'ouvrent obliquement
 sous les écailles de l'épiderme, ils
 sont d'une petitesse inconcevable. Su-
 ivant un calcul de Leewenhoeck, il
 paroît que l'on peut couvrir avec un
 grain commun de sable, cent vingt-
 cinq mille embouchares ou orifices
 extérieurs ou orifices extérieurs de
 ces vaisseaux.

Des expériences bien confirmées ont
 appris que la quantité de matière po-
 ussée au-dehors par cette voie, étoit
 plus considérable que celle qui se ren-
 doit par toutes les autres.

En supposant une diete modérée, un
 âge moyen, et une vie commode,
 Sanctorius a trouvé en Italie que la
 matière de l'insensible transpiration
 étoit les 5/8 de celle que l'on prenoit
 pour aliment; de-sorte qu'il n'en re-
 stoit que les 3/8 pour la nutrition, et
 les excréments de nez, des oreilles,
 des intestins, de la vessie.

Le même auteur démontre, que l'on
 perd en un jour par l'insensible tran-
 spiration autant qu'en quatorze jours
 par les selles; et en particulier, que
 pendant la durée de la nuit, on perd
 ordinairement seize onces par les uri-
 nes, quatre par les selles, et plus de
 quarante par l'insensible transpira-
 tion.

Un homme qui prend dans un jour
 huit livres d'alimens... cinq heures
 après avoir mangé, cet homme a
 transpiré environ une livre; depuis la

λίτραις, καί ἀπό ταῖς δώδεκα ἕως εἰς ταῖς δεκαεξί, σχεδόν μισήν λίτραν.

Ἡ διαπνοή εἶναι ἀναγκαία εἰς τήν ζωήν τοῦ ζώου, ἐπειδή καί καθαρίζει τό αἷμα του ἀπό διάφορα ἑτερογενή μόρια, τά ὅποια ἤμποροῦσαν νά τό φθείρουν, καί ὅταν δέν γίνεται, προξενεῖ διαφόρους ἀσθενείας, καθώς εἶναι οἱ παροξυσμοί.

Ἡ ὑπερβολική διαπνοή φέρει ἐκνευρισμούς, λιγοθυμίας, καί αἰφνηδίους θανάτους. Ἡ πολλά ὀλίγη, ξηραίνει τά τριχώδη ἀγγεῖα (ἰχῶρας) ἢ γυναῖκες διαπνέουν λιγώτερον ἀπό τούς ἄνδρας. Ὅταν ἰδρώνει τινάς εἶναι ὀλιγωτέρα ἢ διαπνοή.

cinquieme heure jusqu' à la douzieme, environ trois livres; et depuis la douzieme jusqu'à la seizieme, presque la moitié d'une livre.

La transpiration est absolument nécessaire dans l'économie animale, pour purifier la masse du sang, et le déparrasser de quantité de particules inutiles et hétérogenes, qui pourroient le corrompre. De-là vient que quand la transpiration ordinaire est arrêtée, il survient tant de maladies, particulièrement de fievres, de grattes.

Une trop grande transpiration occasionne des foiblesses, des défaillances des morts subites; une trop petite, fait que les vaisseaux capillaires se dessechent... les femmes transpirent toujours beaucoup moins que les hommes... lorsqu'on sue elle (la transpiration) est moindre

Συμπέρασμα

Τώρα, εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς ὄχι μόνο μελετοῦσε τή Γαλλική «Encyclopédie»³¹, ἀλλά χρησιμοποίησε κομμάτια ἀπό λήμματά της κατά τήν συγγραφή τοῦ βιβλίου του «Φυσικῆς ἀπάνθισμα».

Τεκμηριωμένα, πλέον, γνωρίζουμε, γιά πρώτη φορά, μία «πηγή» ἕνα «πρότυπο», τή Γαλλική «Encyclopédie»³², πού ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς χρησιμοποίησε στή συγγραφή τοῦ πρώτου ἐθνικοδιαφωτιστικοῦ του ἔργου.

31. Λ. Βρανούση, Ρήγας ... ὁ.π. σελ. 255.

32. Τέσσερα χρόνια πρὶν ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ «Φυσικῆς ἀπάνθισμα», λήμματα τῆς Γαλλικῆς «Encyclopédie» χρησιμοποίησε στή συγγραφή τοῦ βιβλίου του καί ὁ Χριστόδουλος ὁ ἐξ Ἐκαρνανίας, Περὶ Φιλοσοφίας, Φιλοσοφίας, Φυσικῶν, Μεταφυσικῶν, Πνευματικῶν καί Θεῶν Ἀρχῶν, Βιέννη 1786. Βλ. Παναγιώτη Νούτσου, Χριστόδουλος ὁ ἐξ Ἐκαρνανίας καί «Encyclopédie», περιοδ. Ὁ Ἑρανιστής, τόμ. 19, Ἀθήνα 1981, σελ. 13-14, καί Παναγιώτη Νούτσου, Νεοελληνική Φιλοσοφία, Οἱ ἰδεολογικές διαστάσεις τῶν Εὐρωπαϊκῶν της Προσεγγίσεων, Κέδρος, Ἀθήνα 1981, σελ. 53-66.

Φ Υ Σ Ι Κ Η Σ

Α Π Α Ν Θ Ι Σ Μ Α

Διὰ τῆς ἀγχίνης καὶ φιλομαθεῖς Ἕλληνας,
Ἐκ τῆς Γερμανικῆς καὶ Γαλλικῆς διαλέκτου ἐρράνιδεν

Παρά τῆ

Ρ Η Γ Α

ΒΕΛΕΣΤΙΝΑΪ ΘΕΤΤΑΛΟΥ.

Οὗτινος ἀναλώμασιν ἐξεδόθη, πρὸς ὠφέλειαν
τῶν ὁμογενῶν.

Ἐ Ν Β Ι Ε Ν Ν Η.

Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Εἰργενῆς ΤΡΑΪΤΝΕΡ.

1 7 9 0.

ENCYCLOPÉDIE,
O U
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.

Mis en ordre & publié par M. *DIDEROT*, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. *D'ALEMBERT*, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.

*Tantum series juncturaque pollet,
Tantum de medio sumptis accedit honoris!* HORAT.

TOME PREMIER.

A PARIS,

Chez { *BRIASSON*, rue Saint Jacques, à la Science.
DAVID l'aîné, rue Saint Jacques, à la Plume d'or.
LE BRETON, Imprimeur ordinaire du Roy, rue de la Harpe.
DURAND, rue Saint Jacques, à Saint Landry, & au Griffon.

M. DCC. LI.

AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

Τό ἐξώφυλλο τοῦ πρώτου τόμου τῆς Γαλλικῆς «ENCYCLOPÉDIE» Παρίσι 1751.

Résumé

DIMITRIOS KARABEROPOULOS

Le «Florilège de Physique» (Φυσικῆς ἀπάνθισμα) de Rhigas Vélestinlis et l' «Encyclopédie»

Rhigas Vélestinlis (1757-1798) Maître de la Nation, ethnomartyr, a rédigé son premier œuvre de diffusion des Lumières dans la Nation grecque «Florilège de Physique» Vienne (1790), ayant utilisé de divers livres en allemand et en français, sans cependant citer leurs titres.

Jusqu' à présent, selon la remarque des spécialistes auteurs historiens, il est difficile d' identifier «des sources et des modèles» que Rhigas Vélestinlis a utilisés pendant la rédaction de son livre.

A présent, pour la première fois M. Dimitrios Karaberopoulos, pédiatre, président de l' Association Scientifique Etudes – «Pheres – Vélestinos – Rhigas» dans sa récente recherche il a réussi à trouver une source et un modèle que Rhigas avait utilisé en vue de rédiger son premier livre. C'était l' «Encyclopédie» (à Paris 1751, M. Diderot et M. D'Alembert).

Son investigation jusqu' à présent a indiqué que Rhigas avait pris des portions de trois articles de l' «Encyclopédie» française pour écrire les articles correspondants du livre «Florilège de Physique» et plus précisément dans de chapitre XXIV ainsi de l' Encyclopédie:

- 1) du tome 3, à la page 467 de l'article qui traite la «circulation du sang» pour rédiger le thème de son livre à la page 154.
- 2) du tome 12, à la page 597 de l'article «phosphore», pour écrire sa page 156.
- 3) du tome 16, à la page 558 de l'article «transpiration» pour sa page 155.

En guise de conclusion de cette recherche, réussie on peut affirmer que Rhigas non seulement étudiait l' «Encyclopédie» mais encore utilisait des morceaux des ses articles pour écrire son «Florilège de Physique».

ΙΟΥΛΙΟΣ ΚΕΡΠΗΣ

*Οι επιδράσεις του Ρήγα στην ποιητική συνείδηση
της Γενιάς του '30*

Πιστεύεται συνήθως πως το φαινόμενο του εξορθολογισμού και της εκλογίκευσης συστοιχίζεται με την ευρωπαϊκή σκέψη, όταν πρόκειται να ερμηνεύσει κινήματα λογοτεχνικά ή αισθητικά όπως το αντίστοιχο του υπερρεαλισμού. Καθιερώνεται δηλαδή επίσημα ο όρος του υπερρεαλισμού με τον André Breton και τα μανιφέστα του, την εποχή του Α' Παγκόσμιου πολέμου. Με αυτή όμως την ιστορική μεθοδολογία αναφαίνονται βέβαια οι συνθήκες και οι συγκυρίες που ευνόησαν τη γένεση του κινήματος – δεν είναι της παρούσης να αναφερθούν – παραγράφονται όμως ή παρερμηνεύονται ανιχνεύσεις του ίδιου φαινομένου και σε παλαιότερες εποχές. Το αποτέλεσμα: μονομερείται η εμφάνιση ενός ρεύματος που μπορεί κάποια ψήγματα επαρκή να ανεύρει ο επίμονος μελετητής και στη διάνοηση άλλων λαών. Γιατί ο υπερρεαλισμός – αγαπητοί ακροατές και συνέδροι – εντοπίζεται σε όλη τη σφαίρα του ανθρώπινου πνεύματος αποδεσμεύοντας τη φαντασία από περιοριστικούς ελέγχους, εμπλουτίζοντας ταυτόχρονα τη ζωή του ατόμου με οραματισμούς και εμπειρίες ικανές να συλλάβουν από άλλη οπτική, υποσυνείδητη, και πολλές φορές τολμηρή, την εικόνα του κόσμου. Γεννιέται όμως το πρόβλημα: ποια είναι περισσότερο αληθινή η κατευθύνουσα λογική σκέψη ή η πρωτόγνωρη ορμέμφυτη και παρακινητική εικόνα για τη σαφήνεια της διατύπωσης και τον καθορισμό της ζωής του ανθρώπου; Όταν το πνεύμα συλληφθεί στην ενότητά του, κρίνεται απαραίτητη η συνύπαρξη και της συνειδητής και υποσυνείδητης παρουσίας του ατόμου. Αυτό το μήνυμα φαίνεται να παρέχει για τους καιρούς μας και την αλήθεια των διακριβώσεων η ρήση στη «Φυσική» του Ρήγα: «όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά». Επιτρέψτε μου να το αποσπασώ από το συγκεκριμένο έργο του Νεοέλληνα Διαφωτιστή, που ασφαλώς δεν είναι ασύνδετο με την πρόοδο της εποχής των Φώτων στη Δυτική Ευρώπη του τέλους του 18ου αιώνα και να το εντάξω στις μετόπες του

χρόνου και του τόπου της ελληνικής φυλής. Να πούμε αυτή τη στιγμή πως αποτελεί την πρωιμότερη διατύπωση ενός ελληνικού υπερρεαλισμού κομμένου και ραμμένου στα μέτρα της σύγχρονης ελληνικής και μοντέρνας Ποίησης, θα συναγόταν ένα διαστικό και εκ προλήψεως συμπέρασμα, αν δεν εξετάζαμε παράλληλα την επίδραση που άσκησε και ασκεί μέχρι σήμερα στη μοντέρνα αισθητική της Ποίησης η παρουσία του Ρήγα. Κατ' αυτό τον τρόπο ο υπερρεαλισμός γίνεται περισσότερο ελληνικός, γιατί ανιχνεύει τις ρίζες του όχι μόνο στον Αισχύλο, στο Ρωμανό το Μελωδό, τον Ερωτόκριτο, στο Δημοτικό τραγούδι¹, αλλά προσθέτουμε και εμείς τη διάνοηση του Ρήγα, που βοήθησε να παραχθούν έργα μεγάλοπνοα για την ενότητα του Ελληνισμού.

Ταξινομούμε τις λογοτεχνικές λόγιες επιδράσεις του Βελεστινλή σε δύο κατηγορίες: α) την ονομαστική αναφορά από ποιητές της Γενιάς του Τριάντα, οπότε μιλάμε για άμεση προσοικείωση με το λόγο και το έργο του εθνομάρτυρα και β) έμμεση προβολή της ποιητικής αγωνιστικής του πνοής σε ανάλογα ποιητικά έργα που μαρτυρούν παράλληλη ποιητική και θεματική τοποθέτηση αντίδρασης στις δύσκολες ώρες του Έθνους, από μέρους των δημιουργών τους. Η δεύτερη αυτή επίδραση επεξηγεί ταυτόχρονα μορφολογία και θεματική με σύμβολα και τεχνικές που ηλεκτρίζουν, διεγείρουν, πείθουν και παρακινούν. Πρόκειται για εικόνες, με ικετήριες αποστροφές, όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, που αποδίδουν μεγαλείο και πατριωτική έξαρση, μπαίνοντας κατευθείαν στην καρδιά του αγωνιζόμενου ραγιά και του πολύπαθου Έλληνα. Μια ποίηση που δεν έχει να κάνει με στολίδια και ομοιοκαταληξίες ηχηρές ή εντυπωσιακές στιχοπλοκίες, εφόσον αβίαστα, σχεδόν έτοιμη, σπαθί που χτυπάει ίσαμε το κόκκαλο, θγαίνει από την καρδιά του βάρδου για δέκτες-ακροατές απλούς, αγράμματους, πολιορκημένους, να προετοιμάσει και να ψυχοκινήσει².

1) Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Ελληνικός υπερρεαλισμός. Ιστορική θεώρηση. Επεισόδια μιας περιπέτειας, περιοδ. *Ηριδανός*, τευχ. 4, 1976, αφιέρωμα στον υπερρεαλισμό.

Τάσου Λιγνάδη: «Το ευγνωμονώ, γιατί μου έπλυνε τα μάτια και οδήγησε αίσθημα κατευθείαν στην Παράδοση. Με τον Υπερρεαλισμό προχώρησα σε μια μετάληψη. Μετάλαθα τις μεταφορές του Ομήρου και την τιτανική εικαστική του Αισχύλου. Αυτοί οι πρώτοι μέγιστοι υπερρεαλιστές. Και είναι ο Υπερρεαλισμός που προετοίμασε την όρασή μου να δει καταπώς πρέπει τα αγιογραφημένα τοπία του Ρωμανού του Μελωδού, τα τόσο ερωτικά και τα τόσο μελλοθάνατα. Και είναι ακόμα αυτός που μ' έκανε να νιώσω τη χημεία και την αφαίρεση του Δημοτικού Τραγουδιού, το εξαίσιο φίλτρο του Κορνάρου, το σκάλισμα του Κάλβου στο γρανίτη, τον ταπεινό και τον δαιμονισμένο κόσμο του Παπαδιαμάντη. Μόνον ο Υπερρεαλισμός έμελλε να μας οδηγήσει έμπρακτα, ραγδαία και αυθεντικά στις ρίζες μας» από το βιβλίο του «Διπλή επίσκεψη σε μια ηλικία και σ' έναν ποιητή. Ένα βιβλίο για τον Νίκο Γκάτσο», εκδ. Γνώση, 1983, σσ. 62-63.

2) Μιχάλη Περάνθη, Το 21, Ο Ρήγας και η εθνική ψυχή, εκδ. Εστίας, χ.χ.

Η Γενιά του τριάντα δεν έχει σαφή χρονικά όρια κατάληξης. Μερικοί από τους εκπροσώπους της, όσοι ευτυχούν ακόμη και ζουν και δυστυχώς είναι ελάχιστοι, διαπλέκονται μέσα στα φαινόμενα των καιρών μας, χωρίς να παύει η ποιητική τους κεραία να συλλαμβάνει τα σήματα των ημερών. Γι' αυτό και ο Φεραίος βάρδος της Ελευθερίας αποτέλεσε ένα σημείο φωτεινό για τα ελληνικά πράγματα, όπως τα συνέταξε και τα ιεράρχησε η ποιητική ευαισθησία. Αίφνης, στην Κατοχή η ποιητική παρουσία του Ρήγα είναι αδιάλειπτη από τα παράνομα λευκώματα που κυκλοφορούν με φωτογραφίες και στίχους από το Θούριο, μέχρι και την απαγγελία ποιημάτων του σε μυστικές συγκρεντρώσεις αγωνιστών.

Όταν ο Γιώργος Σεφέρης στο επίσημο δείπνο που δόθηκε στο Δημαρχείο της Στοκχόλμης μετά την τελετή της απονομής του Βραβείου Νόμπελ, στις 10 Δεκεμβρίου του 1963, έδωσε μια σύντομη ομιλία για τη σύγχρονη γενιά και την πονεμένη ανήσυχη νεότητα, μεταξύ άλλων πρόσθεσε: «Ένας μεγάλος πρωτοπόρος της ελευθερίας μας, ο Ρήγας δίδασκε: «όποιος ελεύθερα συλλογάζεται, συλλογάζεται καλά». Θα ήθελα να ευχηθώ στους νέους μας να στοχάζονται ταυτόχρονα και το ρητό που είναι χαραγμένο στο ανώφλι του πανεπιστημίου σας της Ουψάλας: «Να σκέφτεσαι ελεύθερα είναι σπουδαίο· να σκέφτεσαι δίκαια, ακόμα πιο σπουδαίο»³. Είναι προφανές πως ο νομπελίστας ποιητής αποδίδει στην έννοια της ελεύθερης διάνοησης του Ρήγα τη σοφή γνώση. Η τοποθέτηση του ρητού αποτελεί σύμβολο ορθολογισμού που εκτιμά και κατανοεί τα δεδομένα. Η προβληματική του Φεραίου οδηγεί στην ανύψωση της γνώσης, που προάγει την ανθρώπινη συνείδηση και εξανθρωπίζει τη διάνοια και τον κοσμικό αγώνα της κοινωνίας. Ξέρουμε πόσο ευαισθητοποιημένος υπήρξε ο Σεφέρης στο πρόβλημα της μοίρας του ανθρώπου, της οποίας η τραγικότητα προέρχεται από άγνοια των πραγμάτων. Δυσά για τη γνώση που μπορεί να κατακτηθεί και με τη δύναμη των αισθήσεων. Ευτυχισμένος λοιπόν εκείνος που εκλογικεύει την πορεία του πάνω στη γη, γίνεται δίκαιος, αναδύει τα προσωπικά του βιώματα από το βάθος στην επιφάνεια από την αμάθεια στη γνώση, τα συγκρίνει και τα αναμετρά με τις δυνάμεις των διπλανών του. Εξάλλου στο πάθος της ελευθεροφροσύνης μέσα από τη γνώση αναφέρεται για δεύτερη φορά στο Ρήγα, σε μία διάλεξή του, στο Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτου την 5η Μαρτίου το 1964. Εκεί συμπληρώνει: «Δεν θα ήθελα να δώσω την εντύπωση που μας είναι αδιάφορο, ότι βλέπω συχνά την αμάθεια και την έλλειψη άσκησης στα ποιητικά μας πράγματα. Αν ευχόμουν ένα «σχολείο αφοσιωμένων ποιητών» – για να θυμηθώ τον Ρήγα – θα ήταν ένα σχολείο όπου οι μαθητευόμενοι, ανάμεσα σε πολλά άλλα (που παραλείπω για συντομία και για να περιοριστώ στα γλωσσικά), θα μάθαιναν απέξω μεγάλα κομμάτια από τους ποιητές, αρχίζοντας από τον Όμηρο ως τους Βυζαντινούς υμνογράφους, τον Διγενή, τον Φτωχοπρόδρομο, εννοώ στο πρωτότυπο, και παρακάτω ως εμάς...»⁴. Ο διανοητής και διαφωτιστής Ρήγας μεταβάλλεται σε

3) Γ. Σεφέρης, Δοκιμές, τομ. δευτ., Ίκαρος, 1981⁴, σ. 361.

4) Του ίδιου, δ.π.π., σσ. 362-363.

δάσκαλο και πρότυπο Τέχνης, σε σχολάρχη αφοσιωμένων ποιητών.

«Το 'Αξιον Εστί» του Οδυσσέα Ελύτη, παρουσιασμένο στα ελληνικά γράμματα το 1959 αποτελεί ένα σύνολο από φωνές συγχρονισμένες σε μία: στη φωνή της Ελλάδας που μίλησε στο νομπελίστα ποιητή μέσα από χιλιάδες ήχους και χρώματα πραγμάτων. Γι' αυτό και αξίζει να τα μεταφέρει και να τα ακούσουν όσοι έχουν «ευήκοον το ους» πάνω σε αυτό τον τόπο που δεινοπάθησε. Γιατί εδώ διαφοροποιείται και εξανθρωπίζεται ο άνθρωπος σε Έλληνα, που γεννιέται και πεθαίνει μέσα στις δοκιμασίες του για να αναστηθεί μετά τα πάθη του. Να το πούμε διαφορετικά: μπορεί ο άνθρωπος μέσα από τον αγώνα του να κερδίσει την Αθανασία. Δεν είναι δύσκολο να κατακτήσεις την αιώνια ιδέα: πρέπει να πονέσεις, να εξαντληθείς, να ταπεινωθείς, να πεθάνεις για να βρεις τη δικαίωση. Αυτό είναι όχι μόνο νόμος ζωής, όραμα επίγειο, αλλά και μέτρο της θέωσης που η Εκκλησία μας επαναλαμβάνει μέσα από το τελετουργικό της θείας λειτουργίας. Είναι λοιπόν φανερό ότι ο ηρωισμός γνωρίζει ένα μεγαλείο ακατάπαυστο και αιώνιο.

Στη Δεύτερη Ενότητα του 'Αξιον Εστί που επιγράφεται «Τα Πάθη» έχουμε την εξατομικευμένη ιστορία του ανθρώπου μέσα στους μελωδικούς Ψαλμούς. Διαβάζουμε από τον Πρώτο Ψαλμό το στίχο «Μοίρα των αθών, πάλι μόνη, να σε στα Στενά»⁵. Ο δραματικός αυτός αγωνιστής που λέγεται Έλληνας, βιώνει τα πάθη του στη συγκεκριμένη περίοδο της Κατοχής, όπου αναφέρονται τα πεζά αναγνώσματα, που ποικίλλουν αυτή την ενότητα. Σε μία γενικότερη εποπτεία τα «στενά» γίνονται σημείο ιστορικής μετατόπισης. Μπορεί να είναι τα στενά οι γεωγραφικές εσχατιές του Ελληνισμού, εκεί που οι Ακρίτες-βιγλάτορες αναμετριόνταν από το δέκατο αιώνα με τους εχθρούς της Αυτοκρατορίας και κρατούσαν την άμυνα των συνόρων. Δεν αποκλείεται να μας μεταφέρει ο Ελύτης με τη συνειρμική του αλληλουχία στα στενά και τις χαράδρες των ανελέητων λημεριών, όπου λούφαζαν οι κλεφταρματολοί τραβώντας τις πιστόλες τους σε όποιον πλησίαζε, ακόμη τα καταφύγια των αγωνιστών της αντίστασης, στα οποία όχι και λίγες φορές άφηναν τα κουφάρια τους λίπασμα Λευτεριάς, γιατί όχι η περήφανη ομολογία του νοικοκυρόπαιδου που θέλει να γίνει κλεφτόπουλο για να πολεμήσει τον Τούρκο στα στενά, επειδή δεν υποφέρει τη στενόχωρη και μίζερη ζωή, ζητώντας την ελευθερία του. Τέλος ο πρώτος στίχος από το Θούριο ανακαλεί τη φωνή των σύγχρονων αθών που υποφέρουν το βασανισμό και την ταπείνωση, αναζητώντας κάποιαν εξιλέωση. Και αυτή είναι η μοίρα τους στο στίχο του συγκεκριμένου ψαλμού να περιμένουν με εγκαρτέρηση και μελαγχολία, ενώ ο Ρήγας την προκαλεί, τη βλέπει αναμετρήσιμη και τελικά την ανατρέπει. Εδώ τα πράγματα κρύβουν μέσα τους την ταυτότητα της φυλής, την ιθαγένεια της φωνής, τη μνήμη της παράδοσης.

Ο Ρήγας και ο Μακρυγιάννης είναι οι θεραπευτές της ψυχής των αδικημένων,

5) Τάσου Λιγνάδη, Το 'Αξιον Εστί του Ελύτη, 1971⁴, σ. 98.

των εξουθενωτικά βασανισμένων και των φτωχών υποταγμένων στη δύναμη των ισχυρών. Ο λόγος του τοξεύει τη φαρμακερή σαΐτα που στοχεύει τους αλαζόνες, τους άδικους, τους εκμεταλλευτές των ανήμπορων. Εύκολα θα μπορούσε ο αέρας και η περήφανη πνοή της ποιητικής μεγαλοδυναμίας του Ρήγα να εμπνεύσει τους βασανισμένους δημιουργούς που γνώρισαν για την ελεύθερη φωνή τους διώξεις και βασανιστήρια, εξορίες και μετατοπίσεις σε στρατόπεδα κρατουμένων: η δικτατορία του Μεταξά, ο ολέθριος εμφύλιος και αργότερα ο ολοκληρωτισμός της Επταετίας των συνταγματαρχών πλήγωσαν ανεπανόρθωτα τα συναισθήματα της αξιοπρέπειας, την έννοια της δικαιοσύνης και την αξία του ανθρωπισμού στις συνειδήσεις των θυμάτων. Στη «Δοκιμασία» του ο Γιάννης Ρίτσος διερωτάται: «Φάντης σπαθί – ω, αλήθεια το σπαθί μου έμεινε κρεμασμένο στην κρεμάστρα του διαδρόμου / πόσον καιρό θα μείνει εκεί σαν ωροδείχτης του χαμένου χρόνου / μες στη σκόνη»; →. Δε διαφοροποιείται σε αυτό το σημείο ο ποιητής της Ρωμοσύνης από τον Τυρταίο της Επανάστασης, όταν αυστηρά διατάζει «Με μία καρδιάν όλοι, μια γνώμη, μια ψυχή, / κτυπάτε του Τυράννου την ρίζαν, να χαθή» (Θούρ. στιχ. 105-106). Την αδράνεια και τον εφησυχασμό στηλιτεύει ο Ρήγας, γιατί δεν ταιριάζει σε ανθρώπους που οραματίζονται το μέλλον τους. «Λοιπόν, γιατί αργείτε; τι στέκεσθε νεκροί; / Ξυπνήσατε, μην είσθε ενάντιοι ή εχθροί». (Θούρ. στιχ. 115-116). Το ίδιο μοτίβο επαναλαμβάνεται δύο φορές, και για την ιστορία της θεματικής του διαγραμμαμένο από τη γερμανική λογοκρισία, στο τέλος της δοκιμασίας: «Σήκω λοιπόν. Ο άνεμος σφυρίζει το τραγούδι του... Σήκω λοιπόν απάνω να δαγκώσεις το σταρένιο φως»⁷.

Δεν θεωρείται ίσως λογοτεχνική παραδοξολογία πως όσο χρονικά απέχουν οι δημιουργοί μεταξύ τους ή και τοπικά, μπορούμε ανάμεσά τους να εντοπίσουμε περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές. Οι ικετήριες αποστροφές ή αναφωνήσεις στην «Επαναστατική Προκήρυξη» του Ρήγα και στο «Γράμμα στο Ζολιό Κιουρί» είναι συχνές. Ο ήλιος, ο ουρανός δεν μεταμορφώνει εύκολα τη μοναξιά του τοπίου στο Μακρονήσι ή στον Άη Στράτη, όπου γράφτηκε το ποίημα το Νοέμβρη του 1950. Διαβάζουμε στο Ρήγα στην «Επαναστατική Προκήρυξη» του: «– Ουρανέ! εσύ είσαι απροσωπώληπτος μάρτυς των τοιούτων κακουργημάτων

– Ήλιε! εσύ βλέπεις καθημερινώς τα τοιαύτα θηριώδη τολμήματα.

– Γη! εσύ ποτίζεσαι αδιακόπως από τα ρείθρα των αθών αιμάτων»⁸.

Να διευκρινίσουμε: στο Ρήγα διακρίνουμε έναν ανθρωπομορφισμό, ανιμισμό

6) Γιάννη Ρίτσου, Δοκιμασία, Άνεμοι στα δειλινά προάστια IV, εκδ. Κέδρος.

7) Γιάννη Ρίτσου, Δοκιμασία, Παραμονές Ήλιου X, δεξ και από την ίδια συλλογή στην ενότητα «Πίσω απ' το τελευταίο σύνορο», στο XII: «Βαθεία κλαγγή. Παίρνουμε πάλι τ' άρματα», εκδ. Κέδρος.

8) Λέανδρου Βρανούση, Ρήγας Βελεστινλής, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων. Αθήνα, 1963,² παράρτημα: Σελίδες από τα έργα του Ρήγα σσ. 147-176.

με ανάλογες επιδράσεις θρήνων για τη Βασιλεύουσα, όπου τα φυσικά φαινόμενα και τα ουράνια σώματα, όλο δηλαδή το Σύμπαν συμμετέχει ενεργά στα κρίματα και τις ανομίες των απίστων, λυπάται και θρηνεί, ή έστω η προσφυγή στις ουράνιες επικλήσεις γίνεται για να επέλθει τιμωρία κατά των εχθρών άνωθεν. Οπωσδήποτε, η συγκρατημένη στατικότητα αποπνέει μέσα στο κείμενο ένα δραματικό μεγαλείο. Στον εξόριστο όμως σύγχρονο ποιητή ο ανθρωπομορφισμός εγκαταλείπεται, και έμμεσα τονίζεται η αντίθεση ανάμεσα στη φυσική ομορφιά του τοπίου και τον ψυχικό σπαραγμό των ανθρώπων που έχει μεταβάλει την ηρεμία του χώρου σε κρεματόρια ανυποψίαστων μελλοθάνατων. «Πολλά τραθήξαμε, Ζολιό, πολλά / πολλά τραβάμε, γιατί αγαπάμε πολύ την πατρίδα μας / ... γιατί αγαπάμε τα βασανισμένα αμπέλια μας... / γιατί δε θέλουμε, Ζολιό, να 'ναι η πατρίδα μας / έξω απ' τη λευτεριά και την ειρήνη»⁹. «Ανδρείοι καπετάνιοι, παπάδες, λαϊκοί, / σκοτώθηκαν κι αγάδες, με άδικον σπαθί' / κι αμέτρητ' άλλοι τόσοι, και Τούρκοι και Ρωμιοί, / ζωήν και πλούτον χάνουν, χωρίς καμιά 'φορμή». (Θούρ. στιχ. 17-20). Η ίδια ιστορία, ο ίδιος αγώνας για την αγάπη της ειρήνης θάφεται με αίμα θυσίας. Η συγχρονιστική εικονοπλασία αδελφώνει το παρελθόν και το παρόν.

Στο «Χρονικό μιας Δεκαετίας» του Οδυσσέα Ελύτη διαβάζουμε μια παρατήρηση του ποιητή: «Είχαμε άλλωστε τώρα, για τις βραδινές ώρες, αποκτήσει ένα άλλο καταφύγιο, το καινούργιο σπίτι του Ανδρέα Εμπειρικού στην οδό Γεωργίου Αινιάνος. Οι τακτικές συγκεντρώσεις της Πέμπτης, που κρατήσανε σ' όλο το διάστημα της Κατοχής και ακόμη – αλλά όχι με την ίδια ζοηρότητα – μετά την Απελευθέρωση, έμειναν ιστορικές. Αρχίσανε, όπως όλα τα πράγματα που δεν τα προσχεδιάζει κανείς, από δυο-τρεις φίλους, για να φτάσουν να συμπεριλάβουν, κατά το τέλος της Κατοχής, έναν ευρύτατο κύκλο απ' όλες τις γενιές κι απ' όλες τις παρατάξεις όλους εκείνους που, ανεξάρτητα από ηλικία ή πολιτική τοποθέτηση, εννοούσαν πριν απ' όλα, να μείνουν άνθρωποι ελεύθεροι με τη βαθύτερη και τη σωστή σημασία του όρου. Εκεί διαβάστηκαν για πρώτη φορά η Αμοργός του Νίκου Γκάτσου, ο Μπολιθάρ του Νίκου Εγγονόπουλου»¹⁰. Την ίδια άλλωστε πληροφορία επιβεβαιώνει και ο ίδιος ο Εγγονόπουλος στις σημειώσεις που συνοδεύουν το ποίημα: «Ο Μπολιθάρ» γράφτηκε τον χειμώνα του 1942 προς το 1943. Κυκλοφόρησε, στην αρχή, σε χειρόγραφα αντίγραφα που έκαναν πολλοί, και το διάβασαν σε συγκεντρώσεις αντιστασιακού χαρακτήρα. Εξεδόθη, το πρώτον, το Σεπτέμβριο του 1944...»¹¹. Όλες αυτές οι μαρτυρίες συγκλίνουν στην άποψη ότι ο Μπολιθάρ είναι κατοχικό έργο έμπνευσης και συνεπώς επαναστατικό. Ο απελευθερωτής της Νότιας Αμερικής σε μια κορυφω-

9) Γιάννη Ρίτσου, Αργύπνια, Γράμμα στο Ζολιό Κιουρί, εκδ. Κέδρος.

10) Οδυσσέα Ελύτη, Ανοιχτά Χαρτιά, το Χρονικό μιας Δεκαετίας, Ίκαρος, 1982, σ. 29.

11) Νίκου Εγγονόπουλου, Μπολιθάρ, 1983,⁴ Ίκαρος.

τική επίκληση του ποιητή γίνεται παιδί του Ρήγα Φεραίου. Ξαναδιαβάζουμε το στίχο ακέραιο: «Μπολιθάρ! Είσαι του Ρήγα Φεραίου παιδί, ...». Πώς μπορεί ο Μπολιθάρ στ' αλήθεια να έχει συγγένεια αίματος με το μάρτυρα του Βελεστίνου; Εδώ πρόκειται για συναίρεση εποχών, γεφύρωση χρονικών αποστάσεων ή αφομοίωση του εξω-ελληνικού στοιχείου από την ελληνική παράδοση¹²; Ο υπερρεαλισμός αξιοποιεί τα ζωντανά στοιχεία της ελληνικής παράδοσης και τα αναβαφτίζει μέσα στα ελεύθερα, σύγχρονα εκφραστικά μέσα. Πρόκειται σίγουρα για την έβδομη αρχή που εισηγείται ο Ελύτης στα μέτρα ενός ελληνικού υπερρεαλισμού¹³, που απορρίπτει το παράλογο των συμβάσεων στο βαθμό που δεν μπορεί να εξισορροπήσει με την παράδοση. Με αυτή την προοπτική ο πολιτισμός δεν είναι ξεχωριστός μέσα στην οικουμενικότητά του, αλλά ενιαίος. Αυτό έρχεται να επιμαρτυρήσει τη διεθνική αντίληψη πως ότι είναι ατομικό απορρέει από το παγκόσμιο και μέσα στην παγκοσμιότητα των φαινομένων ανευρίσκεται και η μικρή ιστορική λεπτομέρεια. Επομένως το ελληνικό μέσα σε αυτές τις διαστάσεις μιας κάθετης τομής του πολιτισμού διεθνοποιείται, και το παγκόσμιο παράλληλα μέσα στη ροή της μεταβολής ελληνοποιείται. Γι' αυτό και ο Μπολιθάρ είναι Έλληνας, παιδί του Ρήγα Φεραίου, και με τη σειρά του ο θάρδος της ελευθερίας ενδυναμώνει με το τραγούδι του την επαναστατικότητα των καταπιεσμένων λαών της Νότιας Αμερικής. Σε αυτή την επιστημονική μελέτη των παραδοσιακών σχημάτων ο υπερρεαλισμός υπερτονίζει πως το χρώμα της ελευθερίας είναι ανθρώπινο. Άλλωστε ο Εγγονόπουλος θα συναντήσει ξανά το Ρήγα στην πόλη του φωτός όπου «κάποτε, κατά τα απέραντα ταξίδια μου, ευτύχησα να περάσω από κει. Πώς να περιγράψω την αγαλλίασή μου, όταν σας πω, πως εκεί, συναντήθηκα και με τον πατέρα μου, που είχε πολλά, μα πάρα πολλά χρόνια να τον δω, αλλά και με τον Σκεντέρμπεη, την κόμισσα ντε Νοάιγ, τον Εμπεδοκλή τον φιλόσοφο, τον Μότσαρτ καθήμενο στο κλειδοκύμβαλό του, τον Οδυσσέα Αντρούτσο, τον Ρήγα τον Βελεστινλή, με το μπουζούκι του και τόσα, και τόσα άλλα προσφιλή μου πρόσωπα»¹⁴. Εδώ ο Ρήγας παύει να συγχωνεύει μέσα του τον Μπολιθάρ και γίνεται έκτυπο του ίδιου του ποιητή, που «επιστρατεύει όλη την αγάπη, που έχει μέσα του κρυμμένη, ενάντια στις δυνάμεις του κακού»¹⁵.

Το παμβαλκανικό και υπερεθνικό όραμα της Δημοκρατίας που οραματίστηκε ο Ρήγας, δεν πρόλαβε να το δει εξαπλωμένο ως το Δούναβη κι ως τη Μικρά

12) Βαγγέλη Χατζηθασιλείου, Μπολιθάρ: Εθνικός ποιητής ή ήρωας του ελληνικού υπερρεαλισμού, περιοδ. *Χάρτης*, τευχ. 25/26, αφιέρωμα στον Ν. Εγγονόπουλο σσ. 94-99.

13) Οδυσσέα Ελύτη, δ.π.π. Τα κείμενα, σ. 381.

14) Νίκου Εγγονόπουλου, Στην κοιλάδα με τους Ροδώνες, Ίκαρος 1978, Η πόλις του φωτός.

15) Δ.π.π. «Ικεσία».

Ασία¹⁶. Μέσα στο Θούριο του σαλπίζει την επανάσταση των υποτελών του Σουλτάνου προς την εξουσία του με σκοπό να ματαιώσουν τα σχέδιά του. Προσβλέπει σε ένα καθεστώς με μοναδικούς άρχοντες και οδηγούς τους Νόμους τους οποίους ο εκάστοτε αρχηγός της πατρίδας θα διαφυλάξει με όρκο επάνω στο Σταυρό.

Ο Ανδρέας Εμπειρικός, ο Ρήγας Φεραίος μιας νέας εποχής¹⁷ ιδρύει και αυτός τη δική του πολιτεία οραματική, μυθική, πλατωνική «Όταν δια της Πίστεως και της καλής θελήσεως, αλλά και από επιτακτική, αδήριτον ανάγκην δημιουργηθούν αι προϋποθέσεις και εκτελεσθούν όχι οικοδομικά ή ὀρθολογιστικά, μα διαφορετικά τελειώς έργα, εις την καρδιά του μέλλοντος, εις την καρδιά των υψηλών οροπεδίων και προ παντός μέσ' στην καρδιά του κάθε ανθρώπου, θα υπάρξει τότε μόνον η Νέα Πόλις και θα ονομασθεί πρωτεύουσα της ηνωμένης, της αρραγούς και αδιαιρέτου Οικουμένης»¹⁸. Δεν υπάρχουν αρχιτέκτονες για τον Εμπειρικό ούτε πολεοδόμοι «οιηματίες, που ασφαλώς πιστεύουν, ει καημένοι, ότι μπορούν αυτοί τους βίους των ανθρώπων εκ των προτέρων να ρυθμίζουν και το μέλλον της ανθρωπότητας, με χάρακες, με υποδεκάμετρα, γωνίες και “ταυ” μέσα στα σχέδια της φιλαντίας των, ναρκισσευόμενοι, πνίγοντες και πνιγόμενοι να κανονίζουν. Όχι, δεν θα κτισθεί η Νέα Πόλις έτσι· μα θα κτισθεί απ' όλους τους ανθρώπους, όταν οι άνθρωποι... παύσουν στα αίματα και στα θαριά αμαρτήματα χέρια και πόδια να θυθίζουν και αφήσουν μέσα στις ψυχές των, με οίστρον καταφάσεως, όλα τα δένδρα της Εδέμ, με πλήρεις καρπούς και δίχως όφεις... τελειώς ελεύθερα ν' ανθίσουν...»¹⁹. Η Νέα αυτή πολιτεία έχει το όνομα «Οκτάνα». Στην ποιητική γλώσσα ο Εμπειρικός καθορίζει το στίγμα της. Οκτάνα θα πει το «εγώ» «εσύ» να γίνεται και αντιστρόφως το «εσύ» «εγώ». Πρόκειται για ένα καθεστώς με ισοτιμία σχέσεων, στο οποίο συμμετέχουν όσοι αρνούνται ως υπερήφανοι «αίγαγροι» να συμβιβασθούν, γι' αυτό και «πήραν τα βουνά, να μην τους φάει ο κάμπος (Αίγαγροι), ακόμη πολίτες της Οκτάνας είναι οι αθάνατοι «με μάτια εστραμμένα προς τα επάνω, άκαυτοι και άφθαρτοι εις τον αιώνα, μπεάτοι και προφητικοί, υψιτενείς, μεμουσωμένοι και τώρα και πάντα με συνοδείαν των αγγέλων, και τώρα και πάντα τον Ερχομόν και την Ανάγκην, τον Ερχομό και την Ανάγκην των Νέων Παραδείσων ψάλλουν» (Οι Μπεάτοι ή της μη συμμορφώσεως οι άγιοι). Σε αυτό το καθεστώς, ορκίζει τα παλληκάρια του ο Ρήγας να αγωνισθούν για να το επανακτήσουν. Το «κάλλιό 'ναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή» παραπέμπει ευθύς σ' ένα παρελθόν, απ' όπου ξέπεσαν οι «αμαρ-

16) Λ. Βρανούση, δ.π.π. σ. 133 και σ. 141.

17) Νάνου Βαλαωρίτη, Ανδρέας Εμπειρικός: Ο Ρήγας Φεραίος μιας νέας εποχής, περιοδ. *Χάρτης*, τευχ. 17/18 αφιέρωμα στον Ανδρέα Εμπειρικό σσ. 670-699.

18) Ανδρέα Εμπειρικού, Οκτάνα, Έκαρος 1980 «Όχι Μπραζίλια μα Οκτάνα».

19) Γιώργη Γιατρομανωλάκη, Ανδρέας Εμπειρικός, ο ποιητής του έρωτα και του νόστου, Κέδρος 1983, Η Οκτάνα, σ. 185.

τωλοί-εμπειρικοί εξόριστοι της Οκτάνας. Σε αυτό το χώρο και χρόνο οι άνθρωποι, τα ζώα, τα φυτά βρίσκονταν σε μία πρωτογενή κατάσταση, όπου μιλούσαν άκακα την ίδια αδιαφοροποίητη γλώσσα, εφόσον δεν υπήρχαν ξεχωριστοί Χριστιανοί και Τούρκοι.

Μήπως αυτή η επιστροφή στην ελεύθερη ζωή, έστω και μιας ώρας, δεν αποτελεί υποσυνείδητο μήνυμα για την αναζήτηση και τον ευαγγελισμό της υπερεθνικής πολιτικής του Ρήγα, που έστω κι αν παρέμεινε απλώς κίνητρο εθνικού ζήλου, και πόθου βρήκε την έκφρασή του στην Οκτάνα του Εμπειρικού;

Στο Νικηφόρο Βρεττάκο όλο το Σύμπαν χωράει στην καρδιά του ανθρώπου, γιατί είναι Αγάπη. Και η διακήρυξη του πως «πρέπει να συμπαντοποιήσουν τον άνθρωπο / και να επανθρωπίσουν το σύμπαν»²⁰ συγχορδίζεται με έναν ανθρωπιστικό ηρωισμό που δεν είναι καν ξένος στην ποίηση του Ρήγα. Σάμπως ο εθνομάρτυρας χρησιμοποιώντας την έννοια ανθρωπότητα στα κείμενά του δεν εννοεί τη σημασία του ανθρωπισμού;²¹ Είναι απαραίτητη αυτή η ταύτιση, γιατί στο ορατόριό του «Λειτουργία κάτω από την Ακρόπολη», έργο που διασαλπίζει την ενότητα της ιστορίας, και του Ελληνισμού, ο Ρήγας εμφανίζεται πλάι στον Απόλλωνα. «Κι άλλοι κρατούσανε του Ρήγα το έγχορδο, άλλοι τη λύρα του Απόλλωνα». Πού πέφτει το φιλολογικό ή το ιστορικό μερτικό; Στο Ρήγα ή τον Απόλλωνα; Θα μπορούσε κανείς να συμπληρώσει και στους δύο, δεδομένου ότι μία εσωτερική σχέση διέπει και τα δύο πρόσωπα: η αποστολή του καθενός χαρακτηρίζεται από το όργανο που κρατάει. Ο Ρήγας συντάσσει θούριο για τα παλληκάρια και ο Απόλλωνας αποθαίνει προστάτης της λυρικής ποίησης. Αν όμως καταφέρουμε και αποδώσουμε και τις δύο ιδιότητες στο Ρήγα σαν μια καρδιά με πάθος και την αγάπη για την επανάσταση, τότε έχουμε να κάνουμε με τη ρομαντική συνείδηση που ξεχειλά από περιπέτειες και συγκρούσεις. Όταν διαβάσω επανειλημμένα αυτό το στίχο μου φαίνεται πως ακούω την εισαγωγή από το έργο του Γερμανού ρομαντικού μουσικού, του Ρόμπερτ Σούμαν, με τίτλο «Χέρμαν και Δωροθέα», όπου η Μασσαλιώτισσα αναβρύζει μέσα σε μελωδίες και ρυθμούς αγάπης. Και ξανασκέφτομαι με περισυλλογή στα δικά μας τον ορισμό που δίνει ο Βρεττάκος: «Ακόμη και μια / σταγόνα αγάπης σ' ένα βιβλίο / είν' ένα έπος»²². Ο υπερρεαλισμός που συνδέει τα αταίριαστα και ψάχνει για καινούργιες σχέσεις, θα ήθελε το Φεραίο να κρατά στα χέρια του όχι έγχορδο μα τη λύρα του Απόλλωνα, σύμβολο μιας κοσμικής δικαιοσύνης και ανθρωπιάς, στη νέα ιδανική Δημοκρατία που ονειρεύτηκε για την τότε ανθρωπότητα ο Βελεστινλής.

20) Μιχάλη Σταφυλά, Νικηφόρος Βρεττάκος, Φιλιππότης, Αθήνα 1983, σ. 78.

21) Λ. Βρανούση, δ.π.π. σ. 154 υποσημείωση (4).

22) Νικηφόρου Βρεττάκου, Το βάθος του κόσμου, Η επική ποίηση, εκδ. Τα Τρία Φύλλα.

Κυρίες και κύριοι, αγαπητοί σύνεδροι.

Η ποιητική επίδραση του Ρήγα στη γενιά του Τριάντα και μετά δε φθάνει ποτέ σ' ένα τέλος. Αυτό σημαίνει ότι ο εθνομάρτυς της Λευτεριάς εξακολουθεί να φωτίζει τις συνειδήσεις των ποιητών. Τα μεγαλύτερα αναστήματα της ποιητικής μας ψυχής έσκυψαν με αγάπη στο έργο του επαναστάτη διαφωτιστή, ενωτίσθηκαν το μαρτύριό του και ενθουσιασμένοι τροφοδότησαν τη Μούσα τους με τις πηγές της έμπνευσής του. Ο υπερρεαλισμός που αρέσκεται στην ανατροπή και την άρνηση των συμβατικών αξιών έκανε έμβλημα το λόγο του Ρήγα: «όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά». Ο Γιώργος Σεφέρης είδε το Ρήγα ορθολογιστή, καινοτόμο και πρωτοπόρο της ανθρώπινης γνώσης. Ο Οδυσσεάς Ελύτης ψηλάφισε μέσα από τούς ήχους των σημάτων του τη μνήμη της ιθαγένειας και της ταυτότητας της Φυλής μας. Ο Γιάννης Ρίτσος βίωσε τον πονεμένο ανθρωπισμό του. Ο Νίκος Εγγονόπουλος τον ενορχήστρωσε στη συμφωνία της πανανθρώπινης εξέγερσης. Ο Ανδρέας Εμπειρικός οραματίστηκε τα ίδια όνειρα της Υπερεθνικής Δημοκρατίας. Τέλος ο Νικηφόρος Βρεττάκος αφουγκράστηκε τη μουσική του επαναστατημένου του ανθρωπισμού.

Και για όλους εμάς που παρευρισκόμαστε σήμερα στην αίθουσα, ο Ρήγας εξακολουθεί και αποτελεί την ανοικτή πρόκληση του ανησυχούντος πνεύματος της εποχής μας.

JULIUS KERPIS

Riga's impacts on forming the poetical awareness of the generation of 30's

Riga's impacts on forming the poetical awareness of the generation of 30's begin with Seferis, who in the formal dinner given at the City Hall of Stockholme after the Nobel Awards Ceremony referred to the saying of «Physics»: «He who thinks in liberty, thinks well». Seferis regards Riga as a symbol of the liberated Knowledge, the rationalism that ennobles life.

Odysseas Elitis in the first chant from «Pathi» of «Axion Esti» mentions theline: «Innocent's fate there you are alone again at the Narrows». Theword «Narrows» is referring exactly at Riga's «Thourio». Elitis – who was awarded with the Nobel award for literature – here means the lousy and miserable life of the warrions, the fighters during the period of Resistance. That particular point of the line echoes the identity and the memory of the Greek race.

Yiannis Ritsos with the exiles and the persecutions he suffered during his life, is inspired by Riga's pained humanism but also repeats some poetic motifs in his poetical collections: the technic of appealing at people or celestial bodies that take part at human overpowering, the theme of rebellion and the condemnation of relaxing in one's vigilance.

Nikos Egonopoulos regards Riga as a symbol of the rebellion by the world's oppressed and he contracts him at the psychology of Bolivar. By this way the Greek national martyr is internationalized and Bolivar is hellenized. Therefore the symbols are timeless and homeless.

Andreas Ebricos is experiencing with Riga the foundation of an ideal state «Oktana», where the immortal live, ungieling at the orders of the ruling class. This is the state with the supranational democracy that Riga announces by his phrase «better an hour's free life».

Finally Nikiforos Vrettacos baptizes Riga again in the streams of humanism and love, by the description of Apollo holding a lyre at his oratorium «Mass under Acropolis». By this way Riga obtains the double substance of the rebel and the incarnater, the fighter and the representative of a cosmic justice, which Apollo's lyre symbolizes for the world balance.

ΓΕΩΡΓ. Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ

Οι ιδεολογικές συνιστώσες στο συγγραφικό έργο του Ρήγα

Η τριπλή διάσταση του σκοπού και των στόχων

Το συγγραφικό έργο του Ρήγα, μεταφραστικό και πρωτότυπο, είναι δυνατόν να θεωρηθεί έκφραση αφενός της συναισθηματικής νεανικής του ζωής και αφετέρου των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας καθώς και των πνευματικών και εθνικών του αναζητήσεων. Το κοινωνικό και το πολιτιστικό περιβάλλον, τα γεγονότα της εποχής, η μελέτη της ελληνικής ιστορίας και οι εμπειρίες από την κοινωνική και την επαγγελματική του δραστηριότητα ασκούν άμεσες και έμμεσες επιδράσεις σ' αυτόν. Ειδικότερα, η δράση και το συγγραφικό έργο του Ρήγα, καθώς επηρεάζεται από τα δεδομένα αυτά, εμφανίζεται στο πλαίσιο λειτουργίας της πνευματικής ζωής και της εθνικής και κοινωνικής δράσης του υπόδουλου παροικιακού Ελληνισμού.

Στο Ρήγα επενεργούν οι παρακάτω παράγοντες οι οποίοι και οδηγούν στη γένεση του συγγραφικού του έργου. Η επιλογή της ερωτικής ύλης (Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών ή και τα πρωτότυπα ερωτικά ποιήματά του), σε μια πρώτη φάση της συγγραφικής του δραστηριότητας, πραγματοποιείται στο πλαίσιο τάσεων της εποχής να μεταφράζονται ή να γράφονται έργα ερωτικού χαρακτήρα. Αυτά άλλωστε βρίσκουν ανταπόκριση στο λόγιο κοινό και ο Ρομαντισμός, ως κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα, επηρεάζει τον ανήσυχο νου του Ρήγα και τα ερωτικά διηγήματα που μεταφράζει ή τα πρωτότυπα ερωτικά του ποιήματα είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως συνέπεια των νεανικών του προβληματισμών και του ερωτικού του ψυχισμού. Άλλωστε, η ρομαντική αντίληψη της εποχής για τον έρωτα ερχόταν σε αντιπαράθεση προς την ταπεινή υλιστική πρακτική. Η στροφή αυτή είχε ως επακόλουθο την πνευματική δημιουργία στις πιο υψηλές μορφές της καθώς και την αξιολόγηση των περασμένων ιστορικών εποχών. Από την αρχική, μάλιστα, ενασχόλησή του με την ερωτική ποίηση οδηγείται βαθμιαία στην επαναστατική, με περιεχόμενο πολιτικό, κοινωνικό και

εθνικό. Την εποχή, άλλωστε, της κυριαρχίας του Ρομαντισμού η ποίηση γνώριζε μεγάλη άνθηση και είχε πολλαπλή στοχοθεσία.

Το μεταφραστικό (πεζογραφικό και ποιητικό) έργο του Ρήγα είναι δυνατόν να εκληφθεί ως αποτέλεσμα μιας βασικής ιδεολογικής θέσης. Αυτή είναι σχετική με την τάση που υπάρχει την περίοδο αυτή στη λογοτεχνία, να λειτουργεί δηλαδή ως μέσον διαφώτισης του κοινού καθώς και παρακίνησής του προς κοινωνική, πολιτική ή εθνική επανασταστική δραστηριότητα. Η τάση αυτή επεκτείνεται και σε πρόσωπα, που έστω και αν αυτά δε διακρίνονται για τις ιδιαίτερες λογοτεχνικές τους δεξιότητες, εντούτοις η ενασχόλησή τους με τη λογοτεχνία αναγνωρίζεται ως συνέπεια μιας συγκροτημένης προσωπικότητας, η οποία προσπαθούσε να βρίσκει διεξόδους για τη διοχέτευση προς τα έξω του κοινωνικού δυναμισμού της.

Ύστερα, προσεκτική παρατήρηση των συστατικών του ιδεολογικού ρεύματος του ρομαντισμού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ρομαντικές τάσεις ενυπάρχουν στο λογοτεχνικό έργο του Ρήγα. Η υπεράσπιση της κοινωνικής, της πολιτικής, της θρησκευτικής και της εθνικής ελευθερίας των λαών και το ενδιαφέρον των λογίων της εποχής του Ρήγα για την αξία των θεμελιωδών εθνικών χαρακτηριστικών και του πολιτισμού κάθε έθνους όπως επίσης και η κυριαρχία και η εσωτερική αξία της προσωπικότητας σε εξατομικευμένη βάση καθώς και η υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων οδηγούν στη γένεση του συγγραφικού έργου του Ρήγα. Το διακρίνει αγωνιστική διάθεση και διαμαρτυρία, πολιτικό πάθος, άρνηση του ισχύοντος κοινωνικού και πολιτικού συστήματος και η συμπάθεια προς τους καταπιεζομένους λαούς. Ειδικότερα, το ιδανικό της πολιτικής και της εθνικής ελευθερίας, την οποία στερούσαν την περίοδο αυτή το ελληνικό έθνος, αποτελεί κυρίαρχη ιδεολογική συνιστώσα του λογοτεχνικού του έργου.

Στους στόχους, ωστόσο, της συγγραφικής δραστηριότητας του Ρήγα περιλαμβάνεται η πνευματική μόρφωση του «Ελληνικού Γένους», είτε αυτή θα μπορούσε να συνδυάζεται με τη λογοτεχνία είτε με έργα που στηρίζονταν καθεαυτό στην επιστημονική ή άλλη γνώση της εποχής του (Φυσικής Απάνθισμα, Νέος Ανάχαρσις, Χάρτα της Ελλάδος, άλλοι γεωγραφικοί χάρτες, κ.ά.). Στον πρόλογο της έκδοσης του έργου «Φυσικής Απάνθισμα» ο Ρήγας σημειώνει ότι από την ανάγνωση του έργου αυτού «... οι μεν αγχίνοες ας επικαρπώνται τα ωφελήματα, οι δε τρόφιμοι ήδη και θιασώται της Φυσικής ας μη με κατηγορήσουν δια το ύφος· αλλ' ας καταβάλουν ευμενώς έκαστος έρανον ό,τι βούλεται, οπού βοηθούμενον πανταχόθεν, να αναλάβει το πεπτωκός Ελληνικόν Γένος...»¹.

Η πνευματική παλινόρθωση του «Ελληνικού Γένους», κατά το Ρήγα είναι προϋπόθεση για την εθνική του ανεξαρτησία. Αυτή, άλλωστε, βρίσκεται στη σκέψη των κυριότερων εκπροσώπων του νεοελληνικού Διαφωτισμού, γι' αυτό

1. Α. Βρανούσης, *Ρήγας*, Βασική βιβλιοθήκη 10, Αθήναι 1953, σ. 268.

και το συγγραφικό έργο του Ρήγα εντάσσεται στους στόχους του για την παροχή της γνώσης και την πνευματική κατάρτιση του Νεοέλληνα. Στην κατηγορία ωστόσο αυτή εντάσσεται, επίσης, το μεταφραστικό έργο του Ρήγα καθώς και οι γεωγραφικοί χάρτες, οι οποίοι όμως από την πλευρά της πρακτικής ωφελιμότητας και της μορφωτικής χρησιμότητας για το υπόδουλο ελληνικό έθνος αναγνωρίζονται ως σημαντικό έργο που είχε ως στόχο το ίδιο αποτέλεσμα.

Στις πρακτικές της συγγραφικής δραστηριότητας του Ρήγα υπεισέρχονται οι εθνεγερτικές τους προσπάθειες (Θούριος Ύμνος, Πατριωτικός Ύμνος, το Πολίτευμα). Στα διαφωτιστικά, ειδικότερα, ή στα εθνεγερτικά έργα του Ρήγα ενυπάρχει, με το να τονίζεται στους προλόγους ή ακόμη να προβάλλεται και σε άλλα σημεία των κειμένων των εκδόσεών του, η συνισταμένη της πνευματικής του προσπάθειας. Αυτή σχετιζόταν με την αποκατάσταση της ελευθερίας του ελληνικού έθνους, η οποία κατά το Ρήγα θα μπορούσε να επιτευχθεί με την πνευματική του αναγέννηση, έχοντας ως προσδοκώμενη συνέπεια την απόκτηση της δυνατότητας αυτό να κινηθεί προς εθνικοκοινωνική και πολιτική δραστηριότητα. Οι δύο ωστόσο αυτοί στόχοι παρατηρούμε ότι είναι, επίσης, στόχοι του συνόλου σχεδόν των φορέων του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Με την εισήγηση αυτή επιχειρείται, περαιτέρω, η επισήμανση των ιδεολογικών συνιστωσών του συγγραφικού έργου του Ρήγα, όπως αυτές είναι δυνατόν να προσδιορισθούν με βάση την τριπλή ανωτέρω διάκριση του εθνικού σκοπού και των στόχων της συγγραφικής του δραστηριότητας καθώς επίσης και οι πρακτικές στήριξης του συγγραφικού του έργου. Ακόμη, θα γίνει ειδική αναφορά στο ρόλο της ιδεολογίας της εποχής, σε σχέση με τη διαμόρφωση της προσωπικής ιδεολογικής στάσης και της αγωνιστικής του διάθεσης, σε μια περίοδο του νέου Ελληνισμού πριν από την Επανάσταση, με την οποία οι ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού συνδέονταν οργανικά.

Οι ιδεολογικές συνιστώσες

Το μορφωτικού χαρακτήρα έργο του Ρήγα προηγείται εκείνου, που βασικά είχε ως στόχο τη συμβολή του στην προετοιμασία και στην οργάνωση της εξέγερσης του ελληνικού έθνους. Η τομή σημειώνεται κατά την περίοδο που ο Ναπολέων εκστρατεύει στην Ιταλία και γίνεται ευνοϊκά αποδεκτός από το τμήμα εκείνο του πληθυσμού που υποστήριζε τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης. Οι Δημοκρατικοί Γάλλοι, επίσης, καθίσταντο κύριοι των Ιονίων νησιών (1797-1799). Είναι ακριβώς η περίοδος αυτή κατά την οποία ο Ρήγας, καθώς αφοσιώνεται στη συγγραφή του επαναστατικού του έργου, σχεδιάζει παράλληλα την επιστροφή του στην Ελλάδα. Από την πλευρά, μάλιστα, αυτήν καθώς και από το περιεχόμενο της συνολικής επαναστατικής του δραστηριότητας είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι ο Ρήγας ανήκει στους ιδεολόγους εκείνους, οι οποίοι επιχείρησαν και την προσωπική επαναστατική πράξη.

Η στάση αυτή παρατηρείται ωστόσο και σε λόγιους που είχαν επηρεασθεί

από το πνεύμα του Ρομαντισμού. Το φαινόμενο, επίσης, αυτό είχε ήδη παρατηρηθεί κατά τη Γαλλική Επανάσταση. Ο ιδεολόγος επαναστάτης της εποχής θεωρούσε αναγκαίο να αγωνισθεί για την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας ως πολιτεύματος καθώς και με την με κάθε τρόπο εξασφάλισή της. Επίσης, τόσο κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους, κατά τους οποίους δρα ο Ρήγας, όσο κυρίως κατά την περίοδο της εθνικής επαναστατικής εξέγερσης εμφανίζονται λόγιοι που αποφασίζουν να συμβάλουν με την προσωπική συμμετοχή τους στον αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας. Τα παραδείγματα είναι πολλά και βρίσκονται ανάμεσα σε Έλληνες του παροικιακού και του ντόπιου Ελληνισμού καθώς και σε άλλους των λοιπών ευρωπαϊκών λαών.

Κατά την προεπαναστατική περίοδο η προσφορά, επίσης, μέχρι θυσίας του Κοσμά του Αιτωλού είναι χαρακτηριστική, ενώ κατά την περίοδο του αγώνα της εθνικής ανεξαρτησίας το παράδειγμα του Lord Byron είναι, επίσης, ενδεικτικό. Εντάσσεται στο πλαίσιο του φιλελληνικού κινήματος της εποχής, ως αποτέλεσμα κυρίως της στροφής των λογίων και των ανθρώπων, γενικά, των γραμμάτων προς την κλασική, ελληνική και ρωμαϊκή, αρχαιότητα. Τα νησιά του Ιονίου την περίοδο αυτή διοχετεύουν στον αγώνα για την ελληνική ανεξαρτησία επαναστατικό δυναμικό και είναι δυνατόν να λεχθεί ότι μορφωμένοι Επανήσιοι συμμετέχουν ενεργά και με ποικίλους τρόπους στην Ελληνική Επανάσταση. Η πρόθεση του Ανδρέα Κάλβου είναι δεδομένη, καθώς μάλιστα και η έμπνευση του εθνικού, ποιητικού και κοινωνικού, έργου του έχει ως βάση τον αγώνα της ελευθερίας των αγωνιζόμενων συμπατριωτών του.

Οι θέσεις του Ρήγα στο πρόβλημα της παιδείας και της εκπαίδευσης του ελληνικού έθνους εναρμονίζονται με το περιεχόμενο του φιλελευθερισμού της εποχής. Ιδιαίτερα η επιγραμματική φράση «όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά» υποδηλώνει το υπόβαθρο των ιδεολογικών του πεποιθήσεων και αξιολογείται ως η συνισταμένη της πορείας των εθνοδιαφωτιστικών του προσπαθειών. Οι αντιλήψεις του, γενικά, γύρω από την αναγκαιότητα διάδοσης της εκπαίδευσης σε όλους τους Έλληνες και ανεξάρτητα από το φύλο «τα αρσενικά και τα θηλυκά παιδιά»² αποτελούν τους άξονες που μπορούσαν κατ' αυτόν να προσφέρουν την κίνηση στην ιστορία για το ελληνικό έθνος. Είναι, άλλωστε, βασική θέση του νεοελληνικού Διαφωτισμού η αξιολόγηση της παιδείας ως αγαθού, το οποίο οδηγεί τον άνθρωπο σε «προκοπή»³ και θεωρεί αυτό ως απαραίτητο εφόδιο όλων, ανεξάρτητα από το φύλο, την ηλικία και την τάξη. Όπως ο Ρήγας σημειώνει, «όλοι χωρίς εξαίρεσιν, έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Η πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και τα θηλυκά παιδιά. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την

2. Αυτόθι, σ. 375.

3. Λ. Βρανούσης, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 435-436.

οποία λάμπουν τα ελεύθερα έθνη...»⁴. Είναι οι ίδιες θέσεις που την ίδια περίπου περίοδο συναντούμε και στα Επτάνησα (1801), όπου διάχυτη είναι η αντίληψη για την αξία της δημόσιας παιδείας (εκπαίδευσης). Σύμφωνα με τις αντιλήψεις των Επτανησίων ο άνθρωπος μπορούσε να οδηγείται σε «προκοπή». Χαρακτηριστικά ο γραμματέας της Πολιτικής Διοίκησης των Κυθήρων στη στροφή του 18ου προς το 19ο αιώνα, αναφερόμενος στην αξία της εκπαίδευσης των νέων της εποχής του, με επιστολή προς την τοπική διοίκηση των προεστών των Κυθήρων, θα σημειώσει: «Βέβαια, και έως ότου έχουν τα μάτια μου νερό, και εγώ και τα παιδιά μου, δεν θέλω ξεχάσει την ελεημοσύνην, ευσπλαχνίαν, αγάπην και συμπάθειαν όπου δεδίζετε τόσον η τιμότης σας, ώσπερ και όλον το πόπολο εις εμένα τον πτωχόν φαμελίτη... Δημήτριο Κασιμάτη και ομολογώ ότι... με το να εστάθη πάντοτε η φαμέλια μου από το παλαιόν (με ντροπήν μου το γράφω) η πλέον ήσυχη, η πλέον ατάραχη, χωρίς να μετέχει ποτέ εις καμίας λογής.. κάρυκες, ριγγιμένα, ραζονατίκια, στιμαδορίκια, καπετάνικα και άλλα οφίκια όπου να μεταχειρίζονται αδικίες και διάφορα, διά τούτο και προς το παρόν σας παρακαλώ να καλοδεχθείτε να σηκώσετε το βάρος του οφφικίου όπου... εδιορίσετε του υιού μου με το να στοχάζομαι... να τον νε μισεύσω δια να τελειώσει τις σπουδές του και δια να ημπορεί να ζήσει... έχοντας απάνω του μερικὴν προκοπήν...»⁵.

Το ιδεολογικό περιεχόμενο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και κυρίως οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης για την ελευθερία, την ισότητα, την αδελφότητα και τη δικαιοσύνη αντανακλώνται στο έργο του Ρήγα. Αφομοιώνοντας την ιδεολογία αυτή της εποχής του, συγγράφει έργο του οποίου το περιεχόμενο είναι σχετικό με την αφύπνιση και την προπαρασκευή του ελληνικού έθνους για πολιτική και εθνική επαναστατική δραστηριότητα. Η επαναστατική, ειδικότερα, διάσταση του έργου του έχει ως κέντρο την ιδέα της εθνικής και της πολιτικής ελευθερίας, ενώ ταυτόχρονα το κοινωνικό περιεχόμενο των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης εμπλουτίζει τις εθνικές του συλλήψεις. Ο Ρήγας ταυτίζει το περιεχόμενο των εννοιών της κοινωνικής και της πολιτικής ελευθερίας με την εθνική, επειδή πιστεύει ότι οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης «ελευθερία, ισότης, αδελφότης, δικαιοσύνη» μπορούν να ταυτιστούν με το αγαθό της εθνικής ελευθερίας. Γι' αυτό ο Ρήγας χρησιμοποιεί τις έννοιες «ελευθερία-ισότης» ως προμετωπίδα του θουρίου του. Στα Ιόνια νησιά, κατά την περίοδο των Δημοκρατικών Γάλλων, οι νοτάριοι στις πράξεις τους θέτουν ως προμετωπίδα αυτών τις έννοιες «ελευθερία-αδελφότης». Το ίδιο παρατηρούμε ότι γίνεται και

4. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας*, ό.π., σ. 374.

5. Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων), Επιστολή Δημητρίου Κασιμάτη προς προεστούς και κριτές της νήσου Κυθήρων, χρονολ. (1800-1801 περίπου). Πθ. Γ. Ν. Λεοντσίνας, *Ζητήματα Επτανησιακής Κοινωνικής Ιστορίας*, εκδ. Αφοί Τολιδη, Αθήνα 1990, σ. 299 κ.ε., και σ. 480 κ.ε.

στις επαναστατικές προκηρύξεις, σε επίσημα ή ιδιωτικά έγγραφα, σε έγγραφα της διοίκησης, σε ιδιωτικές επιστολές κ.α. Επιστρατεύεται από το Ρήγα με ιστορικές αναγωγές, η ιστορική μνήμη, προκειμένου να στηρίξει τη σύλληψη του οράματος της «Ελληνικής Δημοκρατίας».

Στο «Επαναστατικό Μανιφέστο» προσδιορίζονται κυρίως οι αναφορές του στο αγαθό της εθνικής ελευθερίας των Ελλήνων, ενώ η ευρύτερη κοινωνική, πολιτική και θρησκευτική διάσταση της ελευθερίας διαπερνά όλο το επαναστατικό του έργο. Ειδικότερα, η ιστορία της κλασικής Ελλάδας, η βυζαντινή παράδοση, τα νεότερα και σύγχρονα προς αυτόν γεγονότα, και κυρίως η επαναστατική ιδεολογία της εποχής, κοινωνική, πολιτική και εθνική, καθώς και η κοινωνική επαναστατική δραστηριότητα του γαλλικού έθνους, η ζωή και η δράση Ελλήνων προσωπικοτήτων των παραδουνάβιων ηγεμονιών τεκμηριώνουν και μορφοποιούν το περιεχόμενο της ζητούμενης εθνικής ελευθερίας των Ελλήνων. Ύστερα, η παρουσία των Δημοκρατικών Γάλλων στα νησιά του Ιονίου το έτος 1797 με τις προκηρύξεις του στρατηγού Α. Gentili, που είναι τυπωμένες στη γαλλική, την ιταλική και την ελληνική και περικλείουν επαναστατικό περιεχόμενο, αναφερόμενο στις αρετές και στη δόξα των Ελλήνων και στην αρχαία Ελληνική Δημοκρατία, επηρεάζουν το Ρήγα και τον κάνουν να πιστεύει ότι η «Φράντζα μπορούσε να απελευθερώσει το υπό τον τυραννικόν ζυγόν κατακτημένον έθνος του». Ο Λ. Ι. Βρανούσης σημειώνει ότι «... η εποχή του, η παράδοση και το ιδεολογικό κλίμα, όπου έζησε ο Ρήγας, κυοφορούσαν τους πόθους και τις αντιλήψεις απ' όπου αναδύθηκε το όραμα της Ελληνικής Δημοκρατίας. Τρεις κυρίως πηγές αρδεύουν το έδαφος όπου εβλάστησε ο ευγενικός αυτός βλαστός της Ρωμοσύνης: η βυζαντινή παράδοση, η κλασική δόξα των προγόνων και οι νεωτεριστικές ιδέες της επαναστατικής Γαλλίας...»⁶. Ο Γ. Ζώρας, επίσης προσφυώς σημειώνει ότι «επί του Ρήγα ήσκησαν μεγάλην επίδρασιν το ένδοξον ελληνικόν παρελθόν και το κοσμογονικόν, εν Ευρώπη παρόν...»⁷.

Γενικά, αυτήν την περίοδο η στροφή του ευρωπαϊκού κόσμου προς την κλασική αρχαιότητα επηρεάζει το Ρήγα, καθώς τον συγκινεί βαθύτατα η αναγνώριση από τους ευρωπαίους λογίους της αξίας του κλασικού πολιτισμού. Ιδιαίτερα, ωστόσο, ο Ρήγας επηρεάζεται από το γαλλικό Διαφωτισμό, και την κοινωνική επαναστατική δράση του γαλλικού έθνους. Μελετά τα έργα των γάλλων διαφωτιστών, με αποτέλεσμα την πληρέστερη προετοιμασία του, η οποία κορυφώνεται με την επικρότηση και την αφομοίωση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Ήδη οι επιλογές στο μεταφραστικό έργο του Ρήγα φανερώνουν ότι είχε υποστεί τις επιδράσεις του έργου των γάλλων διαφωτιστών. Επίσης, τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα της εποχής τα οποία αφορούσαν το

6. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας*, ό.π., σ. 110, και 142 κ.ε.

7. Γ. Θ. Ζώρας, *Προεπαναστατική περίοδος (Ρήγας, Βηλαράς, Χριστόπουλος)*, εκδ. Ε. Βαγιονάκη, Αθήνα 1965, σ. 39.

ελληνικό έθνος, απασχολούν και τους άλλους έλληνες λογίους. Αυτά είναι η παιδεία και η γλώσσα καθώς και η θέση των νέων ιδεών και των φυσικών επιστημών στην παιδεία της νεοελληνικής κοινωνίας. Η «μετακένωση» στον ελληνικό χώρο των επιστημονικών γνώσεων του ευρωπαϊκού κόσμου καθώς και η δημιουργική αξιοποίηση του ελληνικού κλασικού πολιτισμού αποτελούν, άλλωστε, τους στόχους των ελλήνων λογίων της εποχής. Ως άμεσα συνδεδεμένη με την επαναστατική κίνηση της εποχής θεωρείται η σύνταξη από το Ρήγα Βελεστινλή πολιτικών κειμένων, που είχαν ως άμεσο στόχο τη διοχέτευσή τους στην υποδουλωμένη Ελλάδα. Η κορύφωση μάλιστα του πολιτειακού στοχασμού του Ρήγα διαπιστώνεται στο «Σύνταγμα της Βαλκανικής Ομοσπονδίας» και είναι δυνατόν να λεχθεί ότι ο Ρήγας υλοποιεί για τον ελληνικό χώρο ένα από τα συστατικά και τις φιλελεύθερες θέσεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού γενικά και ειδικότερα του γαλλικού, που θεωρεί τη λειτουργία των συνταγματικών διαδικασιών αναγκαία προϋπόθεση για μια φιλελεύθερη πολιτεία⁸.

Στο συγγραφικό έργο του Ρήγα διαπιστώνει κανείς την ικανότητα να αποτυπώνεται με ευρηματικό τρόπο η δημοκρατική του σκέψη, στηριζόμενη στην ιδεολογική βάση των έργων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού που μελετά. Ο ίδιος, φιλελεύθερο πνεύμα και υποστηρικτής της επαναστατικής ιδεολογίας της εποχής του, κάνει στη συγγραφή του επιτυχή χρήση μιας κοινωνικής ορολογίας, που ήταν διάσπαρτη στα κείμενα των διαφωτιστών και γινόταν επίσης ευρεία πολιτιστική χρήση από τους υποστηρικτές των δημοκρατικών ιδεών. Ο τρόπος χρήσης της ορολογίας υποδηλώνει αφομοιωμένη δημοκρατική νοοτροπία και συμπεριφορά. Διάσπαρτα στα έργα που μεταφράζει και εκδίδει ή στο πρωτότυπο έργο του είναι δυνατόν επίσης να σταχυολογηθούν αποφθεγματικές του φράσεις που αναφέρονται στα σύγχρονα προβλήματα της εποχής και στις ανθρώπινες αξίες. Οι φράσεις «όποιος συλλογάται ελεύθερα, συλλογάται καλά» και «καλλιώναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή» φανερώουν τη διάσταση του φιλελεύθερου πνεύματος που τον διέκρινε. Ένας ελεύθερος, κατά το Ρήγα, τρόπος σκέψης και άλλες συνθήκες ζωής θα μπορούσαν να βοηθήσουν το ελληνικό έθνος να αποκτήσει την ανεξαρτησία του και να απεγκλωβισθεί από τις προλήψεις. Η «τυραννία» και ο «σουλτανικός δεσποτισμός» του ελληνικού έθνους εμπόδιζαν μέχρι τότε την ελληνική σκέψη να ενεργεί ελεύθερα και να δρα αυτόνομα. Οι φράσεις επίσης «κάλλιο για την Πατρίδα κανένας να χαθή ή να κρεμάσει φούντα για ξένον στο σπαθί» ή η φράση «γιατί κι η αναρχία, ομοιάζει την σκλαβιά, να ζούμε σα θηρία, είναι πλιο σκληρή φωτιά» είναι θέσεις με πολιτικό περιεχόμενο και χαρακτήρα. Η πρώτη στηρίζεται στη διαδεδομένη θέση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού περί του δικαι-

8. Γ. Ν. Λεοντσίνης, «Η εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού στον ελληνικό χώρο και ο Ρήγας», *Υπέρεια 1*, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», 1990, σ. 519-532.

ώματος του κάθε έθνους να έχει πατρίδα και να την υπερασπίζεται με αγώνες μέχρι θυσίας. Η δεύτερη αναφέρεται στη σπουδαιότητα της τήρησης της έννομης τάξης, γι' αυτό οι νόμοι είναι επιτακτική ανάγκη να θεωρούνται ως «ο πρώτος και μόνος οδηγός». Προκαταλαμβάνοντας ο Ρήγας τους ομοεθνείς του, που βρίσκονταν υπό τον ζυγόν της «σουλτανικής τυραννίας», τίθεται κατά της αναρχίας, επειδή θεωρεί αυτήν σύμμαχο της τυραννίας, καθώς την ταυτίζει με τη δουλεία. Είναι ακριβώς το ίδιο αυτό που στηλιτεύει αργότερα ο Δ. Σολωμός, με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης και το οποίο συναντούμε στις στροφές 144-147 του «Ύμνου στην Ελευθερία»⁹.

Η χρήση από το Ρήγα του όρου «λαός» είναι σύμφωνη με τη διαδεδομένη θέση του Διαφωτισμού, η οποία στηρίζεται στο ιδεώδες της δημοκρατίας και της κοινωνικής και εθνικής επανάστασης. Ο Ρήγας εκφράζεται με την επιθυμία του για μια καθολική νίκη των δυνάμεων της προόδου στο κοινωνικό, στο πολιτικό και στο εθνικό επίπεδο. Η Γαλλική Επανάσταση και γενικότερα ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός είχαν προετοιμάσει το έδαφος για τη χρήση του όρου «λαός» στη συνολική του πλέον διάσταση. Ο Ρήγας κάνει συνειδητά χρήση του όρου, επειδή πιστεύει ότι, εφόσον ο ελληνικός «λαός» συνειδητοποιήσει τη δύναμή του, θα μπορέσει να αποκτήσει την ελευθερία και να ανακτήσει το παλαιό μεγαλείο του. Προς την κατεύθυνση αυτή έπρεπε να δραστηριοποιηθούν όλες οι ζωντανές δυνάμεις του ελληνικού έθνους, ο «παντοκράτωρ λαός». Μέσα στην έννοια άλλωστε «λαός» περικλείεται η αναγνώριση της αξίας της προσωπικότητας κάθε ανθρώπινης ύπαρξης. Γι' αυτό και η αξιολόγηση της λαϊκής δημιουργίας, των λαϊκών παραδόσεων, των ηθών και των εθίμων αποτελούσαν στοιχεία που δεν αποχωρίζονταν από την αναφορά των ρομαντικών στην έννοια «λαός».

Η αφομοίωση ακόμη από το Ρήγα του περιεχομένου της έννοιας «ελληνικός πολιτισμός» και «Ελλάδα» διαφαίνεται και από τον τρόπο χρήσης του όρου «φιλέλλην». Στον πρόλογο της έκδοσης του έργου «Φυσικής Απάνθισμα» ο Ρήγας σημειώνει: «Όντας φύσει φιλέλλην δεν ευχαριστήθην μόνον απλώς να θρηνήσω την κατάστασιν του Γένους μου, αλλά και συνδρομήν να επιφέρω επάσχισα...». Αυτήν την περίοδο ο Φιλελληνισμός ως κίνημα είναι διάχυτος στον ευρωπαϊκό χώρο, εξαιτίας της στροφής των λογίων και του επιστημονικού, ειδικότερα, κόσμου προς την κλασική αρχαιότητα. Η γνωριμία αυτή των Ευρωπαίων με την ελληνική κλασική αρχαιότητα θα συντελέσει στην ενίσχυση του φιλελληνικού κινήματος κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Ο Ρήγας ωστόσο σημειώνει συνειδητά ότι ο ίδιος είναι «φύσει φιλέλλην» και γι' αυτό η προσωπική του στάση απέναντι στο ελληνικό έθνος έχει αυτό το χαρακτήρα. Δεν είναι, βέβαια, θεμιτό να θεωρήσουμε ότι ο Ρήγας χρησιμοποιεί τον όρο «φιλέλλην», κατά τον τρόπο που χρησιμοποιούνται αρκετά διαδεδομένα

9. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Διονύσιος Σολωμός, Βασική βιβλιοθήκη*, 15, Αθήνα 1959, σ. 42.

αυτήν την περίοδο οι όροι «φιλιαναγνώστης», «φιλεπιστήμων», «φιλόπατρις» ούτε πάλι ως επίθετο που αφορά και αναφέρεται στους ομογενείς Έλληνες του εξωτερικού. Αντίθετα, η χρήση του όρου είναι σχετική με ό,τι αποδίδεται την περίοδο αυτή συνειδητά και με εθνική σημασία με τον όρο «πατριώτης», τον οποίο όμως ο Ρήγας δε χρησιμοποιεί στο έργο του. Αντίθετα, ο Ρήγας, όπως είδαμε παραπάνω, χρησιμοποιεί τον όρο «φιλόπατρις», ο οποίος ωστόσο δεν ταυτίζεται εννοιολογικά με τον όρο «φιλέλληνα», καθόσον την περίοδο αυτή το περιεχόμενο της έννοιας «πατριώτης» αποδίδεται είτε με τον όρο «φιλογενής» είτε και με τον όρο «φιλέλληνα»¹⁰.

Πρακτικές στήριξης του συγγραφικού έργου

Οι παιδαγωγικές και οι άλλες θεωρητικές συλλήψεις του Ρήγα αποκτούν πρακτικό χαρακτήρα και είναι δυνατόν να λεχθεί ότι ο Ρήγας θέτει ως προϋπόθεση αυτό που πιστεύει και διακηρύσσει να γίνεται από τον ίδιο πράξη. Οι πρακτικές στήριξης του συγγραφικού έργου και της ιδεολογίας του σχετίζονται με την αξιολόγηση απ' αυτόν της επιτόπιας έρευνας και μελέτης των φυσικών φαινομένων, την αναγνώριση της αξίας των φυσιογνωστικών επιστημών, της γεωγραφίας και της ιστορίας, τη χρήση της διαλεκτικής μορφής, όπως αυτή υλοποιείται στο «Φυσικής Απάνθισμα», καθώς και με την παρουσίαση των συγγραφών του σε απλή και ζωντανή γλώσσα, τη «ρωμαϊκή γλώσσα» και το «απλούν ύφος». Επίσης, η έμμετρη λογοτεχνική χρήση της γλώσσας, η μετάφραση έργων με διαφωτιστικό περιεχόμενο και η εκλαϊκευμένη παρουσίαση των επιστημονικών γνώσεων, που παραθέτει ή βρίσκονται στα έργα που μεταφράζει, αποτελούν βασικές πρακτικές των επιδιώξεών του.

Οι πρακτικές αυτές στήριξης του συγγραφικού έργου και της ιδεολογίας του είναι, ως γνωστόν, βασικές αρχές των ελλήνων λογίων του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο Ρήγας εκφράζει με θεωρητικό τρόπο τη φιλελεύθερη ιδεολογία της εποχής του και ταυτόχρονα ενεργεί ως ιδεολόγος και επαναστάτης της πράξης. Η πνευματική του δραστηριότητα στρέφεται εναντίον του «παλαιού καθεστώτος» και της ιδεολογίας του, όπως άλλωστε και όλη η κίνηση του Διαφωτισμού. Ο Ρήγας, θιώνοντας αφενός τις δομές και τη λειτουργία των μοναρχικών καθεστώτων της Ευρώπης και αφετέρου την ιδεολογική έκφραση της Γαλλικής Επανάστασης, αναγνωρίζει τη σημασία της ιδεολογικής δυναμικής της τελευταίας, η οποία και παίζει ζωτικό ρόλο στην επαναστατική έκφραση και στην κοινωνική, πολιτική και εθνική του δραστηριότητα. Η ελευθερία της σκέψης, η ανεξιθρησκεία, η κατάργηση των προνομίων, η κοινωνική και πολιτική ισότητα, η επέκταση και η σταδιακή γενίκευση της παιδείας καθώς και η αξιολόγησή της ως πρώτου αγαθού προσφέρονται με παραστατικό τρόπο και τις

10. Λ. Ι. Βρανούσης, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», ό.π., σ. 433.

περισσότερες φορές, όπως έχει γραφεί, σε συνδυασμό της «ιδέας με το τραγούδι».

Είναι, ωστόσο, πάντοτε σαφής στις επιλογές του. Χαρακτηριστική είναι η δικαιολόγηση των αποφάσεών του σε δύο παιδαγωγικής σημασίας θέματα, τη χρήση της διαλεκτικής μεθόδου στο «Φυσικής Απάνθισμα» και των συγγραφικών επιλογών του με το «απλούν ύφος»: «Όντας φύσει φιλέλληνα δεν ευχάριστήθη μόνον απλώς να θρηνήσω την κατάστασιν του Γένους μου, αλλά και συνδρομήν να επιφέρω επάσχισα, όσον το επ' εμοί απανθίζοντας από τε της γερμανικής και γαλλικής γλώσσας, τα ουσιωδέστερα της Φυσικής Ιστορίας, τα οποία, δια να γένουν πλέον εύληπτα, συνέπονται κατ' ερωταπόκρισιν διδασκάλου και μαθητού, έως εις ένα μέρος. Η αιτία οπού μετεχειρίσθη απλούν ύφος, ήταν δια να μην προξενήσω με την γριφότητα του Ελληνισμού (αρχαίας Ελληνικής, αρχαϊκής γλώσσας) εις τους άλλους εκείνο οπού ο ίδιος έπαθα σπουδάζοντας. Όθεν, αφορώντας ο σκοπός μου εις το να ωφελήσω το Γένος μου... έπρεπε να το εκθέσω με σαφήνεια, όσο το δυνατόν, οπού να το καταλάβουν όλοι και να αποκτήσουν μίαν παραμικράν ιδέαν της ακαταλήπτου Φυσικής»¹¹.

Οι φιλελεύθερες γενικά ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού για την παιδεία εντοπίζονται στο συγγραφικό έργο του Ρήγα και είναι δυνατόν περαιτέρω να υποστηριχθεί ότι ο Ρήγας με τις μεταφράσεις που επιλέγει να κάνει, προσεγγίζει έργα που είναι γραμμένα ή περιέχουν τις ανωτέρω αντιλήψεις για την ανανέωση της παιδείας, που ο ίδιος τη θεωρεί επιτακτικό αίτημα της εποχής του και βασική προϋπόθεση για την πνευματική αναγέννηση του ελληνικού έθνους. Η βασική άλλωστε αντίληψη των κυριότερων εκπροσώπων του νεοελληνικού Διαφωτισμού για τη «μετακένωση» των ιδεών από τις προηγμένες πνευματικά ευρωπαϊκές χώρες στον ελληνικό χώρο συνδέεται με την πρακτική της μετάφρασης ή της παράφρασης έργων στην ελληνική. Η στροφή του Ρήγα προς την κλασική αρχαιότητα, με τη χρήση της γεωγραφικής αναπαράστασης των μνημείων της ελληνικής ιστορίας, καθώς και η παράθεση στους χάρτες που εκδίδει, ονομάτων και πραγμάτων, σχετικά με την ελληνική, κλασική, βυζαντινή και νεότερη ιστορία υποδηλώνει τους στόχους του για τη συμβολή του, με ένα τρόπο που να έχει παιδαγωγική και άμεση πρακτική χρησιμότητα στην εθνική μόρφωση των Ελλήνων και στην ενδυνάμωση της εθνικής τους συνείδησης¹².

Η σπουδή, ιδιαίτερα, της ιστορίας και της γεωγραφίας αναγνωρίζεται απ' αυτόν ως η συνισταμένη για την ενδυνάμωση της ιστορικής μνήμης και η

11. *Φυσικής Απάνθισμα.. Παρά του Ρήγα...* (Ανατύπ. από Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα), Αθήνα, 1991, σ. ζ.

12. Ν. Παναζόπουλος, «Ελληνικά καταβολαί και ξενικά επιδράσεις εις το έργο του Ρήγα Βελεστινλή» στο *Μορφαί της Μαγνησίας*, εκδ. Νομαρχία Μαγνησίας, Βόλος 1973, σ. 325 κ.ε.

«Νεωτερική Γεωγραφία» του Γρηγορίου Κωνσταντά γίνεται βοήθημα για το σκοπό αυτό. Ύστερα, η φράση του Ρήγα ότι είναι αναγκαίο στα σχολεία της πατρίδας του «να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς» υποδηλώνει την αξιολόγηση από τον ίδιο της ιστορικής μάθησης. Γενικά από τους γεωγραφικούς χάρτες και τον «Ανάχαρσι», που εκδίδει, αποδεικνύεται ότι ο Ρήγας θεωρεί αναγκαία προϋπόθεση για την απόκτηση της εθνικής αυτογνωσίας την καλλιέργεια της ιστορικής μνήμης, μέσω της ιστορίας και της γεωγραφίας. Ακόμη, η έκδοση της εικόνας του Μ. Αλεξάνδρου σε χαλκογραφία καθώς και η πλαισίωσή της με μορφές στρατηγών και σκηνών από την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου κατά των Περσών, όπως επίσης και οι αναφορές του στην ιστορία του βυζαντινού ελληνισμού καθώς και η «Επιπεδογραφία» της Κωνσταντινουπόλεως και η εικονογράφηση στους χάρτες της «Βλαχίας» και της «Μολδαβίας» Ελλήνων ηγεμόνων των παραδουνάβιων αυτών περιοχών φανερώουν το στόχο του να δείξει την ενότητα του Ελληνισμού σε μια ιστορική συνέχεια μέχρι την εποχή του.

Η συνειδητή αυτή προσπάθεια για την τόνωση του εθνικού συναισθήματος των Ελλήνων είναι δυνατόν να λεχθεί ότι είναι ενταγμένη στο πλαίσιο της στροφής των Ευρωπαίων λογίων προς την κλασική αρχαιότητα. Ο Ρήγας συνειδητοποιεί το γεγονός αυτό, και μέσω της μελέτης της ελληνικής ιστορίας, της νομισματολογίας και της αρχαιότητας πραγματοποιεί τις ιστορικές του αναφορές και θεωρεί αυτό ως αναγκαία προϋπόθεση για την ενίσχυση της εθνικής συνείδησης των ελλήνων συμπατριωτών του και την πραγματοποίηση των μεγαλοϊδεατικών του σχεδίων. Η έμφαση αυτή στην ιστορική μνήμη παρατηρείται ότι είναι γενική επιδίωξη του νεοελληνικού διαφωτιστικού κινήματος. Οι φορείς του επιδίωξαν να αναδείξουν και να ξαναζωντανέψουν την υποβόσκουσα κατά την περίοδο αυτή συλλογική ιστορική μνήμη του ελληνικού έθνους.

Ο Ρήγας με την επαναστατική διάθεση και την αγωνιστική του δράση επιλέγει την ποίηση ως μέσον στήριξης και προώθησης των ιδεών του. Την περίοδο αυτή ο άγγλος ποιητής Percy Bysshe Shelley (1792-1822) πλέκει το εγκώμιο της ποίησης και θεωρεί ότι οι ποιητές είναι «το πνεύμα του καιρού τους». Είναι ωστόσο γνωστό ότι κατά την περίοδο της ακμής της ιδεολογικής και καλλιτεχνικής σχολής του Ρομαντισμού (τέλος 18ου και πρώτο μισό 19ου αιώνα) η ποίηση γνωρίζει μεγάλη άνθηση. Άλλωστε, το έργο των φιλελλήνων Byron και Shelley διαθέτει αγωνιστική διάθεση και κοινωνική διαμαρτυρία. Ο Ρήγας, με μια απλότητα μαζικών συνθημάτων, προσεγγίζει με την ποίηση τα κοινωνικά και τα πολιτικά προβλήματα του «Ελληνικού Γένους», κινούμενος στο πλαίσιο της εθνοδιαφωτιστικής προσπάθειας και των άλλων νεοελλήνων διανοουμένων κατά την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στους ύμνους του και ιδιαίτερα στο Θούριο γίνεται χρήση μεθόδου μαζικής εκλαϊκευτικής επαναστατικής ζύμωσης, με στόχους οι στίχοι του να εμπνεύσουν ελπίδα και θέληση μέχρι τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα του ελληνικού έθνους.

Ο ρόλος της ιδεολογίας και η αντανάκλαση στο συγγραφικό έργο του Ρήγα

Η ιδεολογία, όπως αυτή εκφράζεται στο συγγραφικό έργο του Ρήγα, δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως απλή αντανάκλαση των υλικών ταξικών σχέσεων της εποχής του ούτε ως απλές ιδέες, οι οποίες διαμορφώνονταν την περίοδο αυτή από τους «διανοουμένους» για την κοινωνία. Όπως σημειώνει ο W.H. Sewel, «οι ιδεολογίες χαρακτηρίζουν τη δομή των θεσμών, τη φύση της κοινωνικής συνεργασίας και διαμάχης, τις στάσεις και τις προδιαθέσεις του πληθυσμού»¹³. Ενώ, δηλαδή, το υπόβαθρο της επαναστατικής σκέψης του Ρήγα είναι επενδεδυμένο με το περιεχόμενο της ταξικής διαμάχης της εποχής και τη δυναμική του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Η δυναμική, ωστόσο, της επαναστατικής δραστηριότητας και των ιδεολογικών πεποιθήσεων του Ρήγα έχει ως συνισταμένη εθνικές αναζητήσεις και στηρίζεται στην ενσυνείδητη πρόθεσή του να υποστηρίξει την πολιτική, την κοινωνική και τη θρησκευτική ελευθερία των Ελλήνων, η οποία ταυτίζεται με την πατρίδα και το έθνος.

Η έκφραση, εξάλλου, της ιδεολογίας του Ρήγα, θεωρείται ως αποτέλεσμα της γενικότερης ιδεολογικής έκφρασης της εποχής. Σύμφωνα, άλλωστε με τους θεωρητικούς της κοινωνιολογικής επιστήμης, L. Althusser, K. Foucault, K. Gertle και R. Williams η συνοχή και οι δυναμικές μιας ιδεολογικής διαμόρφωσης αναζητούνται στις αλληλεξαρτήσεις των σημασιολογικών στοιχείων της και στη σχέση τους με τις κοινωνικές δυνάμεις, όχι στις ενσυνείδητες επιθυμίες των ατόμων πρωταγωνιστών. Οι ιδεολογίες είναι με αυτήν την έννοια, ανώνυμες ή διαπροσωπικές. Τα ιδεολογικά θεμέλια της επαναστατικής του σκέψης είναι δυνατόν να αναζητηθούν στις σχέσεις, που ο Ρήγας ανέπτυξε με τις κοινωνικές δυνάμεις κατά την πορεία της κοινωνικής του δράσης και των επαγγελματικών του απασχολήσεων. Ωστόσο, άλλες απ' αυτές τις δυνάμεις αποδέχονταν και άλλες απέρριπταν τη νέα αντίληψη περί της δομής της κοινωνίας.

Οι δομές, η λειτουργία της παραδοσιακής ιδεολογίας και οι πρακτικές του παλαιού καθεστώτος αποτελούσαν πλέον για το Ρήγα μια ιδεολογική αντίφαση και έναν κόσμο που συνειδητά δεν ενέκρινε. Μέσα από την κρίση, άλλωστε, των δομών του παλαιού καθεστώτος και την ιδεολογική διαμάχη της εποχής αναμενόταν η αναγέννηση ενός νέου κόσμου και η ανάγκη κατίσχυσης μιας νέας κοινωνικής και πολιτικής δομής. Η δυναμική μιας συλλογικής και ανώνυμης ιδεολογίας επηρέαζε σε προσωπικό επίπεδο πρόσωπα και συνειδήσεις. Επίσης, η μεταφραστική προσπάθεια από το Ρήγα σημαντικών έργων του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης (Montesquieu: Πνεύμα των Νόμων, γαλλικά συντάγματα) ολοκλήρωνε τη δόμηση των ιδεολογικών πεποιθήσεων, στις οποίες η εθνικιστική διάσταση κατείχε κεντρική θέση.

Ο Ρήγας, καθώς υιοθετεί με ενθουσιασμό το Διαφωτισμό και αφομοιώνει το

13. W. H. Sewel, «Ideologies and Social Revolutions: Reflections of the French Case», *Journal of Modern History* 57 (1985), σ. 60-61.

περιεχόμενο της δόμησης της νέας πολιτικής τάξης, που αναδυόταν μέσα από την πολιτική θεωρία του Διαφωτισμού, οδηγείται σε ενσυνείδητες επιλογές. Στην κίνηση του Ρήγα και των συνεπαναστατών του αναγνωρίζεται ευκρινώς ο αιτιώδης αντίκτυπος της ιδεολογίας του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Είναι δυνατόν να επισημανθεί η σημασία της ιδεολογίας ως καθοριστικού παράγοντα στην ιστορία ενός επαναστατικού κινήματος ή επανάστασης, όπως επισημαίνεται από τους θεωρητικούς της συγκριτικής ιστορικής ανάλυσης. Στην περίπτωση του Ρήγα τα προβλήματα του ελληνικού έθνους λαμβάνουν κεντρική θέση στο συγγραφικό του έργο, καθώς αυτό είναι ενταγμένο στον ιδεολογικό κορμό των διεργασιών του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Η ιδέα άλλωστε του έθνους κατείχε κεντρική θέση στην πολιτική θεωρία του Διαφωτισμού, ενώ επίσης η Γαλλική Επανάσταση μέσα από ένα πλέγμα σοβαρών δυσκολιών και επειδή στο παλαιό καθεστώς επίκεντρο της συγκινησιακής πίστης των λαϊκών στρωμάτων παρέμενε ο μονάρχης, έφθασε στο σημείο να ταυτίζει την έννοια του έθνους με την έννοια της πατρίδας. Η έννοια αυτή, που ήταν άλλωστε έννοια πολύπλοκη, κατά το 18ο αιώνα έφθασε να συνδεθεί με την ιδέα της ελευθερίας. Όπως σημειώνεται, το να είσαι «πατριώτης» το 1789 σήμαινε όχι μόνο να αγαπάς την ιθαγενή σου χώρα αλλά να αγαπάς και την ελευθερία. Η «πατρίδα» ήταν ένα ιδεαλιστικό συγκινησιακό σύμβολο της Γαλλικής Επανάστασης, που συνέδεσε τις αρχέγονεςπίστεις της γεννήσεως με το επαναστατικό καθεστώς και τα επαναστατικά ιδανικά. Με την πάροδο όμως του χρόνου η πατρίδα ή το έθνος έφθασαν να ορίζονται όλο και περισσότερο κάτω από όρους γης και αίματος¹⁴.

Το έργο του Ρήγα χαρακτηρίζει ένα ριζοσπαστικό πρόγραμμα, τάση που παρατηρούμε να υπάρχει γενικά στο κίνημα του Διαφωτισμού και στις πρακτικές της Γαλλικής Επανάστασης. Η επαναστατική δραστηριότητα του Ρήγα οδηγήθηκε βαθμιαία στην ανάπτυξη πρακτικών σχεδίων, τα οποία χαρακτήριζε μια εθνικιστική στρατηγική. Οι αφηρημένες ιδέες του Διαφωτισμού υλοποιούνταν με πρακτικές μεθοδεύσεις. Στη Γαλλία, μόλις άρχισε ο πόλεμος και οι πολίτες πήραν τα όπλα για να υπερασπισθούν την Επανάσταση, οι αναφορές στο κοινωνικό συμβόλαιο, στο νόμο, στην ελευθερία και στο σύνταγμα έλαβαν σημαντική θέση, αλλά αποδείχθηκαν λιγότερο αποτελεσματικές από τις αναφορές τους στην «patrie». Ο εθνικισμός στην περίπτωση του Ρήγα έχει διαφορετικά ερείσματα. Η «πατρίδα» είναι σκλαβωμένη στους Τούρκους και τα κοινωνικά προβλήματα για ένα λόγο παραπάνω περιέζωναν το ελληνικό έθνος. Αυτό, ωστόσο, που έμελλε να αντιμετωπίσουν οι Έλληνες ήταν όχι απλώς η απόσχιση της οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά η σύνδεση της ζητούμενης εθνικής ελευθερίας με το πολυδιάστατο περιεχόμενό της. Διαφορετικά η «ανόρθωση», η κοινωνική, η πολιτική και η εθνική, αυτού του λαού δε θα μπορούσε να επιτευχθεί και η

14. Αυτόθι, σ. 81-82.

πισωδρόμηση, κατά το Ρήγα, καιροφυλακτούσε. Επηρεασμένος από το κοινωνικό περιεχόμενο των επαναστατικών ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης, προσάρμοζε αυτές στις δικές του εθνικοαπελευθερωτικές συλλήψεις, οι οποίες, ωστόσο, σχετιζόνταν με ένα λαό που εκτός των άλλων επιβαρυνόταν και με τη «σουλτανική τυραννία». Ακόμη, οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και η εξόρμηση του Ναπολέοντα στον ευρωπαϊκό χώρο εδραίωναν τον ιδεολογικό του σπλιισμό και η συνολική δράση και το απελευθερωτικό πρόγραμμα του Ρήγα είναι δυνατόν να θεωρηθούν ότι είναι ενταγμένα στο γενικότερο πλαίσιο ανάπτυξης και λειτουργίας του νεοελληνικού διαφωτιστικού κινήματος, του οποίου κύριες συνιστώσες είναι η πολιτική και κοινωνική αφύπνιση καθώς και η εδραίωση της εθνικής αυτογνωσίας, με στόχους να καταστεί το ελληνικό έθνος ικανό να διεκδικήσει την ελευθερία του.

GEORGE N. LEONTSINIS

The Ideological Foundations of Rhigas Feraios' Thinking

The complex of ideas and beliefs on which the liberal thinking of Rhigas Feraios (1757-1798) is founded has been analysed in this paper in order to clarify his vision, purposes and motives. Rhigas was among the Greek *literati* who through his literary work prepared the intellectual, moral and political regeneration of Greece. His sympathies toward France and the French Revolution led him to draw up a revolutionary constitution for all the Balkans, Asia Minor and the Mediterranean Islands that were living under Turkish domination. His nationalism and liberalism as expressed in his literary and constitutional works go hand in hand with his universalism and turn him into a modern thinker whose ideological thinking had practical applications for the Greek nation at a crucial juncture.

The paper is subdivided into three parts, entitled «The Triple Dimension of Purpose and Aims», «The Ideological Foundations» and «The Practical Applications of his Thinking».

ΧΑΡ. Ν. ΜΕΛΕΤΙΑΔΗΣ

Διαβίου εκπαίδευση στο
«Σχολείον των ντελικάτων εραστών»

1. Το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* στέκεται στην αρχή της διαφωτιστικής δραστηριότητας του Ρήγα μαζί με το *Φυσικής Απάνθισμα* και τη χαμένη για μας μετάφραση του *De l'Esprit des Lois* του Montesquieu. Αυτά όλα έγιναν νωρίτερα από το 1790 κάπου ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη, στη Βλαχία και στη Βιέννη¹. Πρόκειται για το πρώτο μεγάλο βήμα ενός προγράμματος διαφωτιστικού στη σύλληψή του και εξακτινωμένου σε τρεις βασικές κατευθύνσεις, τη λογοτεχνία, την επιστήμη, την πολιτική φιλοσοφία. Ωστόσο δεν πρόκειται για μια τυπική αφετηρία. Και το παράδειγμα του Α. Χριστόπουλου² και το παράδειγμα του Δ. Δάρβαρη³ και το παράδειγμα του ίδιου του Κοραή δείχνουν πως βασικοί εκπρόσωποι του νεοελληνικού διαφωτισμού παρουσίασαν συνδυασμούς δραστηριοτήτων με δύο από τις τρεις προηγούμενες συνιστώσες. Αυτό το αφετηριακό πλεονέκτημα που αναγνωρίζουμε στη συγγραφική δραστηριότητα του Ρήγα δε συνιστά μόνο ένα ορισμένο κριτήριο αξιολόγησής του, αλλά θα πρέπει να συνδυαστεί ευθύς εξαρχής με τις συγκεκριμένες προθέσεις του, όσο κι αν υποτεθεί ότι αυτές δεν έχουν συνειδητοποιηθεί ακόμα ως αποτυπώματα των

1. Βρανούσης Λ., Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 10, 1954, 33. Στις επόμενες υποσημειώσεις συντομογραφείται ως «Βρανούσης, Λ., 1954».

2. Χριστόπουλος Α., Λυρικά, επίμ. Ε. Τσαντσάνογλου, Ερμής, 1970 και Ν. Camariano, Athanasios Christopoulos, sa vie, son oeuvre littéraire et ses rapports avec la culture roumaine, Institut of Balkan Studies, Thessaloniki, 1981.

3. Μελετιάδης Χ., Συμβολή στη μελέτη της παιδαγωγικής σκέψης των Ελλήνων Διαφωτιστών (Δημήτριος Νικολάου Δάρβαρης), Πρακτικά του ΙΒ' Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, Θεσσαλονίκη, 1991, 217-232.

σταδίων μιας προκαθορισμένης πορείας. Οι προθέσεις αυτές μένοντας έξω από το πεδίο των διερευνήσεων μιας φιλολογικής κριτικής και μιας παραδοσιακής ιστοριογραφίας δημιούργησαν μια αρνητική εικόνα ιδίως για το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, ενώ άφησαν ανεκμετάλλευτα τα χαρακτηριστικά που εμφανίζει το *Φυσικής Απάνθισμα*. Η αρνητική αυτή προσέγγιση βασίστηκε αφενός στο γεγονός ότι και τα δύο έργα ήταν μεταφραστικά συμπληρήματα και στο ότι τόσο από την άποψη της δημιουργικότητας, όσο και από την άποψη της αξιολόγησης με βάση κριτήρια επιστημονικά ή ηθικά και τα δύο έργα παρουσίαζαν μάλλον μια αδύνατη πλευρά της δραστηριότητας του Ρήγα σύμφωνα με τα κριτήρια της εποχής των μελετητών του. Χρειάστηκε να φτάσουμε στις έρευνες του Ι.Α. Θωμόπουλου⁴, του Λ. Βρανούση⁵ και του Π. Πίστα⁶ για το *Σχολείον* ώστε να αποκτήσουμε μια ακριβέστερη εικόνα.

2. Η έρευνά μας συγκροτεί το αντικείμενό της, που είναι οι σχέσεις μιας μορφής αγωγής, της λεγόμενης διαβίου εκπαίδευσης, με το περιεχόμενο και ειδικότερα με τη μεταφραστική εργασία του Ρήγα στο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*. Αυτή η συνύπαρξη των παιδαγωγικών και των λογοτεχνικών κατηγοριών ως συστατικών συγκρότησης ενός ερευνητικού πεδίου είναι δι-επιστημονική και κατά συνέπεια απαιτεί ειδικότερους καθορισμούς αρχής προκειμένου να μην εξελιχθεί σε μια μορφή απλής συσχέτισης και φιλολογικού παιδαγωγισμού, από τον οποίο τουλάχιστον η εκπαίδευσή μας έχει πάθει πολλά.

2.1. Οι καθορισμοί αυτοί απορρέουν από το ίδιο το υλικό μας. Πρόκειται για ένα είδος λογοτεχνίας με έντονο συγχρονικό στοιχείο. Η συλλογή του *Rétif de la Bretonne* απ' όπου ο Ρήγας επιλέγει τα διηγήματα που απαρτίζουν το *Σχολείον* έχει τίτλο «*Les Contemporaines*». Αυτό το συγχρονικό στοιχείο ισχύει άμεσα για τη γαλλική κοινωνία στην οποία απευθύνεται ο *Rétif*, ενώ στην ελληνική κοινωνία των αστικών κέντρων της Κεντρικής και Βόρειας Βαλκανικής, στην οποία απευθύνεται το *Σχολείον*, το συγχρονικό στοιχείο παραπληρώνεται και αποκτά χαρακτηριστικά προωθητικά κοινωνικής υφής:

«Η άκρα έφεσις όπου έχω εις το να δώσω μιαν αμυδράν ιδέαν των κατά την Ευρώπην ηδονικών αναγνώσεων, αι οποίαι και ευφραίνουσι και τα ήθη τρόπον τινά επανορθούν, με παρεκίνησε να αναλάβω την μετάφρασιν των ιστοριών τούτων, όπου ενταυτώ να ηδύνω και να ωφελήσω τον αναγνώστη μου»,

4. Θωμόπουλος, Ι. Α., Το πρότυπο του «Σχολείου των ντελικάτων εραστών», *Νέα Εστία*, 48, 1950, 1028-1038.

5. Βρανούσης Λ., ό.π., και Ρήγας Βελεστινλής, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, 1957 και Ρήγας Φεραίος, Άπαντα Νεοελλήνων Κλασικών, 1968.

6. Πίστας, Π. Σ., Η πατρότητα των στιχουργημάτων του «Σχολείου των ντελικάτων εραστών», *Ελληνικά*, 20, 1967, 393-412 και Ρήγας, *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, επιμ. Π. Σ. Πίστας, Ερμής 1971· σε επόμενες σημ. συντομογραφούνται οι σελίδες του επιμελητή ως «Πίστας, Π., 1971» και του κειμένου ως «Σχολείον 1971».

σημειώνει ο Ρήγας στην αρχή του προλόγου του⁷. Αυτά τα προωθητικά χαρακτηριστικά δεν θα πρέπει να τα βλέπουμε με στατικό τρόπο, δηλ. ως απλές μεταθέσεις ή περισσότερο ως μετεμφυτεύσεις ιδεών, αξιών, στάσεων από τη Γαλλία στον ελληνικό κόσμο· περισσότερο έχουν αξία ως καταλύτες οι οποίοι διευκολύνουν το μετασχηματισμό μιας δεδομένης πραγματικότητας σε αυτό που η ίδια μπορεί να γίνει. Αν δούμε έτσι τα πράγματα, τότε βρισκόμαστε μπροστά σε φαινόμενα που μας είναι πολύ οικεία από τις σχολικές μας εμπειρίες: Όλοι μας έχουμε βιώσει ένα είδος εκπαίδευσης όπου τα διάφορα γνωστικά αντικείμενα εμφανίζουν αποκλίνουσες μορφές από την καθαρή επιστημική τους διατύπωση και συσχέτιση έτσι που να επιδρούν σε κάθε στάδιο ανάπτυξής μας, να συντελούν στη μετάβασή μας στο αμέσως επόμενο και να χάνονται αφού προηγούμενα προκάλεσαν το πέρασμά μας σ' αυτό το επόμενο στάδιο ανάπτυξης. Η αναλογία αυτή έχει κυρίως μεθοδολογική αξία καθώς υποδηλώνει μια προσέγγιση, η οποία βασίζεται στην *piecemeal social engineering* του Popper⁸, αλλά επιμένει να τονίζει ότι ο ορθολογισμός της ξεκινάει και τελειώνει στην ίδια την κοινωνική πραγματικότητα στην οποία εφαρμόζεται. Από την άποψη αυτή η επιλογή των διηγημάτων του Réti από τον Ρήγα είναι ευθέως ανάλογη με τη χρησιμοποίηση θέσεων του Rousseau στον πρόλογο του *Φυσικής Απάνθισμα*⁹ και την επιρροή που ασκεί ο Rousseau σε όλη την εκφορά του βιβλίου. Το γεγονός ότι ο Ρήγας δε δηλώνει και στις δύο περιπτώσεις ρητά την ταυτότητα του Réti και του Rousseau είναι ενδεικτικό της προσπάθειας να προσηλώσει τον αναγνώστη του στο περιεχόμενο των βιβλίων του και όχι να προκαλέσει μια φιλολογική αναδίφηση σχετικά με αυτά. Περισσότερο από μια αναγνώριση της οφειλής του σε πρόσωπα τον ενδιαφέρει η υποδήλωση ενός πλαισίου, το οποίο νομιμοποιεί με το κύρος του τις επιλογές του. Στο *Φυσικής Απάνθισμα*, ο Rousseau είναι ο γάλλος «σοφός», στο *Σχολείον*, οι «ηδονικά αναγνώσεις» είναι από την Ευρώπη. Το πλαίσιο εδώ παρουσιάζεται διευρυμένο, και όσο κι αν τα πραγματολογικά στοιχεία των διηγημάτων ευδιάκριτα δηλώνουν τη γαλλική προέλευση του πρωτότυπου, η εγγραφή τους στην ευρωπαϊκή παραγωγή τα εμφανίζει ισχυρά ακόμα και σε εκείνους τους κύκλους που δεν αισθάνονται απολύτως οικείοι με τη γαλλική παιδεία. Αυτή η πλάτυνση του πλαισίου δείχνει ότι οι εξαρτήσεις του *Σχολείου* από μια φαναριώτικη συμπεριφορά τυπικά φιλογαλλική δεν είναι τόσο απόλυτες. Τα φαινόμενα «φαναριωτοποίησης»¹⁰ που παρατηρούνται στη μετάφραση του *Σχολείου* από τον Ρήγα σε συνδυασμό με την

7. Σχολείον 1971, 1.

8. Popper K., Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της, ελλ. μετ. Ε. Παπαδάκη, Δωδώνη 1980, 64-67.

9. Ρήγας, Φυσικής Απάνθισμα, 1790, ανατ. 1991 από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα», ζ-η. Η ταύτιση του παραθέματος στο Β ρ α ν ο ύ - σ η ς Λ ., 1954, 254.

10. Πίστας, Π., 1971, λδ-λε.

προηγούμενη θέση θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν σε μια διευρυμένη σύλληψη του κοινού στο οποίο απευθύνεται το *Σχολείον*: δεν είναι μόνο «οι νέες και νέοι της φαναριώτικης κοινωνίας»¹¹, αλλά και όλοι εκείνοι οι νέοι της εποχής που εγκαταλείπουν τη γενέθλια γη και έρχονται να σταδιοδρομήσουν στις μεγάλες πόλεις της Βαλκανικής αξιοποιώντας τις δυνατότητες εμπορικής ανάπτυξης που τότε είναι πολύ μεγάλες. Η τεκμηρίωση του ισχυρισμού αυτού στην ουσία μεταθέτει το πρόβλημα σε μια περιοχή δράσης παιδαγωγικών προσανατολισμών με κύριο περιεχόμενο τα μη σχολικά γνωρίσματα της επαγγελματικής εκπαίδευσης.

2.2. Ο Κ. Κούμας σε μια από τις πιο καίριες επισημάνσεις του για την εκπαιδευτική μεταβολή που συντελέστηκε κατά την περίοδο του ελληνικού διαφωτισμού σημειώνει:

«Τα σχολεία μάλιστα έως του 1800 έτους, δεν εσκόπουν άλλο, ειμή να κάμνουν καταληπτήν εις τους ομογενείς την γλώσσαν, δια της οποίας ήσαν γραμμένα τα ιερά βιβλία. Από του 1800 έτους και εφεξής εφρόντιζαν οι λόγιοι να εξαπλώσουν παιδείαν περισσοτέραν, ώστε πάσα κλάσις να μεταχειρίζεται με κάποιαν μάθησιν καλύτερα το επάγγελμά της»¹².

Η ιδέα του συνδυασμού της εκπαίδευσης με τον κόσμο της εργασίας ανιχνεύεται σε όλους σχεδόν τους Έλληνες διαφωτιστές που καταπαιάστηκαν με εκπαιδευτικά ζητήματα. Το κύριο περιεχόμενό της είναι η εξασφάλιση πραγματολογικών γνώσεων αντίστοιχων με το επίπεδο ανάπτυξης της επιστήμης τότε και γνωστικών συμπεριφορών που παραπέμπουν σε μια επιστημονική μεθοδολογία ευθέως αντίστροφη με την παραγόμενη μαγική σκέψη από άλλους κοινωνικούς μηχανισμούς. Η εκπαίδευση αυτή τότε αρχίζει να αποκτάει τα συστηματικά της χαρακτηριστικά και να παρουσιάζει θεσμοποιήσεις οι οποίες τουλάχιστον από την άποψη του περιεχομένου της απηχούνται στα προγράμματα των σχολείων και στα διδακτικά εγχειρίδια. Οι δεσμοί της με το εκπαιδευτικό παρελθόν του ελληνισμού διατηρούνται αλλά και παρουσιάζουν τα πρώτα ρήγματα. Από αυτά τα ρήγματα το πιο σημαντικό είναι πως ο δεσμός ανάμεσα στο δάσκαλο και το μαθητή οικοδομείται με τους προσωπικούς και ηθικά σαφέστερους καθορισμούς στο βαθμό που ο δάσκαλος δεν είναι ο αποκλειστικός φορέας της γνώσης, αλλά ο διαμεσολαβητής ανάμεσα στη γνώση του διδακτικού βιβλίου και στο μαθητή. Η μετακίνηση αυτή, όπως έχουμε δείξει σε άλλη μελέτη μας¹³, συντελεί στη μείωση του δογματισμού, αντικειμενικοποιεί τη γνώση, θέτει σε λειτουργία περισσότερο την αίσθηση της όρασης από την αίσθηση της ακοής στην οποία

11. Βρανούσης Α., 1954, 33.

12. Κούμας Κ., Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, 600.

13. Μελετιάδης Χ., Δάσκαλοι και σχολικά βιβλία κατά το Νεοελληνικό Διαφωτισμό, Εκπαιδευτικά, 29-30 (1993), 83-91.

θασίζοταν η παραδοσιακή διδασκαλία. Ακόμα και όταν επιλέγεται μια μορφή σωκρατικής διδασκαλίας, όπως στο *Φυσικής Απάνθισμα*, ακόμα κι εκεί ο ρόλος της οπτικής παρατήρησης, της εμπειρικής γνώσης είναι απόλυτος. Επιπλέον, θα συμπληρώσουμε τώρα, η μετακίνηση αυτή ανοίγει το δρόμο στην αυτομόρφωση, στην αυτοδιδασχά και βρίσκεται σε μια έμμεση αντιπαράθεση με το σύστημα της μαθητείας. Αυτό το σύστημα επαγγελματικής εκπαίδευσης που αναπτύχθηκε κυρίως στο πλαίσιο της αναπαραγωγής των συντεχνιών δεν εξαφανίζεται τότε από τον ελληνικό χώρο, οπωσδήποτε όμως τότε αρχίζει να υφίσταται κλονισμούς η αποκλειστικότητά του. Μορφές μαθητείας υπάρχουν, ιδίως στο εμπορικό επάγγελμα, αλλά από τότε διαπιστώνουμε έναν μεγαλύτερο σεβασμό στις αρχές της προσωπικότητας, στα ηθικά χαρακτηριστικά του νεαρού μαθητευόμενου, στις γνωστικές ή άλλες κοινωνικές ικανότητες και δεξιότητές του. Έτσι όμως ο νεαρός μαθητευόμενος αποκτάει περισσότερο χαρακτηριστικά εργαζόμενου και λιγότερο χαρακτηριστικά μαθητή, αφήνοντας αυτήν την περιοχή να την καλύψει είτε μέσα από τους διαύλους του εκπαιδευτικού συστήματος είτε με τον προσωπικό δρόμο της αυτομόρφωσης. Το σύστημα της μαθητείας αρχίζει να επιτρέπει τη χρήση βιβλίων που δεν περιέχουν πια τα μυστικά της συντεχνίας, αλλά γνώση που είναι δυνάμει προσιτή σε όλους. Ο τύπος του λόγιου εμπόρου, όσο κι αν το παράδειγμα του Κοραή είναι επιβλητικά αρνητικό, είναι ένας τύπος υπαρκτός στην ελληνική κοινωνία της τελευταίας του 19 αιώνα και ένα από τα αντίθετα παραδείγματα είναι ο ίδιος ο Ρήγας.

2.3. Αυτή η περιγραφή που γενικεύει, αφήνει ωστόσο μια κατηγορία παραγόντων στο απυρόβλητο. Οι παράγοντες αυτοί έχουν σχέση με άλλες συμπεριφορές πιο καθημερινές, πιο συνηθισμένες και γι' αυτό δυσκολότερες να αλλάξουν. Πρόκειται για τις συμπεριφορές ζωής, για τις μικρές ή τις μεγάλες απαντήσεις που δίνουν οι άνθρωποι στα καθημερινά πρακτικά τους προβλήματα και που τους καταξιώνουν ως ηθικές προσωπικότητες. Η μετακίνηση από μια εκπαίδευση των λόγων σε μια εκπαίδευση των πραγμάτων, από μια κοινωνική γνώση μαγική σε μια γνώση που θεωρείται αντικειμενικοποιημένη και ορθολογική επηρεάζει αυτές τις καθημερινές συμπεριφορές. Το πρόβλημα όμως είναι ότι αυτή η επιρροή δεν είναι εύκολα ανιχνεύσιμη και προπαντός δεν μπορεί να πάρει ποτέ το συστηματικό χαρακτήρα που χρειάζεται ώστε να γίνει αυτόνομο αντικείμενο σχολικής μάθησης. Οι μηχανισμοί της διάχυσής της και τα πεδία ανάπτυξής της αγκαλιάζουν όλα τα τυπικά μαθήματα, υπόκεινται σε όλες τις εκπαιδευτικές διαδικασίες, εξακτινώνουν την εκπαίδευση και τη συσχετίζουν με μορφές κοινωνικής ζωής και αξιολογίας. Το σχήμα αυτό την εποχή του νεοελληνικού διαφωτισμού νοείται κυρίως ως σχήμα μεταθέσεων: το νέο επιστημονικό πνεύμα μπορεί να ρυθμίσει ηθικές συμπεριφορές. Εφόσον, όμως, ο ορθολογικός χαρακτήρας της νέας επιστήμης έχει άμεση σχέση με τα πράγματα και τις τεχνικές διαχείρισής τους, εξυπακούεται ότι η προτίμηση πέφτει σε διερευνήσεις των ηθικών στοιχείων μιας συμπεριφοράς μέσα σε πρακτικές συνθήκες. Όσο κι αν η ηθική, ως κλάδος της φιλοσοφίας, προσπαθεί να αντιπαράθεσει

έναν ιδεατό τύπο ανθρώπου σε έναν πραγματικό άνθρωπό και να δώσει στον πρώτο όλα εκείνα που χρειάζονται προκειμένου να επιβληθεί στο δεύτερο, στην περίοδο που εξετάζουμε διακριθώνουμε μια προσπάθεια αντικειμενοποίησης αυτής της αντιπαράθεσης που πρακτικά εντοπίζεται στην αναβάθμιση του ρόλου της λογοτεχνίας, της τέχνης γενικότερα, έτσι ώστε να εμφανίζεται ως υλοποίηση της διασύνδεσης ανάμεσα στο ηθικό και το αισθητικό των κοινωνικών φαινομένων. Στην περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού τα έργα της κανονιστικής ηθικής έχουν σαφώς μικρότερη δυναμική απ' ό,τι τα έργα μιας λογοτεχνίας που βασίζεται σε αυτήν την ενότητα του ηθικού με το αισθητικό. Δε χρειάζεται βέβαια να πούμε ότι το έργο της λογοτεχνίας είναι κάτι περισσότερο από μια συνταγή ηθικής, ωστόσο από την άποψη που μας ενδιαφέρει χρειάζεται να τονίσουμε ότι αυτό υπερέχει από οποιοδήποτε εγχειρίδιο κανονιστικής ηθικής στο βαθμό που παρουσιάζει τα ηθικά προβλήματα με πιο ολοκληρωμένο και διαλεκτικότερο τρόπο από οποιαδήποτε αφηρημένη θεωρία ηθικοποίησης.

2.4. Μιλώντας προηγουμένως για τη μικρότερη επίδραση των έργων της κανονιστικής ηθικής σε σχέση με τα έργα της λογοτεχνίας είχαμε στο νου μας το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*. Ένα πλήθος τεκμηρίων μας δείχνει ότι το *Σχολείον* είχε μια ευρεία κυκλοφορία και μάλιστα μια κυκλοφορία που επέτρεπε τη χρησιμοποίηση σελίδων του για άμεσες καθημερινές ανάγκες. Έτσι τα τραγούδια και τα ραβασάκια που παρενέβαλε ο Ρήγας στη μετάφρασή του συναπάρτισαν αυτόνομες συλλογές ως υλικό άμεσης χρήσης. Ταυτόχρονα στην περιοχή της συμπεριφοράς οι θέσεις που περικλείονται στο *Σχολείον* είναι εξίσου εφαρμόσιμες και πρακτικά χρήσιμες στις νέες συνθήκες ανόδου του αστισμού στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η τεκμηρίωση αυτής της θέσης προκύπτει από την εξέταση του δεύτερου από τα διηγήματα που απαρτίζουν το *Σχολείον* το οποίο έχει τίτλο «*Το τσιράκι του εργαστηρίου*». Συνοπτικά ο μύθος είναι ο εξής: ένας νέος επαρχιώτης, ο Λεάνδρος, πηγαίνει στο Παρίσι και μπαίνει στην υπηρεσία του πλούσιου έμπορου Δεβουσέ. Εκεί αφού ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του τελευταίου και αναπτύσσεται ένας έρωτας ανάμεσα στον Λεάνδρο και την κόρη του Δεβουσέ, την παντρεύεται και συνεταιρίζεται με τον πεθερό του.

2.4.1. Η απλή πλοκή ανταποκρίνεται στις προδιαγραφές μιας «ηδονικής ανάγνωσης» κατά την έκφραση του Ρήγα, ταυτόχρονα όμως φανερώνει ένα ήδη διαμορφωμένο πλαίσιο εμπορικής δραστηριότητας. Ο τρόπος που περιγράφεται ο Δεβουσέ ως πετυχημένος έμπορος είναι πλούσιος σε ηθικούς χαρακτηρισμούς που έχουν άμεση σχέση με το επάγγελμα που εξασκούσε. Ο Δεβουσέ είναι πρότυπο καλού εμπόρου και από οικονομική και από ηθική άποψη. Επιπλέον είναι ένας έμπορος πρώτης γενιάς: η προέλευσή του είναι από την επαρχία, ξεκίνησε χωρίς κεφάλαια, αναδείχθηκε γιατί ήταν γρήγορος, επιμελής και αξιοποιούσε τους ανθρώπους του¹⁴.

14. Σχολείον 1971, 40: «πλούσιος πραγματευτής, περίφημος δια την ειλικρίνειαν της

2.4.2. Το τελευταίο αυτό στοιχείο του χαρακτηρισμού του Δεβουσέ μας υποχρεώνει να ανοίξουμε μια παρένθεση που έχει σχέση με τη μετάφραση του Ρήγα. Ο ίδιος στον πρόλογό του μας λέει ότι «η μετάφρασίς μου είναι ελευθέρα, ήγουν μόνον κατά νόημα (επρόσθεσα και μερικά)»¹⁵ και δικαιολογεί την ελευθερία αυτή κάνοντας αναφορά στους «ιδιωτισμούς» της γαλλικής και της ελληνικής. Ωστόσο μια αντιπαραβολή του γαλλικού κειμένου με το αντίστοιχο ελληνικό στο σημείο του χαρακτηρισμού του Δεβουσέ φανερώνει μια ουσιαστική διαφοροποίηση που δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στους γλωσσικούς «ιδιωτισμούς». Παραθέτουμε κατ' αντιπαραβολή τα κείμενα του Réfit και του Ρήγα:

«il se croyait obligé de former autour de lui une sphère d'activité, qui donnât la vie & la subsistence à tout ce qui l'entourait»¹⁶

«ενόμιζε τον εαυτό του αφεύκτως υπόχρεον δια να συνθέση μίαν σφαίραν τριγύρω του από φιλοπόνους και ειλικρινείς ανθρώπους ωσάν και λόγου του, και το ενόμιζε μεγάλον προτέρημα και χαράν να θρέφονται, να κερδαίνουν και να κυβερνώνται οι πολλοί δια μέσου του»¹⁷

Από την αντιπαραβολή νομίζουμε προκύπτει ότι ο Ρήγας διαμορφώνει ένα κείμενο με όχι μόνο βελτιωμένη ελληνική απόδοση, αλλά και πλούσιο σε πολιτικές συνδηλώσεις. Ο Réfit στην αρχή του χαρακτηρισμού του Δεβουσέ τον παρομοίασε με τον Φρειδερίκο της Πρωσίας, ο Ρήγας όμως μεταφραστικά υποβάλλει τον τύπο του αστού που κατέχει πια κοινωνική εξουσία. Ο Δεβουσέ

ψυχής και τα καθαρά του σπλάχνα [...] τρόπον τινά εξούσε ωσάν ένας φιλόσοφος, μα τοιούτος καθώς τον θέλει ο Μέγας Φρειδερίκος, βασιλεύς της Πρωσίας· ήγουν ογλήγορος, επιμελής και τον καλύτερον, οπού ενόμιζεν τον εαυτόν του αφεύκτως υπόχρεον δια να συνθέση μίαν σφαίραν τριγύρω του από φιλοπόνους και ειλικρινείς ανθρώπους ωσάν και του λόγου του, και το ενόμιζε μεγάλον προτέρημα και χαράν να θρέφονται, να κερδαίνουν και να κυβερνώνται πολλοί δια μέσου του. Τοιαύτας αρχάς λοιπόν έχοντας, όλες αι υποθέσεις του επήγαιναν δεξιά και καθ' εκάστην επροχωρούσαν από καλόν εις καλύτερον, με όλον οπού άρχισε την πραγματείαν του σχεδόν εκ δανείων. Ο Δεβουσέ [...] ήτον από τα περίχωρα του Παρισίου και είχαν αναθραφή εις την απλότητα των ηθών όπου ευρίσκει τινάς μόνον εις τα έξω μέρη».

15. Σχολείον 1971, 1.

16. Nicolas-Edme Réfit de la Bretonne, *Les Contemporaines*, Slatkine Reprints, Genève-Paris 1988. Φωτοτυπική ανατύπωση του *Les Contemporaines*, ou *Aventures des plus jolies femmes de l'âge présent: recueillies par N-E.R.**D*D*-L*-B****; et publiées par Timothée Joly, de Lyon, Dépositaire de ses manuscrits: Seconde Edition, Premier Volume, Léipsick 1781, σ. 309.

17. Σχολείον 1971, ό.π.

έτσι δεν είναι μόνο πρότυπο μιας γενικής επαγγελματικής ηθικής, αλλά εξελίσσεται σε πρότυπο κοινωνικής και πολιτικής ηθικής. Η συνεκφορά αυτών των προτύπων βοηθάει να προβληθούν οι βασικές κοινωνικές και πολιτικές αξίες του διαφωτισμού¹⁸.

2.4.3. Αν ο χαρακτηρισμός της συμπεριφοράς του Δεβουσέ ορίζει τα βασικά συστατικά στοιχεία της ηθικής κλίμακας το ενδιαφέρον εστιάζεται στο πώς ο νεαρός Λέανδρος ανταποκρίνεται σε αυτά, πώς τα μαθαίνει, πώς τα αφομοιώνει και πώς, τέλος, με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά κατακτά μια νέα καλύτερη κοινωνική θέση: γίνεται κι αυτός καλός έμπορος. Η διερεύνηση αυτή είναι βασική όταν μιλούμε για τη διαβίου εκπαίδευση. Και τούτο γιατί εξ' ορισμού πρόκειται για έναν τύπο εκπαίδευσης που αποσκοπεί στην ανάπτυξη δεξιοτήτων και γνώσεων σε έναν νέο ή ενήλικα οι οποίες θα του χρησιμεύουν για τη βελτίωση της επαγγελματικής και γενικότερα της κοινωνικής του θέσης. Στο διήγημα που εξετάζουμε η βασική διαδικασία ερείδεται στην ικανότητα του Λέανδρου να επιλύει προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά έχουν άμεση σχέση με την καθημερινή ζωή και την αξιολογία της εμπορικής δραστηριότητας. Π.χ. ο Δεβουσέ υποβάλλει το Λέανδρο σε μια δοκιμασία για να διαπιστώσει ότι ο Λέανδρος δεν απλώνει χέρι στα λεφτά του αφεντικού του, κατόπιν ο Δεβουσέ προχωράει σε «άλλες πλέον λεπτότερες [δοκιμασίες], καθώς, λόγω χάριν, εις το μέτρο της πείνης, εις την τιμήν της στόφας και εις άλλα παρόμοια»¹⁹. Τα προβλήματα αυτά ουσιαστικά συνιστούν διαδικασίες μύησης στην κατεξοχική εμπορική δραστηριότητα και όσο κι αν φαίνονται κάπως τεχνικά, επιτρέπουν όμως στο Δεβουσέ επιπλέον να διαπιστώσει «αν η εμπιστοσύνη του μαθητού του ήτον θεμελιωμένη επάνω εις τας αρχάς της φυσικής δικαιοσύνης και του αμοιβαίου χρέους των πολιτών»²⁰.

2.5. Αυτή η φυσιοκρατική προσέγγιση του Δεβουσέ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την άποψη της κοινωνικής συνθήκης που προϋποθέτει, χωρίς την οποία οι φορείς της εμπορικής δραστηριότητας αισθάνονται ότι δεν μπορούν να ασκήσουν το επάγγελμά τους. Η απαίτηση για τέτοιου είδους «κοινωνικά συμβόλαια» καθώς εκφράζεται μέσα από τη συνθήκη της εργασίας, της συγκεκριμένης εμπορικής δραστηριότητας, αντανakλά βέβαια επεξεργασίες ιδιαίτερα γόνιμες μέσα στο πλαίσιο του Γαλλικού Διαφωτισμού που απηχούνται στο *Σχολείον* θα προτιμούσαμε όμως να τη συσχετίσουμε με τις απαιτήσεις για θεωρητικές γενικεύσεις που απορρέουν από την ιδιόμορφη θέση του ελληνικού εμπορικού κόσμου ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση. Ο μίτος της συσχέτισης μας δίνεται αν θέσουμε το ερώτημα τι είναι εκείνο που έκανε το Ρήγα να προσέξει και να συμπεριλάβει στην έκδοσή του αυτό ακριβώς το διήγημα. Η

18. Πρβλ. με διαφορετική όμως επιχειρηματολογία Πί σ τ α ς, Π., 1971, μστ κ.ε.

19. *Σχολείον* 1971, 45.

20. ό.π.

απάντησή μας σύμφωνα με τα προηγούμενα πρέπει να είναι πως «Το τσιράκι του εργαστηρίου» συμπυκνώνει και παρουσιάζει μια μορφή διαβίου εκπαίδευσης η οποία λειτουργεί ως εμπράγματο στοιχείο μέσω του αισθητικού αποτελέσματος προς δύο κατευθύνσεις, και προς τους ήδη εμπόρους και προς τους μέλλοντες εμπόρους. Οι «οδηγίες» και προς τους πρώτους και προς τους δεύτερους είναι σαφείς και εξακτινώνονται από τις πιο άμεσες και απτές ως τις πιο λεπτές, τις πιο «δελικάτες». Έτσι για παράδειγμα κοντά στην οδηγία ότι τον φέρελπι νεαρό υπάλληλο δεν θα πρέπει ο έμπορος να τον φέρνει σε συνάφεια με τους παλιότερους για να μη τον χαλάσουν²¹, υπάρχει και η άλλη οδηγία που λέει ότι δεν πρέπει να δοκιμάζονται τα θετικά ηθικά γνωρίσματα κάποιου με τρόπο που να αγγίζονται «πολλά βαθιά»²². Οι οδηγίες της δεύτερης κατηγορίας παρουσιάζουν άμεση συνάρτηση με την ηθική της αγοράς αλλά και με την ηθική των προσώπων που βρίσκονται κοντά στα κέντρα μιας εξουσίας ανατολικού τύπου. Και στις δύο περιπτώσεις η τύχη ή οι συγκυρίες είναι το καθοριστικό στοιχείο· και στις δύο περιπτώσεις απαιτείται αυτό που έχει ονομαστεί «κατάστροφή μιας τεχνικής της επιβίωσης»²³ και που επιτρέπει σε όσους εμπόρους υιοθετήσουν τη στάση του Δεβουσέ και σε όσα τσιράκια τη στάση του Λεάνδρου να ρυθμίσουν τις σχέσεις τους όχι απαιτώντας μια απόλυτη ηθικοποίηση της κοινωνίας, όχι επιβάλλοντας τη δική τους άκαμπτη αντίληψη περί ηθικής, αλλά απαιτώντας την κοινή συμφωνία σε μερικά ζητήματα κοινωνικών σχέσεων που οι καιροί την καθιστούν απαραίτητη. Ο τύπος μιας ανοιχτής κοινωνίας των συμβολαίων, όπου έστω κι αν είναι λίγοι εκείνοι που μπορούν να παράγουν πολιτική, όλοι όμως έχουν το δικαίωμα να την κρίνουν, μετατρέπεται σε απελευθερωτικό αίτημα μεγάλου διαμετρήματος στο στοχασμό και στην πράξη του Ρήγα. Αν η διαβίου εκπαίδευση είναι ο δρόμος μέσα από τον οποίο ο λογισμός και τ' όνειρο βρίσκουν την πραγμάτωσή τους, τότε εξίσου καλά μπορούμε να καταλάβουμε γιατί στην αρχή του έργου του Ρήγα βρίσκεται μια τέτοια λογοτεχνία και γιατί στο τέλος όταν ανοίγουν οι αυστριακές αρχές τα κιβώτιά του βρίσκουν βιβλία, είδη προσωπικής ευδαιμονίας και μουσικά όργανα.

21. Σχολείον 1971, 42.

22. Σχολείον 1971, 45.

23. Κονδύλης, Π., Ο νεοελληνικός διαφωτισμός, οι φιλοσοφικές ιδέες, Θεμέλιο 1988, 156.

CHARIS N MELETIADIS

*Permanent Education in the
«School of Delicate Lovers»*

This paper examines the presence and the content of the notion of continuous education in the early work of Rhigas Feraios. Especially it deals with problems related to the selection and translation made by Rhigas of a lot of novels from Rétif's collection entitled «Les contemporaines» and advances their pedagogical treatment in order to find out a new focus of Rhigas' social and educational conceptions.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΟΛΑΝΑΚΗΣ

Η θρησκευτικότητα του Ρήγα Βελεστινλή

Στο χώρο των νεομαρτύρων της Ορθόδοξου Εκκλησίας και των εθνικών αγώνων του Τρίκκης Διονυσίου του Σκυλοσόφου, του Γρηγορίου του Ε' και του Κοσμά του Αιτωλού είναι δυνατόν να λεχθεί ότι εντάσσεται και η γνωστή επαναστατική προσωπικότητα του Ρήγα Βελεστινλή. Στο έργο του κυριαρχεί η βυζαντινή ιδέα της Φαναριώτικης πολιτικής, το οικουμενικό πνεύμα καθώς και η Ορθόδοξη Θρησκευτική συνείδηση με την οποία και θα ασχοληθούμε με την παρούσα ανακοίνωση.

Τα ίχνη της πορείας αυτής του Ρήγα είναι φανερά στην ιδιωτική και δημόσια ζωή του και στο συγγραφικό του έργο. Επίσης μέσα από την κριτική ενός κληρικού και ενός ιστοριογράφου αντλούνται επιπλέον πληροφορίες γύρω από τη θρησκευτικότητα του Ρήγα, με αποτέλεσμα ως προς το ζήτημα αυτό, αυτές να κρίνονται ως επαρκείς και να φωτίζουν περισσότερο τις γνώσεις μας για την προσωπικότητα και το έργο του.

Το φαναριώτικο περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης, συντελεί στην πολιτικο-κοινωνική διαμόρφωση της προσωπικότητας του Ρήγα. Αυτό του προσέφερε τις ευκαιρίες, ώστε να αποκτήσει ανώτερη πολιτική μόρφωση¹. Ο Ρήγας από την Κωνσταντινούπολη αρχίζει να παρασκευάζει τους Έλληνες και τους βαλκανικούς λαούς εναντίον του Σουλτανικού Δεσποτισμού. Από την κοινοτική παράδοση αντλεί τον πλουραλιστικό πολυκρατισμό και από την εκκλησιαστική την ιδέα της Οικουμενικότητας την οποία εντάσσοντας – όπως συνεπάγεται από τη χάρτα της Ελλάδας – στα πλαίσια της Μεγάλης ιδέας, προσέδωσε χαρακτήρα υπερεθνικό² ώστε να γίνει πρωτομάρτυρας Διαφωτιστής του Ελληνικού λαού,

1. Δασκαλάκης Αποσ., «Ρήγας Βελεστινλής», περ. *Ιστορία* τ. 28, Αθήνα 1970, σ. 15.

2. Πανταζόπουλος Ν., «Η πολιτική θεωρία και το σύνταγμα του Ρήγα Φεραίου», περ. *Σύναξη*, τεύχος 40, Αθήνα 1991, σ. 55.

εμπνευστής του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος των Ελλήνων στο τέλος του 18ου αιώνα καθώς και εμπυχωτής της παμβαλκανικής εξέγερσης των λαών ενάντια στη Τουρκοκρατία.

Το συγγραφικό έργο του Ρήγα αποτελεί σημαντική πηγή προκειμένου να ανιχνεύσουμε τη θρησκευτικότητα του, όπως αναγράφει ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης στα απομνημονεύματά του, «Ο Ρήγας εστάθη ο μέγας ευεργέτης της φυλής μας. Το καιρόν της επανάστασης, το μελάνι του (τα γραπτά του) θα είναι πολύτιμα ανώπιον του Θεού, όσον το αίμα των αγίων...»³.

Ιστορική τεκμηρίωση της θρησκευτικότητας του Ρήγα

Ο Ρήγας με το συγγραφικό του έργο και την εθνοδιαφοτιστική του δραστηριότητα προσελκύει οπαδούς με στόχο να τους προετοιμάσει στον αγώνα της εθνικής εξέγερσης. Στο Θούριο, ωστόσο, είναι εμφανή σειρά στοιχείων θρησκευτικότητας.

Στους στίχους 21-22 αναγράφεται χαρακτηριστικά «Ελάτε μ' έναν ζήλον σε τούτον τον καιρό να κάμωμεν τον όρκον επάνω στον Σταυρόν». Ο Ρήγας στους στίχους αυτούς ουσιαστικά προτείνει ορκομωσία επάνω στον σταυρόν, σύμφωνα με το εκκλησιαστικό έθιμο⁴.

Επίσης στο στίχο 31 γίνεται μνεία περί όρκου όπου οι Έλληνες σηκώνονται όρθιοι και υψώνουν τα χέρια στον ουρανό και ορκίζονται.

Ο στίχος χαρακτηριστικά έχει ως εξής: «Ω, βασιλεύ του Κόσμου, ορκίζομαι σε Σε στην γνώμη των Τυρράνων να μην ελθώ ποτέ! Κι αν παραβώ τον όρκον ν' αστράψ' ο Ουρανός και να με κατακάψη, να γένω σαν καπνός!».

Ο Ρήγας στο κείμενο αυτό του όρκου ονομάζει το Θεό Βασιλεία του Κόσμου δηλαδή Κυβερνήτη του κόσμου.

Στο στίχο 39 δέχεται την τιμωρία της ανυπακοής και παράβασης του όρκου, γεγονός που φανερώνει τη θρησκευτικότητα του Ρήγα.

Επίσης στους στίχους 56-60 αναγράφεται χαρακτηριστικά «Και όσοι προσκυνήσουν, δεν είναι πλιό εχθροί αδέλφια μας θα γενούν ας είναι κ' εθνικοί». Στους στίχους αυτούς βλέπουμε ότι ο Ρήγας εμφανίζεται να είναι επηρεασμένος από την Χριστιανική πίστη και τη διδασκαλία της εκκλησίας όπου στο προσκύνημα του σταυρού για το ξεκίνημα του αγώνα προσκαλεί φίλους και εχθρούς προκειμένου να ελευθερώσουν την πατρίδα. Το κάλεσμα των εθνικών έχει ιδιαίτερη βαρύτητα καθόσον η πρόσκληση παίρνει ένα ευρύτερο χαρακτήρα, ο οποίος

3. Κολοκοτρώνης Θεόδ., «Ρήγας Βελεστινλής», περ. *Διαβάζω*, αρ. 235, Αθήνα 1990, σ. 43.

4. Μεθοδίου Κοντοστάνου Μητροπολίτου Κερκύρας και Παξών, «Τελετουργική της Ορθοδόξου του Χριστού Αγίας Εκκλησίας», Κέρκυρα 1958, σ. 95.

είναι συνυφασμένος με την χριστιανική διδασκαλία του 1ου Χριστιανικού αιώνα και του προβλήματος που είχε δημιουργηθεί τότε με τους εθνικούς, εάν θα έπρεπε να γίνουν μέλη της εκκλησίας διότι για να γίνει ένας μη Ιουδαίος δεκτός στην εκκλησία έπρεπε να δεχθεί το Μωσαϊκό νόμο (περιτομή, νηστείες). Θεωρούσαν την εκκλησία προορισμένη για τους Ιουδαίους. Οι μη Ιουδαίοι μπορούσαν να γίνουν δεκτοί κατά συγκατάβαση, αλλά με την προϋπόθεση που αναφέραμε, διότι οι εθνικοί δεν ήταν σπέρμα (σαρκοί απόγονοι) του Αβραάμ και είναι άλλωστε γνωστό ότι ο Απόστολος Παύλος στην Αποστολική Σύνοδο το 48 μ.Χ. υπερασπίστηκε την παγκοσμιότητα της σωτηρίας και την ελευθερία των χριστιανών από το ζυγό του Μωσαϊκού νόμου (Πράξεις των Αποστόλων, κεφάλαιο 10, 11 και 15) ότι οι Εθνικοί μπορούν να γίνουν μέλη της εκκλησίας, χωρίς υποχρέωση να τηρούν τις Μωσαϊκές διατάξεις.

Στους στίχους 109 και 123 αναγράφεται «Ψηλά στα μπαϊράκια σηκώστε τον Σταυρόν» και «Στεριάς και του πελάγου να λάμψη ο Σταυρός». Ο Ρήγας και στους δύο αυτούς στίχους δίδει μεγάλη αξία και τιμή για τον σταυρόν – διότι ο σταυρός ήτο το ιερώτατον σύμβολο του χριστιανισμού όχι μόνο για το διάκονισμό των ναών αλλά και προς μετάδοσιν της θείας χάριτος. Επίσης για να τελούν οι ιερείς τα διάφορα μυστήρια.

Στους στίχους αυτούς δίδει κυρίαρχη θέση στον σταυρόν διότι έχει υπόψην του την Βυζαντινή παράδοση όπου ο Μέγας Κωνσταντίνος την 27η Οκτωβρίου του 312, παραμονή της μάχης της Μουλβίας, ενώ πολεμούσε, είδε στον ουρανό με τη δύση του ηλίου το όραμα του σταυρού και πάνω από τον σταυρό τις λέξεις «Εν τούτων νίκα». Αποφάσισε να πολεμήσει υπό το λάβαρο του Χριστού και εκέρδισε τη μάχη⁵. Κάτι ανάλογο συλλαμβάνει και ο Ρήγας. Πιστεύει ότι αν μπροστά από κάθε εθνικό αγώνα σε στεριά και θάλασσα πηγαίνει ο Σταυρός οι αγωνιστές της δικαιοσύνης δεν έχουν να φοβηθούν κανένα εχθρό.

Ο Ρήγας ωστόσο και στο εθνικό σύμβολο τη σημαία, δίνει χαρακτήρα θρησκευτικό. Εκτός από το ρόπαλο του Ηρακλέους βάζει τρεις σταυρούς που θα γίνουν σύμβολο ενάντια στον αγώνα κατά των αντιχρίστων⁶.

Ο Ρήγας, εξαιτίας της θρησκευτικότητάς του πιστεύει στο ρόλο και στη συμβολή της εκκλησίας στον αγώνα της εθνικής εξέγερσης. Επικαλείται τη βοήθεια της εκκλησίας και αποβλέπει στο ρόλο και τη συμβολή των μοναστηριών. Αυτά θα μπορούσαν κατά το Ρήγα να προσφέρουν υλικά και πνευματικά στον αγώνα όπως παραδίδεται από την αυστριακή ανάκριση «Το αναγκαίον

5. Στεφανίδου Βασιλείου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1948, σ. 127. Halley Henry, *Συνοπτική εγκυκλοπαίδεια της Αγίας Γραφής* (Έκδοσις ο Λόγος), 1963, σ. 1055.

6. Φραγκογιάννη Κούλα, «Ρήγας Φεραίος», περ. *Ελλην. Δημιουργία*, τεύχος 147, Αθήνα 1954, σ. 350.

χρήμα ήλπιζε να λάβη από πλούσια μοναστήρια της Ελλάδος, τα όπλα και τρόφιμα να εύρη άφθονα εις τους εκεί κατοίκους...»⁷.

Χαρακτηριστική επίσης είναι η στιγμή όπου ο Ρήγας δέχεται ασμένως το Μυστήριο της Μεταλήψεως από τον εφημέριο της Τεργέστης παπά-Νεκτάριο⁸. Κατά την στιγμήν αυτή ο ιερέυς δέχεται να μεταφέρει εμπιστευτικό σημείωμα προς τους φίλους του γεγονός που αποδεικνύει την πνευματική επικοινωνία του Ρήγα με τον πνευματικό του ιερέα κατά την κρίσιμη εκείνη στιγμή της Θείας Μεταλήψεως λίγο πριν από την εκτέλεσή του.

Το έργο «Φυσικής Απάνθισμα»⁹, που είναι εράνισμα από διάφορα κείμενα από τη Γερμανική και τη Γαλλική γλώσσα – προσθέτει ο Ρήγας δικά του στοιχεία με θρησκευτικό χαρακτήρα. Παρατηρούμε ότι στο κεφάλαιο Περί ύδατος «Κατά την Θεϊαν Γραφήν το νερόν ήτοι η θάλασσα εκτίσθει πρώτον και δεν επιδέχεται αμφιβολίαν πως την αλάτισεν ευθύς ο μέγας δημιουργός καθώς είναι έως τώρα».

Εδώ βλέπομεν ότι ο Ρήγας είναι γνώστης του Δημιουργικού έργου του Θεού που αναφέρεται στην τρίτη¹⁰ ημέρα της Δημιουργίας βιβλίο της Παλαιάς Διαθήκης, Γένεσης στίχος 9-10, διαχωρισμός ξηράς και θάλασσας και βιβλίο Γένεσης στίχος 20-23, δημιουργία των ιχθύων και των πτηνών.

Στο Κεφάλαιο Περί Γης αναγράφεται χαρακτηριστικά «Το παλαιόν καιρόν ενόμιζον πως ο ήλιος και οι πλανήται να εγύριζαν τριγύρω εις την γην».

Αυτό το σύστημα ήτο γνωστό προ δύο χιλιάδων χρόνων και συγγράφει περί αυτού ένας Έλληνας Πτολομαίος ονόματι, ποίος ιξεύρει όμως πόσον καιρόν προτήτερο το εδόξαζον; Φαίνεται πως το εδέχθησαν και κάμποσα άλλα έθνη όθεν διαβάζομεν εις το βιβλίον του Ιησού του Ναυή. Και σ' αυτό το κεφάλαιο φαίνεται καθαρά ότι είναι γνώστης του έκτου βιβλίου της Παλαιάς Διαθήκης Ιησούς του Ναυή. Στο κεφάλαιο περί ηλίου: «Ο Θεός δεν έκτισε τίποτες του κακού. Ο Ρήγας και σ' αυτό το κεφάλαιο γνωρίζει τη διδασκαλία του πρώτου κεφαλαίου της γεννέσεως στίχος 31 ότι ο Θεός έπλασε τον κόσμο «καλόν λίαν». Στο κεφάλαιο περί πυρήνων φαινομένων.

Στο τέλος του κεφαλαίου γράφει «όθεν ας φωνάξωμεν όλοι ομού κύριε τα έργα σου είναι μεγάλα και πολλά, πάντα εν σοφία εποίησας και έργο των χειρών σου εισίν οι ουρανοί» και στο παράθεμα αυτό φαίνεται η θρησκευτικότητα του Ρήγα διότι γνωρίζει τον Μέγα ψαλμωδό Δαβίδ και μάλιστα τον 103ο ψαλμόν στίχο 24 «ως εμεγαλύνθη τα έργα σου Κύριε πάντα εν σοφία εποίησας, επλη-

7. Βρανούσης Λ., «Ρήγας Βελεστινλής», Αθήνα 1963, σ. 132.

8. Βουρνάς Τάσος, «Αστυνομικός φάκελος Ρήγα Βελεστινλή», περ. *Διαθάζω*, αρ. 235, Αθήνα 1990, σ. 57.

9. Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής Απάνθισμα*, Βιέννη 1790, ανατύπωση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα», Αθήνα 1991.

10. Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο. Αθήνα 1961.

ρώθη η γη της κτίσεως και ψαλμόν 101 στίχος 26 «κατ' αρχάς συ, κύριε την γην εθεμελίωσας κα έργα των χειρών σου εισίν οι ουρανοί». Στο τελευταίο κεφάλαιο περί ανθρώπου, ζώων και ετέρων τινών μας γράφει για την Θεία πρόνοια του Θεού «ημείς ιξεύρομεν πως η Θεία πρόνοια δεν έκαμεν κανένα πράγμα περιττόν εις τον κόσμον...». Και σ' αυτό το παρέθεμα ο Ρήγας μας δίνει το γνώρισμα του Θεού ότι όλα τα δημιούργησε με σκέψη και φροντίδα ώστε να μην είναι κανένα περιττόν. Η θρησκευτικότητα του Ρήγα στο έργο της φυσικής Απάνθισμα φαίνεται καθαρά διότι εκτός από τις επιστημονικές εξηγήσεις περί της δημιουργίας του κόσμου χρησιμοποιεί και την Παλαιά Διαθήκη και μας επιτρέπει έτσι να πιστευόμεν ότι από τα παιδικά του χρόνια στο σχολείο του χωριού του και στο Άγιον Όρος είχε μελετήσει τα θεόπνευστα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης.

Στο έργο Σχολείο των Ντελικάτων εραστών βρίσκομε στοιχεία θρησκευτικότητας και στην εξήγηση προς τους αναγνώστας ο Ρήγας αναφέρει: «ότι η εμπιερχόμενη τω παρόντι βιβλίω έρωτες εις υπανδρίας καταντούν, η οποία είναι μυστήριον και ας μη πολυλογούν»¹¹ αλλά – και στο κεφ. με ποίον τρόπον υπανδρεύονται αναγράφει χαρακτηριστικά «Λέανδρος Αυτή (η υπανδρία είναι μυστήριον, ένας άγιος δεσμός ...)»¹². Ο Ρήγας πιστεύει στο μυστήριο του γάμου που είναι μυστήριο της ορθοδόξου εκκλησίας. «Το μυστήριο τούτο μέγα εστί, εγώ δε λέγω εις Χριστόν και εις την εκκλησία» (Απόστ. Παύλος Προς Εφεσίους κεφ. 5, 22-23).

Στοιχείο θρησκευτικότητας βρίσκομε και στην επαναστατική προκήρυξη που μας αναφέρει «όλοι, λέγω χριστιανοί και τούρκοι χωρίς κανέναν ξεχωρισμόν θρησκείας επειδή όλοι πλάσματα Θεού είναι και τέκνα του πρωτοπλάστου ...»¹³. Και εδώ φαίνεται η θρησκευτικότητα αλλά και ότι είναι γνώστης της διδασκαλίας της εκκλησίας ότι όλοι έχουν ένα κοινό πατέρα, το Θεό, και είναι μεταξύ τους αδέρφια.

Κριτική στο Ρήγα

Εξετάζοντας τις κριτικές ενός κληρικού και ενός ιστοριογράφου οι οποίοι προσπαθούν εξ' αιτίας ενδεχομένως αντιθρησκευτικής στάσης και πολιτικών σκοπιμοτήτων θέλησαν να διαβάσουν το έργο και την εθνική δραστηριότητα του Ρήγα. Όπως παρουσιάζουν τα γεγονότα προσπαθούν να προβάλουν τελικά τα δικά τους πιστεύω. Ωστόσο οι κριτικές αυτές ενισχύουν τη δική μας έρευνα, ώστε να κατανοήσουμε περισσότερο την πνευματικότητα και το οικουμενικό πνεύμα του Ρήγα.

11. Βρανούσης Λ., «Ρήγας», Αθήνα 1953, σ. 132.

12. Βρανούσης Λ., «Ρήγας», Αθήνα 1953, σ. 132.

13. Βρανούσης Λ., «Ρήγας Βελεστινλής», 1963, σ. 153.

Πρώτος επικριτής του Ρήγα είναι ο Μοναχός Κύριλλος ο Πατρεύς, αδελφός της Μονής της Αγίας Λαύρας, ο οποίος από το έργο του «Ερμηνεία της Αποκαλύψεως»¹⁴ παρουσιάζεται ότι δεν έχει θεολογική μόρφωση και πνευματικότητα. Απόδειξη αυτού είναι η λανθασμένη και παρερμηνευμένη θρησκευτικότητα που δείχνει επιπλέον μίσος εναντίον των αντιπάλων του. Αν και κληρικός της Ορθοδόξου Εκκλησίας, χαιρέται για τον θάνατο των φίλων ή αντιπάλων. Θεωρεί ότι είναι τιμωρία του Θεού ο θάνατος αυτών επειδή δεν συμφωνούσε με τον τρόπο εξέγερσης του Εθνικού Αγώνα και υπερασπιστής του εσχατολογικού ρεύματος ότι η σωτηρία θα γίνει μόνο με την βοήθεια του Θεού και χωρίς ξένη βοήθεια.

Το λάθος του Κυρίλλου ως προς τις κρίσεις του αντί να αμαυρώνουν την ηρωϊκή μορφή του Ρήγα δίδουν περισσότερη αξία σ' αυτόν, ώστε ο Κύριλλος να παραμένει μέχρι σήμερα όχι αξιόπιστος κληρικός έναντι του Ρήγα που υπέστη μαρτυρικό θάνατο αγωνιζόμενος για το όραμα της ελευθερίας. Γνωρίζουμε ωστόσο ότι ήταν φίλοι κατά την δεύτερη παραμονή του Ρήγα στο Βουκουρέστι και είχαν συνάψει γνωριμία και φιλικές σχέσεις ώστε θα μπορούσε να γνωρίζει ότι ο Ρήγας ούτε άθεος ήταν ούτε αντίχριστος.

Ο δεύτερος επικριτής είναι ο ιστοριογράφος Τάσος Βουρνάς¹⁵. Θέλοντας να κτυπήσει την εκκλησία και μάλιστα τον ανώτερο κλήρο παίρνει μιά άσχημη πλευρά του ιδιωτικού βίου του Ρήγα και δημιουργεί μιά ιστορία χωρίς στοιχεία. Ωστόσο κανείς από τους βιογραφους σύγχρονος του Ρήγα δεν έχει ασχοληθεί με το προσωπικό πρόβλημα.

Εάν ζούσε ο Ρήγας θα μπρούσαμε να πούμε θα παρέπεμπε τον Τάσο Βουρνά να διάβαζε το έργο «Σχολείο των ντελικάτων εραστών» διότι την εποχή εκείνη υπήρχε ένα ρεύμα ερωτικό και ρομαντικό για τους νέους και το γεγονός αυτό ήταν συνηθισμένο.

Ο Βουρνάς όμως παρουσιάζει τον Ρήγα και τον Μητροπολίτη της Βλαχίας για το θέμα της αποπλάνησης της παραδουλεύτρας από τον Ρήγα χωρίς να επικρίνει ή να κριτικάρει την πράξη. Αντίθετα επεμβαίνει στα πνευματικά δικαιώματα του Μητροπολίτη ως προς το επιτίμιον που επέβαλε ο Δεσπότης. Ο σκοπός του ωστόσο ήταν να καταδικάσει τον Μητροπολίτη ως εκπρόσωπο του Φεουδαρχικού κατεστημένου διότι δήθεν το πνευματικό επιτίμιον ήταν πολύ μικρό. Από την συγκεκριμένη αυτή ιδιωτική και προσωπική στιγμή της ζωής

14. Δυοβουνιώτου Κ. Αι εν τη ερμηνεία της Αποκαλύψεως του Κυρίλλου του Πατρεύς Θρησκευτικά γνώμαι και κρίσεις αυτού περί διαφόρων προσώπων, *Θεολογία* 24, 1953, σ. 345-348.

Αργυρίου Αστέριος, Η ιδεολογική σημασία των κρίσεων του Κυρίλλου Λαυριώτη εναντίον του Ρήγα. *Υπέρευ* τ. 1, Πρακτικά Α' Διεθνούς συνεδρίου «Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας» (Βελεστίνο, 1986), Αθήνα 1990, σ. 404-414.

15. Βουρνάς Τάσος. *Ιστορικά και Φιλολογικά Πορτραίτα*, Αθήνα 1981, σ. 10.

του Ρήγα φανερώνεται η απέραντη πνευματικότητα και θρησκευτικότητα που αν ο σκοπός του Βουρνά δεν ήταν να κτυπήσει την εκκλησία θα έπρεπε το γεγονός αυτό να το είχε διαγράψει από την ιστορική παρουσία της ζωής του Ρήγα. Το ίδιο όμως το γεγονός γίνεται θρίαμβος και δόξα για το Ρήγα και τον πνευματικό αρχηγό του Απόδημου Ελληνισμού Μητροπολίτη Βλαχίας διότι:

1ον Ο Ρήγας ως πιστό τέκνο της εκκλησίας αποδέχεται την πρόσκληση του Μητροπολίτη και παρά τον δυναμικό χαρακτήρα του πηγαίνει στη Μητρόπολη που φανερώνει σεβασμό και υπακοή στον θρησκευτικό αρχηγό του ελληνισμού.
2ον Ο Ρήγας στη Μητρόπολη δέχεται τα λόγια του Δεσπότη και αισθανόμενος το αμάρτημα του αποδέχεται με σεβασμό και ταπείνωση το επιτίμιον και τις πατρικές παραινήσεις.

Μέσα απ' αυτή τη λεπτή στιγμή της ζωής του Ρήγα φανερώνεται η θρησκευτικότητα και πνευματικότητα που έχει ριζωθεί από τα νεανικά του χρόνια στο χωριό του, το Άγιο Όρος και την Κων/πολη διότι αν δεν πίστευε αυτά τα οποία έπραττε έμπροσθεν του επισκόπου οπωσδήποτε θα είχε ανταπαντήσει ένεκα του ηρωικού μεγαλείου του φελελεύθερου χαρακτήρα του που τον χαρακτηρίζεται τον ανέδειξε αγωνιστή του έθνους.

JOHN BOLANAKIS

Religiosity of Rigas Velesinlis

Another aspect of the revolutionary nature of Rigas Velesinlis is the religiosity that characterizes his thought harmonized with the higher political education which he acquired during his stay in the environment of Fanari.

The deep Knowledge of the «Paternal Texts» is confirmed by many points of his works e.g. «Warsong», as well as «School of Delicati Lovers».

The meanings of universality and brotherhood, the earthly harmong which is defined by God and the order in the creation of the world are pieces of knowledge which are deeply rooted in the Helleno-Christian thought of Rigas. In this way they are easing reformed in his works referring us to fundamental sayings of the «Paternal Texts».

Besides, an important role in Rigas' texts is played by the ecclesiastic symbolism which is centralized on the main symbol of orthodoxy, the Cross, as well as by the role of «Church» in the struggle of national rebellion.

The religiosity and moral attitude of Rigas have been questioned by monk Kyrillos Patrefis, in his work «The interpretation of Revelation» and by the historian Tassos Varnas.

Their motives are obviously their anti-religious attitude and political expediency. Their self-centred arguments act in favour of the intellectuality and universality of Rigas.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΝΙΑΡΧΟΣ

*Ρήγας Φεραῖος: Τό λογικό καί τό ἐξωλογικό
στοιχεῖο τοῦ Ἡρώα*

Ι. Κάθε ἀνθρώπινη πράξη εἶναι δυναμική ἐκφραση τῆς φορᾶς τῆς συνειδήσεως ἀπό τό μή εἶναι στό εἶναι, ἀπό τήν ἀνυπαρξία στήν ὑπαρξη. Ἡ πράξη θεμελιώνεται σέ μιᾶ ἠθική ἐπιταγή πού συνδέει ἄρρηκτα τή συνείδηση μέ τό ἴδιο τό γεγονός, ὑπό τή συνεχῆ καί ἐν πολλοῖς πιεστική ἐπήρεια τῶν λογικῶν καί τῶν ἐξωλογικῶν στοιχείων¹. Ἡ πράξη εἶναι ἀπόδειξη τῶν ἀναφορῶν τῆς συνειδήσεως στίς ἠθικές ἀξίες, ὅπως ἐκφράζονται ἀπό τό συγκεκριμένο πρόσωπο, τό ὁποῖον, κατά περίπτωση, καλεῖται νά μαρτυρήσῃ περί αὐτῶν. Ἡ συνεχῆ ἀναζήτηση τοῦ εἶναι ἀντί τοῦ δέοντος εἶναι, εἶναι δυνατόν νά ὀδηγήσῃ στόν ἐξαγιασμό ὁποιουδήποτε μέσου χάριν ἐπιτεύξεως ὁποιουδήποτε σκοποῦ, καθ' ὅσον ἡ ἱστορικιστική ἐρμηνεία δέν ἐκκινεῖ ὁμολογουμένως ἀπό ἀξίες ἀλλά ἀπό καθαρὰ δεδομένα πού ὑπόκεινται βέβαια σέ ἀξιολόγηση, μέ βάση ἀξίες πού ὥστόσο δέν ἐκφράζονται καθ' ἑαυτές.

Μέσω τῆς πράξεώς του, ὡς καθαρῆς ἐκφράσεως τῆς δημιουργικῆς φορᾶς τῆς συνειδήσεώς του, ὁ ἄνθρωπος προσδιορίζεται ἀπό τή διττή του σχέση πρός τόν κόσμον καί πρός τήν κοινωνία στήν ὁποία ὀργανικῶς ἀνήκει καί τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τήν οὐσιαστική ἐκφραση. Ἡ συνειδητοποίηση τῶν σχέσεων αὐτῶν, καθώς καί ἡ σέ βάθος διερεύνηση τῶν δυνατοτήτων ἀλλαγῆς τους, ἀποτελοῦν θεμελιώδη αἰτήματα τῆς ἀξιολογούσης διανοήσεως, προκειμένου αὐτή νά λάβῃ ὀριστική θέση στήν συνεχῶς ἐξελισσόμενη καί ἀενάως διαμορφούμενη ἱστορική πραγματικότητα.

Κατά τεκμήριον ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς στή σχέση ψυχῆς καί σώματος, νοῦ καί ὕλης, ἐλευθερίας καί δουλείας, δημιουργοῦ

1. Ε. Μουτσοπούλου, Ἡ Πορεία τοῦ Πνεύματος. Τά ὄντα, Ἀθήναι, Ἑρμῆς, 1974, σσ. 243 ἐξ.

καί δημιουργημάτων, θεοῦ καί δαίμονος, ἀγαθοῦ καί κακοῦ, ὀρθοῦ καί ἐσφαλμένου, ἀγάπης καί δυνάμεως, παλαιοῦ καί νέου, αἰτίου καί αἰτιατοῦ. Τό ἱστορικόν γίνεσθαι συνίσταται ἀπό τῆ διαλεκτικῆ σχέσης τῶν στοιχείων αὐτῶν, τά ὅποια κατά κύριον λόγον ὑποκινοῦνται ἀπό τὸ ἐνεργεῖα τῆς συνειδήσεως.

Τό θεμελιώδες στοιχεῖο ἀλλά καί οὐσιαστικό γνώρισμα τοῦ δρώντος προσώπου, ὡς κοινωνικοῦ καί πολιτικοῦ ὄντος, εἶναι ἡ γρηγοροῦσα συνείδησή του, ἡ ὁποία ἀντιμετωπίζει συνεχῶς τὸ ἐρώτημα τῆς ἠθικῆς: τί πρέπει νά πράξῃ, ἢ πῶς καί μέ ποιόν εἰδικό τρόπο ἡ συνείδηση θά καταστήσῃ δυνατὴ τὴν παρουσία της στό ἱστορικό γίνεσθαι². Ἡ πράξις αὐτῆ καθ' ἑαυτὴ εἶναι τὸ φανέρωμα τοῦ ἀνθρώπου ὡς δημιουργοῦ, ὁ ὁποῖος, μέ τὴν ἴδια του τὴν πράξις μεταβαίνει ἀμέσως ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι στό εἶναι τῆς ὄντικῆς του παρουσίας. Ὑπὸ τὴν ἔποψη αὐτῆ ὁ ἄνθρωπος δίχως τὴ συνεχῆ δημιουργικὴ δραστηριότητά του, βρίσκεται μόνον στό *δυνάμει* εἶναι καί μόνον μέ τίς ὅποιες πράξεις του μεταβαίνει στό *ἐνεργεῖα* εἶναι³.

Εἶναι προφανές ὅτι οἱ τελούμενες πράξεις ἀποτελοῦν τὴν δίοδον τῆς συνειδήσεως πρὸς τὴν πραγματικότητα καί ἰδιαίτερος πρὸς τὰ ἱστορικά γεγονότα, τά ὅποια, τελικῶς, ἐκλαμβάνονται ὡς ἐξαντικειμένηση τῶν συνειδήσεων τῶν δρώντων προσώπων. Τὰ γεγονότα ἀνάγονται στόν *λόγον*, στό *ἐξώλογον* ἢ ἀκόμη στό *ὑπέρλογον*, ὡς τῶν *κάτ' ἐξοχὴν* δυναμικῶν ὤσεων τῆς πράξεως. Ὅπως δὴποτε τὸ πεπερασμένον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως δημιουργεῖ προβλήματα συλλήψεως καί ἐκτελέσεως μιᾶς πράξεως, γιατί στήν περίπτωσιν αὐτῆ ἐπενεργεῖ τὸ ἐξώλογον ὡς τὸ κύριο συμπληρωματικό στοιχεῖο τοῦ λόγου ἢ καί ὡς παρεμβατική ὄστικὴ δύναμη, προκειμένου ἡ τελεσθησομένη πράξις νά καταστῇ κάτι τὸ ἐξαιρετικό, τὸ παντελῶς ἀσύνηθες, καί εἰδικότερα, τὸ πρωτοφανές ἢ καί ἀπίστευτο, ὑπὸ τὴν ἔννοια τοῦ λεγόμενου κοινοῦ νοῦ κατά τὸν Ἀριστοτέλη⁴. Ἐτσι ἡ συνείδηση δέν εἶναι δυνατόν νά ἐνεργήσῃ δίχως τὸν λόγον καί σέ ὀρισμένες περιπτώσεις δέχεται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐξωλόγου, ὡς φυσικῆς δυνάμεως ἢ καί ἐνστικτώδους μυστικιστικῆς φορᾶς, ἀκόμη καί μύθου, προκειμένου νά μορφοποιήσῃ ἐξ ὀλοκλήρου μιᾶ πράξις. Ἐνδεχομένως ἔχομε καί τὴν ἐπίδρασιν τοῦ *ὑπερλόγου*, ὁπότε ἐπιχειρεῖται μιᾶ ἐξαιρετικὴ ἀπόπειρα προσβάσεως στόν *χῶρον* τοῦ ὑπερβατικοῦ, τοῦ Ἀπολύτου ὄντος. Τότε ἡ πράξις καθίσταται τὸ *κάτ' ἐξοχὴν* ἐξαιρετικόν γεγονός τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι ἢ, καί τὸ πλέον σημαντικόν ἐν προκειμένῳ, τέμνεται ἡ ἱστορία⁵.

2. Ἀριστοτέλους, Περί ψυχῆς Γ 435 a 5. Πολιτικά Γ 1280 a. 7-18. Περί Αἰσθήσεως 437b. Πλάτωνος, Τίμαιος 45 a., Θεαίτητος 156 d.

3. Ἀριστοτέλους, Μετά τὰ φυσικά Θ3 1046 b – 1047 a, Θ6, 1048 a 30-32: Ἔστι δὴ ἐνέργεια τὸ ὑπάρχειν τὸ πρᾶγμα μὴ οὕτως ὥσπερ λέγομεν δυνάμει, τὸ δὲ ἐνεργεῖα.

4. D. Ross, Aristotle, de Anima, Oxford, Clarendon Press, 1967, σσ. 42 ἐξ.

5. A. J. Toynbee, Change and Habit. The challenge of our time, London, Oxford University Press, 1966, σσ. 54 κ.ἐξ. E. Μουτσόπουλου, μν. ἔργ., σσ. 270 κ.ἐξ. ὅπου ἐπιχειρεῖται μιᾶ ἐρμηνεῖα τοῦ ἀπολύτου.

II. Ἡ οὐσιαστική ἐπίδραση τοῦ ἐξωλόγου, ὡς δυναμικῆς ὄψεως τῆς πράξεως ἐκφράζεται μέ τήν ἀποκλειστικότητα καί τήν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος, τό ὁποῖον καθ' ἑαυτό καί ἐν σχέσει πρός τό ἱστορικό γίνεσθαι εἶναι μοναδικόν καί ἀνεπανάληπτον. Ἡ ἴδια ἡ πράξις εἶναι τό φανέρωμα τῆς ἱστορικότητος τῆς συνειδησιακῆς προθετικότητος πάντοτε ἐν χρόνῳ. Τά πλέον σημαντικά γεγονότα παραμένουν δυσπρόσιτα στόν κοινόν νοῦν ἢ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο παρερμηνειῶν. Ὁ Ρήγας Φεραῖος μέ τό γνωστόν βεληνεκές τῶν πράξεων καί συνειδησιακῶν ἐνεργημάτων του, ὡς ἀποκρυσταλλώματος τῆς ἰσχυρῆς βουλήσεώς του γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ ἀντικειμενικοῦ στόχου, τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ὑποδούλου Γένους, ἀναμφισβητήτως τελοῦσε ὑπό τήν ἐπήρρειαν τῶν ὠστικῶν φορέων τοῦ λόγου καί τοῦ ἐξωλόγου. Κατά τήν διαλεκτική σχέση τοῦ λόγου μετά τοῦ ὑπερλόγου στό πρόσωπο τοῦ Ρήγα, ἔχουμε ἀρκετές περιπτώσεις κατισχύσεως τοῦ ἐξωλόγου, διό καί οἱ πράξεις του ὑπερέβησαν τό σύνθετες καί κατεγράφησαν ὡς σπάνιες καί δὴ καί θαυμαστές ἐκφάνσεις τῆς συνειδησιακῆς του προθετικότητος. Μερικές ἐνέργειές του τῷ ὄντι ὑπῆρξαν μοναδικές καί ἀπερίγραπτες καθ' ὅσον ὑπερέβησαν τό προσδοκώμενον τῆς ἐποχῆς του. Ἡ μοναδικότητα τῶν θιαμάτων καί τῶν ἐνεργημάτων τοῦ Ρήγα Φεραίου ἀπαιτοῦν εἰδικήν ἀνάλυση καί δὴ καί ὑπό τό πρῶτομα τῆς φιλοσοφικῆς καί κοινωνικοπολιτικῆς ἐρμηνείας. Πρός τοῦτο ἐπιζητεῖται ἡ ἐγκατάλειψη τῶν γνωστῶν μεθόδων ἐρεύνης καί ἡ προσεκτική μετάβαση «εἰς ἄλλον γένος» προκειμένου νά ἐπιτευχθῆ ἡ βαθειά διείσδυση στά γενεσιουργά αἷτια τῶν πράξεων του καί νά διερευνηθῆ ἡ ἰδιάζουσα περίπτωση τῆς συνειδησιακῆς του προθετικότητος. Ἐν προκειμένῳ ὀφείλει ὁ μελετητής του νά προβῆ στή διάκριση τῶν λογικῶν ἢ καί τῶν ἐξωλογικῶν στοιχείων, γιά νά εἶναι σέ θέση ν' ἀξιολογήσῃ τή σύνθεσή τους στίς συγκεκριμένες πράξεις του. Πράγματι, ὑπό τό φῶς τῆς ἀναλύσεως αὐτῆς τίθεται τό εὐλογον ἐρώτημα τοῦ «διατί» καί «πῶς» τό λογικόν καί τό ἐξωλογικόν στοιχεῖον συνετέθησαν καί ἐνήργησαν ὁμοῦ ὥστε ἡ προαίρεσή του νά τόν ὀδηγήσῃ στήν πράξι τοῦ α' ἀντί τοῦ β'. Ὁ Ἄριστοτέλης τονίζει πῶς δέν ὑπάρχει προαίρεση γιά πράγματα ἀδύνατα. Ἄν κάποιος ἐπιχειρήσῃ νά ἐπιτελέσῃ μὴ πραγματοποιήσιμες πράξεις, τότε αὐτός εἶναι ἀνόητος. Βεβαίως ἐνδομύχως εὐχόμεθα ἀδύνατα πράγματα, ὅμως αὐτό δέν εἶναι δυνατόν ν' ἀποτελέσῃ τή βάση τῆς λογικῆς προαιρέσεως, καθ' ὅσον δέν ἰσχυροποιεῖται ἡ βούληση, ἀφοῦ ἡ ἀνυπαρξία τοῦ προσδοκώμενου ἀποτελέσματος ἀποθαρρύνει κάθε κίνηση⁶. Παρά ταῦτα, συνεχίζει ὁ Ἄριστοτέλης, δέν ἀποκλείεται νά στοχεύσῃ κανεὶς σέ πράγματα ὑπερβολικά ἢ ἄφθαστα ἀπό τόν κοινόν ἄνθρωπον. Ἄλλωστε, ὅλα τά μεγάλα ἐπιτεύγματα τῆς ἱστορίας ἢ τά ἀνδραγαθήματα τῶν σπουδαίων πολιτῶν ὑπῆρξαν πάνω καί πέρα ἀπό τίς δυνατότητες τοῦ λαοῦ⁷. Ἐπομένως, κατά τήν διδασκαλίαν τοῦ Ἄριστοτέλους, ὁ Ρήγας Φεραῖος ἤρθη στό ὕψος τῶν δυσκόλων γιά τήν ἐποχή

6. Ἄριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια Γ2 1111 b 21.

7. Αὐτόθι, 1111b 22-25.

του περιστάσεων και ἐστόχευσε σέ ἔργα φαινομενικῶς ἀδύνατα καί παντελῶς ἀπίστευτα. Καί τοῦτο γιατί, κατά τόν Σταγειρίτη, μέγιστη δύναμη πρὸς ἐπιτυχίαν ἑνὸς ὑψηλοῦ στόχου εἶναι ἡ βούληση πρὸς ἐπιτυχίαν.

Στὴ δυναμικὴ καί ἄκρως ἀσυνήθη μορφή τῆς προσωπικότητος τοῦ Ρήγα Φεραίου διακρίνεται ἔντονη ἠθικὴ καί ἐθνικὴ συνείδηση ἡ ὁποία προβάλλει ἀναμφιβόλως τὸ αἶτημα τῆς εὐθύνης ἐν σχέσει πρὸς τίς πράξεις. Ἐπομένως εὐθύνη δέν νοεῖται μόνον ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ πεδίου, ὅπως ἐκφράζεται μέ τὴ συγκεκριμένη συνειδητὴ πράξη. Ἔτσι ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ἀποδεικνύεται ἀναγωγικὴ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως ἀπὸ μιάν αἰσθητὴ, ἐπίκαιρη καί ὑποκειμενικὴ τάξη, σέ μιὰ τάξη ὑπερχρονικὴ, νοητὴ, ἠθικὴ καί πανανθρώπινη, δηλαδή ἡ ἐλευθερία δέν ἀντιτίθεται πρὸς τὴ λογικὴ χρῆση τοῦ ἀποχρῶντος λόγου.

Ἡ ἐλευθερία καί ἡ εὐθύνη ὡς στράτευση, δέν εἶναι καταστάσεις στιγμιαῖες, ἀλλὰ ὑπόκεινται συνεχῇ καί διαρκῇ διαδικασίᾳ πραγματώσεώς των. Συνεχῶς καλούμεθα νά ἐκλέξωμε, ν' ἀποφασίσωμε ἐπὶ τοῦ πρακτέου. Ὁ Ρήγας Φεραῖος ἐπέλεξε τὸ δρόμο τῆς προσφορᾶς μέ κάθε μέσο πρὸς τὸν ὑπέριστο σκοπὸ τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδος. Ὁ Ρήγας στάθηκε ὄρθιος στὴν πρόσκληση τῆς πατρίδος καί ἀπάντησε καταφατικῶς στὸ αἶτημα τοῦ καιροῦ του γιὰ ἐθνικὴ καί πνευματικὴ ἀνεξαρτησία. Ὑπὸ τὴν ἔποψη αὐτῆ, ἡ συνείδηση τοῦ Ρήγα, τελοῦσα ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τοῦ λόγου καί τοῦ ἐξωλόγου, προσεχώρησε στὴν εὐθύνη τῆς πράξεως. Ἔτσι καθιερώθηκε ὡς ὑπόδειγμα δυναμικῆς παρουσίας συντελεστικῆς στὸ γνήσιο ἑλληνικὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι καί ἀναγκαῖα παρουσία στὴ διαχρονικὴ ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ μας.

KONSTANTINOS NIARCHOS

Rigas Phereos: The rational and the irrational element of his personality.

The personality of Rhigas Phereos reflects mostly the interchange of both rational and irrational element during his liberation activities. For this reason it is only his activities which lend his efforts in success. For all of us Rhigas Phereos remains the undisputable hero who prepared the Great Greek Revolution of Independence.

ΧΡΙΣΤΟΣ Θ. ΞΕΝΑΚΗΣ

*Το πείραμα στα βιβλία φυσικής του τέλους του 18ου αιώνα.
Η περίπτωση του «Απανθίσματος Φυσικής» του Ρήγα*

1. Εισαγωγικά

Οι θετικές επιστήμες γενικότερα και η Φυσική ειδικότερα, συνέβαλαν αποφασιστικά στην αναγέννηση του νέου ελληνισμού λειτουργώντας ως βασικός άξονας για την καταπολέμηση της δεισιδαιμονίας και της αμάθειας.

Η φυσική, που μόλις τότε (τέλος του 18ου αιώνα) αρχίζει να αυτονομείται ως επιστήμη¹, έχει για στόχους την ερμηνεία των φυσικών φαινομένων, τη μελέτη των αιτιών που τα προκαλούν και την αποδέσμευση του ανθρώπου από μεταφυσικές κατασκευές. Τα κείμενα που εμφανίζονται (έντυπα ή χειρόγραφα) μετά το 1750, εκφράζουν κατά τον καλύτερο τρόπο το πνεύμα της εποχής, σκιαγραφώντας ταυτόχρονα την εξέλιξη της επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης, την αλλαγή που συντελείται στην ελληνική παιδεία, αλλά και τη στροφή από τη νοησιαρχία στην πράξη, από τον Αριστοτελισμό στη «νεωτερική» φυσική. Οι προϋπάρχουσες φυσικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις στον ελληνικό χώρο, σε συνδυασμό με το «νεωτερικό πνεύμα» του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και τη

1. Ως το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, αλλά και λίγο αργότερα, ως την εμφάνιση εντύπων κειμένων όπου αναπτύσσονται οι έννοιες της φυσικής όπως είχαν ήδη διαμορφωθεί στην Ευρώπη, η φυσική ταυτιζόταν με τη φυσιολογία. Η «φυσιολογία», γράφει ο Βικέντιος Δαμοδός, «έλαβε την προσηγορίαν από την φύσιν, δηλαδή από τα φυσικά σώματα τα οποία θεωρεί, όθεν και φυσική επιστήμη ακόμη ονομάσθη...» («Φυσιολογία αιτιολογική εις την κοινήν διάλεκτον αριστοτελική σχολαστική και νεωτερική» Μητρόπολις Σάμου, κωδ. αρ. 67, φ.φ. 3α). Για περισσότερες πληροφορίες στο έργο του Γ. Καραρά, «Οι θετικές επιστήμες στον Ελληνικό χώρο (15ος-19ος αιώνας)», Αθήνα 1992, σελ. 202, 203, 207, 208.

Νευτώνεια αντίληψη για τον κόσμο, που πολλοί Λόγιοι μεταφέρουν και μετακενώνουν στον Ελληνικό χώρο, διαμορφώνουν ένα νέο πρότυπο στην ελληνική φυσική σκέψη: δημιουργούν ένα ρεύμα αμφισβήτησης του στείρου αριστοτελισμού, από τον οποίο όμως κρατούν τη μέθοδο, ώστε η αριστοτελική φυσική ν' αποτελέσει το γόνιμο έδαφος πάνω στο οποίο θα στηριχθεί η σύγχρονη θεωρία για τη φύση².

Από τους θερμότερους εκφραστές αυτού του πνεύματος ήταν ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ και ο Παναγιώτης Κοδρικάς. Ο «Λόγιος Ερμής», λίγες δεκαετίες αργότερα, επισημαίνει στο ίδιο πνεύμα: «...οι μετά του Καρτεσίου, φρονιμότεροι πολλά από τους μετά τον Αριστοτέλην, ηθέλησαν να φιλοσοφώσι με τον τρόπον εκείνον, τον οποίο ούτος έδειξεν και όχι να ακολουθώσι τυφλώς τας εκείνου δόξας, καθώς οι Παλαιότεροι...»³.

Αργά και διστακτικά στην αρχή, γοργά και δυναμικά αργότερα, θα γίνουν τα βήματα του εκσυγχρονισμού. Ο πρόλογος στην έντυπη έκδοση της «φυσικής ακροάσεως» του Αριστοτέλη αντικατοπτρίζει αυτή τη στροφή προς τη νεότερη φυσική. Μιλά για τη στενή σύνδεση των μαθηματικών με τη φυσική και τονίζει πως υποκειμένο της φυσικής είναι η ίδια η φύση «...τα τε σώματα και τα προσόντα αυτών...», οι δυνάμεις, οι αιτίες και τα αποτελέσματά τους, που αποδεικνύονται «...μόνον δια λόγου, αλλά και δια πείρας...», προσθέτοντας πως όποιος «...αναπτύσσειν βούλεται τα εν τη φύσει φαινόμενα», πρέπει να σέβεται τους κανόνες του «σοφωτάτου Νεύτωνος» ο οποίος «ευρίσκεται εγγύτερον τη αληθεία...»⁴. Παρόμοιες εξάλλου αναφορές συναντούμε στη «Φυσική» του Θεοτόκη⁵ και στην «Απολογία» του Μοισιόδακα⁶, έργα σημαντικά για την εποχή τους, που προηγήθηκαν από τη «Φυσική» του Ρήγα.

2. Η απαγκίστρωση από την Αριστοτελική φυσική αρχίζει να γίνεται ορατή το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, χάρη στον Βικ. Δαμοδό (βλ. σημ. 1), τον Ευγ. Βούλγαρη με το έργο του «Περί συστήματος του Παντός», τον Νικηφ. Θεοτόκη με το έργο του «Στοιχεία Φυσικής εκ νεωτέρων συνεραισθέντα ... Εν Λειψία της Σαξονίας... έτος αψξστ' αλλά και στο έργο του ίδιου του Θεοφίλου Κορδάλια, όπου στον πρόλογο του βιβλίου «Είσοδος Φυσικής Ακροάσεως κατ' Αριστοτέλην... Βενετία, 1779», ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός γράφει: «... όστις αναπτύσσειν βούλεται τα εν τη φύσει φαινόμενα», πρέπει να σέβεται τους τρεις κανόνες «του σοφωτάτου Νεύτωνος», που θρίσκεται «εγγύτερον τη αληθεία».

3. «Ερμής ο Λόγιος», «Περί αρχής, ακμής και παρακμής των επιστημών», 1814, σελ. 18-24.

4. Οι αναφορές από το έργο του Γ. Καρά: «Οι φυσικές-θετικές επιστήμες στον Ελληνικό 18ο αιώνα», Αθήνα, 1977, σελ. 86. Επίσης πρβλ. σημ. 2, ό.π.

5. «... τους τρεις του Νεύτωνος Κανόνες τηρητέον... υπό πάντων των ορθώς φιλοσοφείν εθελόντων» Γ. Καρά, ό.π., σελ. 86 και στο έργο του Γ. Ν. Βλαχάκη (διδασκαρική διατριβή, Αθήνα, Ε.Μ.Π., 1990), «Η Φυσική του Νικηφόρου Θεοτόκη, σταθμός στην επιστημονική σκέψη του 18ου αιώνα», σελ. 79-80-81.

6. «Απολογία» Ιωσήπου του Μοισιόδακος, Βιέννη..., 1789, επανέκδοση

2. Το πείραμα στα βιβλία Φυσικής του τέλους του 18ου αιώνα.

Στην εποχή που αναφερόμαστε, οι λόγιοι αρχίζουν ν' ασχολούνται και με θέματα επικαιρότητας και καθημερινής πρακτικής, όπως είναι η μόρφωση του λαού, η δημιουργία νέων μέσων και συνθηκών γνώσης, η αφύπνιση γενικά των πνευμάτων, η συμβολή των θετικών επιστημών στη βελτίωση των όρων της ζωής. Ασχολούνται ευρύτερα με τη δημιουργική αξιοποίηση της προγονικής τους κληρονομιάς, χρησιμοποιώντας τα γνωστικά εργαλεία που η σύγχρονη Ευρώπη και ο Διαφωτισμός τους προσφέρουν. Ασχολούνται με τη μελέτη της φύσης, προσπαθώντας να την ερμηνεύσουν· δε θεωρούν τον εαυτό τους ικανό ώστε να δημιουργήσουν μια δική τους φιλοσοφική θεωρία, παραμένοντας περισσότερο φυσιοδίφες και λιγότερο φιλόσοφοι. Αναγνωρίζουν την αξία της αντικειμενικής παρατήρησης και του πειράματος, αλλ' αναπτύσσουν το έργο τους ακολουθώντας ένα «μέσο δρόμο», αφού πιστεύουν και στην αυτοτελή πνευματική δημιουργία, συνδυάζοντας έτσι, την επαγωγική και την απαγωγική μέθοδο εργασίας. Πρωτοπόροι προς αυτή την κατεύθυνση οι λόγιοι που είχαν σπουδάσει ή είχαν ζήσει στην Ευρώπη και είχαν αφομοιώσει το πνεύμα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού⁷, συνειδητοποιώντας τα προβλήματα της εποχής τους και δημιουργώντας νέες συνθέσεις για τον Ελληνικό πνευματικό χώρο. Ένα βασικό θέμα για προβληματισμό και επανεξέταση από διαφορετικές οπτικές γωνίες, ήταν και η θέση του ατόμου μέσα στη φύση και την κοινωνία, η σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο και γενικότερα η λειτουργία του σχήματος «γνώση-αυτογνωσία». Από μια *a posteriori* θεώρηση του όλου θέματος, διαπιστώνουμε ότι η «στροφή αυτή του υποκειμένου στο αντικείμενο δημιούργησε το σπέρμα της πειραματικής γνώσης και τοποθέτησε σε νέα θεμέλια το όλο οικοδόμημα της γνώσης»⁸. Η απελευθέρωση του πνεύματος από τα δεσμά της δεισιδαιμονίας και η προσπάθεια ερμηνείας των φαινομένων με τον «ορθό λόγο», εκφράζεται με σαφήνεια από τον Μοισιόδακα στην «Απολογία» του⁹, αλλά και από τον Θεοτόκη στη «Φυσική» του¹⁰, από το Ρήγα στο «Απάνθισμά»

«Ερμής», επιμ. Ἴ. Ἀλκίης Ἀγγέλου, Αθήνα 1976, σελ. 24-25.

7. Ο Ρήγας επηρεάζεται από τον Βολταίρο και τον Ρουσσώ, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας και ο Βενιαμίν Λέσβιος από τον Locke, ο Αθανάσιος Ψαλίδας και ο Κ.Μ. Κούμας από τον Kant και τη γερμανική φιλοσοφία, ο Μεθόδιος Ανθρακίτης από τον Malebranche, τον Descartes και τον Michael de Molinos, ο Ευγένιος Βούλγαρης από τον Locke, τον Leibnitz και τον Wolff κ.λπ.

8. Το παράθεμα από το προαναφερθέν έργο του Γ. Καρα, όπ.π. σημ. 1, σελ. 96.

9. «Απολογία», Ιωσήπου του Μοισιόδακος, όπ.π. σελ. 24.

10. Η ενασχόληση των ανθρώπων με τη φυσική φιλοσοφία, τους βοηθά «... της ματαιίας των σπανίως συμβαινόντων εκπλήξεως και της αμέτρον των επιόντων λυπηρών αθυμίας και του των επερχομένων φοβερών υπερβολικού φόβου να λυτράνονται». Το παράθεμα από τον πρόλογο, σελ. 3, των «Στοιχείων Φυσικής», του Νικηφόρου Θεοτόκη (βλ. και σημ. 2).

του¹¹, από το Βούλγαρη – ο άνθρωπος πρέπει μόνο «τω υγίει και ορθώ πείθεσθαι λόγω» – στη «Λογική» του¹² και από τον Αθ. Ψαλίδα στην «Αληθή Ευδαιμονία» του¹³. Η νέα μέθοδος έρευνας και γνώσης, το πείραμα, γίνεται μεθοδολογικό εργαλείο στη σκέψη των λογίων της εποχής. Ο Μοισιόδακας τονίζει ότι «...η μάθησις... συμμαχούσα τω ενόντι λόγω και τη δυνατή ακριβεί πείρα των πραγμάτων», οδηγεί τη Φυσική «...εις ακμήν αξιολογωτάτην, ακμήν, το περαιτέρω της οποίας, το ελάχιστον εν πολλοίς, φαίνεται σχεδόν αδύνατον»¹⁴. Υπογραμμίζει ακόμη ότι η έρευνα στη Φυσική «...ποδηγετούμενη υπό του λόγου, υπό της πείρας πανταχού, και όπου η πείρα δεν χωρεί, υπό της βαρυτέρας πιθανότητος, ή ποσώς ή σπανίως παραλογίζεται», ενώ η ίδια η Φυσική είναι «...φιλοχρήσιμος, φιλιαναγκαία..., πάσαν αχρηστολογίαν αποφεύγει, και στοχαζόμενη την χρείαν... ζωννύει πανταχόθεν την ζωήν ημών και έτι την βραχύτητα της αυτής ζωής, διώκει μόνον τα αναγκαία, μόνον τα χρήσιμα του βίου»¹⁵. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο Ρήγας με το «Απάνθισμά» του όταν στον πρόλογο «προς τους αναγνώστας» επισημαίνει ότι «αναγιγνώσκοντες λοιπόν, οι μεν αγχίνοες, ας επικαρπώνται τα ωφέλιμα, οι δε τρόφιμοι ήδη και θιασώται της Φυσικής, ας μη με κατηγορήσουν δια το ύφος...»¹⁶.

Η μεθοδολογική στροφή από τη θεωρία στην πράξη, από τη νοησιарχία στην πειραματική φυσική και στις εφαρμογές της, πρωτοεμφανίζεται ξεκάθαρα με τη «Φυσική» του Νικηφόρου Θεοτόκη το 1766, στην εισαγωγή της οποίας τονίζεται πως «η Φυσική ... ου μόνον βάσις τε και θεμέλιον της Ιατρικής, εξ ης μεγίστην έχομεν την όνησιν, αλλά δη και πλείστον άλλων ωφελειών τε και βοηθημάτων εφευρετική τε και χορηγητική»¹⁷. Η αποδοχή εξάλλου των κανόνων του Νεύτωνα στο έργο του¹⁸, καθώς και η παράθεση πολλών πειραμάτων, αποδεικνύουν το «νεωτερικό» πνεύμα που τη διακρίνει. Τα βιβλία που θ' ακολουθήσουν (έντυπα ή σε χειρόγραφο μορφή, εισαγωγικά ή ανωτέρου επιπέδου) θα βαδίσουν στα χνάρια που ο Θεοτόκης χάραξε με τη «Φυσική» του.

11. Βλέπε π.χ. στις σελ. 21-95-104-105-107 κ.λπ. Ρήγας, «Φυσικής Απάνθισμα», Βιέννη, 1790, επανέκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης «Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Αθήνα, 1991.

12. Ευγ. Βούλγαρις, «Η Λογική», Λειψία, 1766, σελ. 44.

13. Αθ. Ψαλίδα, «Αληθής Ευδαιμονία ήτοι βάσις πάσης θρησκείας», Βιέννη, 1791, πρόλογος «τω αναγιγνώσκοντι», σελ. 176.

14. Το παράθεμα από τη σελ. 24 της «Απολογίας» του Ιωσ. Μοισιόδακος, ό.π. σημ. 6.

15. Το παράθεμα από τη σελ. 96, ό.π., σημ. 6.

16. Το παράθεμα από το «Φυσικής Απάνθισμα» του Ρήγα, ό.π., σελ. θ'.

17. Το παράθεμα από την εισαγωγή των «Στοιχείων Φυσικής» του Νικ. Θεοτόκη, ό.π., σημ. 2, σελ. 4.

18. Αναλυτικότερη παρουσίαση στη διδακτορική διατριβή του Γ. Βλαχάκη, ό.π., σημ. 5, σελ. 80-81.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι Λόγιοι της εποχής αναπτύσσουν ένα είδος εμπειρισμού ακολουθώντας την αριστοτελική ρήση: «ουδέν εν τω νω ο μη πρότερον εν τη αισθήσει», πιστεύοντας ότι και αυτά που σήμερα είναι «δύσληπτα και ακατανόητα» μπορούν με το πείραμα και τη συνεχή έρευνα, να γίνουν «εύληπτα»¹⁹.

Εμπνευσμένοι από το Γαλλικό Διαφωτισμό οι λόγιοι της προεπαναστατικής περιόδου, αντιμετωπίζουν το πείραμα ως βασικό εργαλείο γνώσης των φυσικών φαινομένων και των αιτιών που τα προκαλούν, ως μέσο αποδέσμευσης του ανθρώπου από τη φύση αφού με τη βοήθειά του η φύση μπορεί κατ' αρχήν ν' απεικονισθεί και ν' αναπαραχθεί στις λειτουργίες της.

Παράλληλα με την καινούργια πορεία στην ελληνική φυσική σκέψη επιχειρείται και ο εμπλουτισμός της διδασκαλίας των Φυσικών Επιστημών με την εκτέλεση πειραμάτων και με την καθιέρωση και αποδοχή της μεθοδολογικής άποψης ότι η Φυσική τεκμηριώνεται με την παρατήρηση και το πείραμα²⁰.

3. Το «Φυσικής Απάνθισμα» και η πειραματική μεθοδολογία.

Στο χρονικό πλαίσιο που αναφερόμαστε, ωρίμασαν πλέον οι συνθήκες, καθορίστηκαν οι προϋποθέσεις και δημιουργήθηκε το κατάλληλο κλίμα για την πλήρη αποδοχή των νέων φυσικών θεωριών και μεθόδων. Οι λόγιοι που για διάφορες αιτίες θρέθηκαν στα κέντρα του Ελληνισμού της διασποράς (Βιέννη – Παρίσι κ.λπ.) γνωρίζουν άμεσα το επίπεδο της ευρωπαϊκής σκέψης, γνωρίζουν την ωφελιμιστική πλευρά της Φυσικής και τα αγαθά των εφαρμογών της, ενώ ταυτόχρονα διαπιστώνουν την υστέρηση της φυσικής σκέψης στην Ελλάδα. Θέτουν λοιπόν ως στόχο τη γρήγορη ανάπτυξη της επιστήμης, τη μόρφωση του λαού, την καταπολέμηση των προλήψεων και της δεισιδαιμονίας. Τα βιβλία που γράφονται είναι ή εισαγωγικά ή ανωτέρου επιπέδου, πρωτότυπα ή συμπιλλήματα. Μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τα εισαγωγικά βιβλία που είναι γραμμένα σε γλώσσα απλή και κατανοητή, χωρίς μαθηματικούς τύπους και συμβολισμούς, που περιέχουν πολλά απλά παραδείγματα και εφαρμογές της καθημερινής ζωής, αποτελώντας ταυτόχρονα το απαραίτητο γνωστικό υπόβαθρο για μια βαθύτερη μελέτη της Φυσικής. Γραμμένο μ' αυτό το πνεύμα και δρομολογημένο προς αυτή

19. Το παράθεμα από το έργο του Γ. Καρά «Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο», όπ.π. σημ. 1, σελ. 98-99.

20. Λίγο αργότερα, το περιοδικό «Ερμής ο Λόγιος» θα αφιερώσει πολλά άρθρα και ειδήσεις για το ρόλο του πειράματος στις φυσικές επιστήμες. Αναλυτική παρουσίαση στα υπό έκδοση πρακτικά της ημερίδας του Ε.Ι.Ε. και της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας, στην εργασία, Χρ. Θ. Ξενάκης, «Το πείραμα μέσα από τις σελίδες του Λόγιου Ερμή».

την κατεύθυνση το «Φυσικής Απάνθισμα» του Ρήγα, αποτελεί, ιδιαίτερα στη μεθοδολογική του δομή, αξιοπρόσεκτο εισαγωγικό βιβλίο Φυσικής για τους πρωτόπειρους στην περιοχή των Φυσικών Επιστημών. Δε θ' ασχοληθούμε εδώ ούτε με το συγκεκριμένο βιβλίο ως σύνολο (θεματολογία, τρόπος γραφής, πηγές, πρότυπα κ.λπ.), ούτε με τις φυσικές γνώσεις του Ρήγα, αφού αυτά έχουν ήδη παρουσιαστεί σε άλλες εργασίες²¹. Μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα η μεθοδολογική του δομή με την αποδεικτική χρήση της παρατήρησης και του πειράματος, μας ενδιαφέρει η σκιαγράφηση της γενικότερης προσπάθειας για την καταπολέμηση της αμάθειας και του στείρου σχολαστικισμού!

Τα πειράματα που παρουσιάζονται στο «Απάνθισμα» λειτουργούν αρμονικά στο κείμενο σε συνδυασμό με τη μέθοδο των ερωτοαποκρίσεων και την απλή και κατανοητή γλώσσα που χρησιμοποιείται²². Ο ορατός στόχος του κειμένου είναι η εκλαΐκευση των παρεχομένων γνώσεων, η τόνωση της πίστης στον «ορθό λόγο», η προβολή της ωφελιμιστικής πλευράς της Φυσικής και η καταπολέμηση της δεισιδαιμονίας. Αν θελήσουμε να χωρίσουμε σε ομάδες τα πειράματα, θα μπορούσαμε, από μια ορισμένη οπτική γωνία, να τα κατατάξουμε σε (4) κατηγορίες: α) πειράματα που χρησιμοποιούνται για την κατανόηση καινούργιων όρων και εννοιών, β) πειράματα που χρησιμοποιούνται για την απόδειξη ή επαλήθευση φυσικών γεγονότων ή φαινομένων, γ) πειράματα που χρησιμοποιούνται για την απόκτηση καινούργιων γνώσεων και δ) πειράματα που χρησιμοποιούνται για πρακτικούς σκοπούς.

Στην α' κατηγορία είναι χαρακτηριστικά τα πειράματα που προτείνει ο Ρήγας για την κατανόηση της κίνησης της γης γύρω από τον άξονά της καθώς και για την κατανόηση γεωμετρικών εννοιών όπως: άξονας της γης, πόλοι, μεσημβρινοί, παράλληλοι, διάμετρος σφαίρας κ.λπ. Η επινοητικότητα και η φαντασία του είναι αξιοθαύμαστες! Διαβάζουμε: «Πάρε ένα καρπούζι, και σούβλισέ το οπού να εύγη το σουβλί από το τζουνί εις το λουλούδι του, βάλε εμπροσθέν σου έναν τέντζερε, ακούμπισε ταις δύο άκραις της σούβλας εις τα χείλη του. Τότε θε να είναι το μισόν καρπούζι εις το αγγείον, και το μισόν έξω. Κάθισε εις τρόπον οπού το δεξιόν χέρι σου να είναι προς την ανατολήν, και γύριζε το σουβλί. Σφαίρα είναι το καρπούζι, το δε σουβλί άξων αυτής, επειδή και περνά από το κέντρον, ήγουν την μεσαίαν στιγμήν της καρδιάς του καρπουζιού. Τα χείλη του τέντζερε, ο ορίζων, το γύρισμα λέγεται κινήσις περί τον άξονα. Το λουλούδι του

21. Δες π.χ. την εργασία μου, «*Το Απάνθισμα Φυσικής του Ρήγα και ο ρόλος του στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό*», *Υπέρεια*, том 1, Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», Αθήνα 1990, σελ. 589, επίσης Βρανούσης Ι. Α. «*Ρήγας*», Βασική Βιβλιοθήκη, τόμ. 10ος, Εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1953.

22. Ο ίδιος ο Ρήγας γράφει «*Η αιτία οπού μεταχειρίσθην απλούν ύφος, ήταν δια να μην προξενήσω με την γριφότητα του Ελληνισμού εις τους άλλους, εκείνο οπού ο ίδιος έπαθα σπουδάζωντας, να αποφύγω και το του σοφού*», από το «*Φυσικής απάνθισμα*» σελ. ζ'.

πωρικού είναι ο αρνητικός πόλος, το τζουνί ο ανταρκτικός πόλος, η πράσινη φλούδα, επιφάνεια της σφαίρας. Χώρισέ το από το λουλούδι προς το τζουνί κατ' ευθείαν εις τριανταέξ φιλιά ισοπλατή, εκείνα τα χωρίσματα του μαχαιριού λέγονται μεσημβρινοί...»²³. Με την ίδια σαφήνεια συνεχίζει διευκρινίζοντας τις έννοιες παράλληλοι κύκλοι, ισημερινός κ.λπ. Αξιοπρόσεκτο επίσης σημείο σ' αυτού του είδους τα πειράματα είναι ο προτρεπτικός τόνος της γραφής τους, η φιλική προστατική που χρησιμοποιεί: «πάρε», «σουβλίσέ το», «ακούμπισε», «κάθισε» κ.λπ. Θα μπορούσε βέβαια να παραθέσει ως εποπτικό υλικό κάποια σχήματα στο τέλος του βιβλίου του. Δεν το κάνει όμως, γιατί πιστεύει ότι είναι χρησιμότερο και εποπτικότερο να εκτελεστεί το πείραμα από τον ίδιο το μαθητή, τον πρωτόπειρο αναγνώστη, με τη βοήθεια μέσων και υλικών του άμεσου περιβάλλοντός του, αυξάνοντας τοιουτοτρόπως το ενδιαφέρον του και ενεργοποιώντας τις κατασκευαστικές του ικανότητες. Έτσι ο αγνώστης-μαθητής, συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία της μάθησης.

Στη 6' κατηγορία προτείνονται πειράματα που αποδεικνύουν ότι η ατμόσφαιρα της γης συμμετέχει στην περιστροφική της κίνηση, ότι η σελήνη και οι πλανήτες είναι σώματα σφαιροειδή, ότι η μέρα και η νύχτα σε διαφορετικά γεωγραφικά πλάτη, είναι άνισες, ότι ο αέρας είναι ελαστικός κ.λπ. Χαρακτηριστικό των πειραμάτων αυτών είναι η κατάλληλη εκλογή του μοντέλλου και των άλλων υλικών που χρειάζονται για την εκτέλεσή τους, καθώς και η σαφήνεια με την οποία περιγράφονται. Η κατανόηση επίσης και η αποπνευματοποίηση του φυσικού φαινομένου που αναπαράγεται πειραματικά, αποτελεί κύριο στόχο του Ρήγα. Θέλοντας π.χ., να δείξει τις ισχυρές ελαστικές δυνάμεις που εμφανίζονται με την απότομη αύξηση της πίεσης μιας ορισμένης ποσότητας αέρα, αναφέρεται σ' ένα παιγνίδι των παιδιών της εποχής: «... ημπορείς να το πληροφορηθής και από εν άλλο κοινόν πείραμα των παιδιών, όταν πηδούν με τα δύο τους ποδάρια επάνω εις μίαν φουσκωμένων φούσκαν, και την κάμνουν να σπάση με δυνατήν βροντήν. Με την δύναμιν οπού πηδά το παιδί εις τήν φούσκαν, θλίβεται ο αήρ εις τον εαυτόν του αιφνιδίως μέσα της, και μην ημπορώντας να υποφέρει μίαν τόσην θλίψιν, αντεκτείνεται με θίαν, και σπάνει την φούσκαν»²⁴.

Στην 7' κατηγορία προτείνονται πειράματα που έχουν ως στόχο την απόκτηση καινούργιων γνώσεων και την κατανόηση φαινομένων που δεν emπίπτουν στην άμεση εμπειρία του μαθητή, όπως είναι η ατμοσφαιρική πίεση, η μετάδοση του ήχου στα αέρια κ.λπ. Γνώσεις όπως η ηλεκτρική αλληλεπίδραση φορτισμένων σωμάτων, ο ηλεκτρικός σπινθήρας, η δύναμη των ακίδων κ.ά., είναι πρωτόγνωρες για τον μαθητή και βρίσκονται στο κέντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος ακόμη και στον ευρωπαϊκό χώρο. Ο Ρήγας, θέλοντας να κερδίσει το ενδιαφέρον και την περιέργεια του μαθητή του, τολμά και παρουσιάζει τα

23. Το παράθεμα από τη σελ. 4 (σημείωση) του «Απανθίσματος Φυσικής» του Ρήγα.

24. Το παράθεμα από τη σελ. 49 του «Απανθίσματος Φυσικής» του Ρήγα.

«θαυμάσια του ηλεκτρισμού» με τρόπο σαφή και εποπτικό, σε λίγες μόνο σελίδες, τεκμηριώνοντάς τα πειραματικά με τη βοήθεια της ηλεκτρικής μηχανής του Ramsden²⁵. Πολλά ακόμη πειράματα που προτείνει για την ύπαρξη της ατμοσφαιρικής πίεσεως καθώς και για το ρόλο του αέρα στη διάδοση του ήχου, γίνονται με τη βοήθεια της «πνευματικής μηχανής»²⁶ που αποτελούσε, μαζί με την «ηλεκτρική μηχανή» και μερικά θερμομέτρα, βαρόμετρα και μικροσκόπια, τον ιδανικό εξοπλισμό ενός τυπικού σχολικού εργαστηρίου φυσικής²⁷. Ανατρέχοντας στο ίδιο το κείμενο, παρακολουθούμε ένα από τα πολλά προτεινόμενα πειράματα: «όταν... βάλωμεν ένα παρόμοιον γυαλί μέσα εις την καμπάναν της πνευματικής μηχανής (αυτό το γυαλί όμως πρέπει να είναι καλά στουπωμένον, και δεμένον το στόμα του με πετζί ή φούσκαν, οπού να μην ημπορή να εύγη έξω καθόλου ο αέρας), όταν λοιπόν ευγάλωμεν τον αέρα οπού είναι εις το διάστημα μεταξύ της καμπάνας και του τετραγώνου γυαλιού, τότε αυτό σκάνει εις χίλια κομμάτια. Και τούτο γίνεται, διατί η θλίψις του εξωτερικού αέρος, προς εκείνην οπού είναι μέσα εις το γυαλί, είναι υψωμένη. Όθεν ο ένδον του γυαλιού ζητεί να εκτανθή κατά τήν θέλησίν του, δια να γεμίσει όλον εκείνον το γυαλί...»²⁸. Είναι περιττό να υπογραμμίσουμε τη σαφήνεια με την οποία περιγράφεται το πείραμα αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αντλούνται οι καινούργιες γνώσεις από την συγκεκριμένη πειραματική διαδικασία. Το πείραμα φαίνεται ότι αποτελεί πλέον βασικό εργαλείο έρευνας και γνώσης και αξιόλογο συστατικό στοιχείο της αποδεικτικής διαδικασίας. Στη δ' τέλος κατηγορία, προτείνονται πειράματα που έχουν στόχους καθαρά πρακτικούς. Αποδεικνύει, π.χ., πειραματικά ότι, το φυσικό νερό περιέχει πάντα ξένες γαιώδεις προσμίξεις και συνεπώς ανάλογα πρέπει και να χρησιμοποιείται. «... η πείρα δεικνύει, ότι κάθε σταλαγματία νερού, και αυτής της χιόνος, έχει μίαν ποσότητα μορίων γης. Αν βάλλης ένα πούπουλον χιόνος να στεγνώση επάνω εις παστρικόν γυαλί, αφήνει έναν μικρόν

25. Για το ρόλο της «ηλεκτρικής ύλης», της ηλεκτρικής μηχανής του Ramsden κ.λπ., βλέπε στην υπό έκδοση, στο περιοδικό «Υπέρεια», εργασία μου με τίτλο. «*Η ηλεκτρική θεωρία του Ρήγα ως ερμηνευτικό πλαίσιο των φυσικών φαινομένων στο Απάνθισμα της Φυσικής του*».

26. Ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, στην «Απολογία» του, ό.π., στη σελ. 32, αναφέρεται στην «πνευματική μηχανή» επίσης και το ρόλο της στη συγκρότηση ενός τυπικού σχολικού εργαστηρίου.

27. Ο Ρήγας φαίνεται να γνωρίζει κάποια σημαντικά πειράματα στα αέρια και στον ηλεκτρισμό με τη χρήση των αντιστοίχων μηχανών («ηλεκτρικής» και «πνευματικής»). Ίσως να τα παρακολούθησε ότι ήταν στο Βουκουρέστι είτε ως μαθητής στην ομώνυμη σχολή είτε να τα εκτέλεσε και ως δάσκαλος στην ίδια σχολή, αν βασιστούμε στα όσα αναφέρει στο έργο της «*Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy*», η Α. Camariano-Ciovan, στη σελ. 447 αλλά και ο V. A. Urechia, στο έργο του «*Istoria școalelor*» vol. 1, σελ. 52-53.

28. Το παράθεμα από τη σελ. 51 του «*Απανθίσματος Φυσικής*» του Ρήγα ό.π.

λεκέν άσπρον, ευθύς οπού το νερό εξατμισθή»²⁹. Εκεί όμως που το πρακτικό πνεύμα περνά δια μέσου του πειράματος στον αμύητο Έλληνα και παίζει αποφασιστικό ρόλο στην απομυθοποίηση και αποπνευματοποίηση πολλών φυσικών φαινομένων είναι στα πειράματα με το φωσφόρο. Για να πείσει τον αγνώστη του να ξεπεράσει τους ενδοιασμούς και τους φόβους που τυχόν έχει απέναντι σε ψευτομάγους και απατεώνες, τον προτρέπει να εκτελέσει ο ίδιος ένα από τα προτεινόμενα πειράματα με βάση το φωσφόρο. Εξάλλου για το Ρήγα «... τα πύρινα φαινόμενα του αέρος, οπού εις τους αμαθείς και δειλούς είναι τόσον τρομερά [...], έχουν την αρχήν τους από φυσικάς αιτίας...»³⁰. Οι οδηγίες για την εκτέλεση του πειράματος είναι απλές και ακριβείς. Η ποσοτική διαδικασία που προτείνεται βοηθά ταυτόχρονα και στην εισαγωγή της βαρυμετρίας στο πείραμα. «Τρίψε μαζί εις μάρμαρον ανακατώνωντας ακριβώς τρία δράμια λάδι γαροφάλων ή κανέλλας, μισόν δράμι κάμφορας, και τρία σπυριά φωσφόρου. Ημπορεί να αλείψη τινάς με το μίγμα αυτό τα γένεια του, τα μαλλιά του, το πρόσωπον, και τα ρούχα του, ή ό,τι άλλο σώμα θέλη, χωρίς να φοβηθή ότι καίονται. Ημπορεί να γράψη γράμματα οπού να φανούν λαμπρά εις το σκότος. Ο φωσφόρος έτζι ενούμενος φαίνεται λαμπρότερος, παρά όταν είναι αμιγής. Πολλοί αλείψαντες τον εαυτό τους και τα ρούχα τους, ηπάτησαν τους χυδαίους, κηρύττοντες τον εαυτό τους δι' αγγέλους την νύκτα, και έκαμαν έργα δαιμόνων. Άλλοι ανάπτουν φωτιά με τον φωσφόρον εκεί οπού δεν είναι, και τα μάτια των απλών τους εκλαμβάνουν δια τερατουργούς»³¹.

Συνολικά, στο «Φυσικής Απάνθισμα» ο Ρήγας παρουσιάζει τριάντα ένα πειράματα που καλύπτουν ολόκληρη σχεδόν την ύλη που παραθέτει. Εναρμονισμένα πλήρως με το απλό και κατανοητό κείμενο, εξυπηρετούν θαυμάσια τους σκοπούς για τους οποίους το βιβλίο αυτό γράφτηκε: διάλυση κάθε πλάνης και αυθεντίας, κατάργηση των προλήψεων, εισαγωγή του πνεύματος του Διαφωτισμού, εισαγωγή του πρακτικού πνεύματος, ανάλυση και ερμηνεία βασικών φυσικών φαινομένων ώστε «... να αποκτήσουν μίαν παραμικράν ιδέαν της ακαταλήπτου φυσικής» και «να αναλάβη το πεπτωκός Ελληνικόν γένος»³².

29. Το παράθεμα από τη σελ. 111 του «Απανθίσματος Φυσικής» του Ρήγα, ό.π.π.

30. Το παράθεμα από τη σελ. 104, ό.π.π.

31. Το παράθεμα από τη σελ. 157, ό.π.π.

32. Τα παραθέματα από τις σελ. η' και θ', ό.π.π.

CHRISTOS XENAKIS

*Experiment in the science books at the end of the 18th century:
The case of Rhigas' «Φυσικήs ἀπάνθισμα».*

Science in general and particularly Physics, contributed decisively to the rejuvenation of Modern Greece, as it was the main factor in the fight against superstition and ignorance.

The experiment, the new method of research and knowledge, becomes the new methodological «tool» of thought of the scholars of this era (end of 18th century) and it helps to materialise the shift from theory into practice, from intellectualism into empiricism and its applications.

The experiments presented in the «Φυσικήs Απάνθισμα» by Rhigas blend harmoniously in the text, as they are combined with the method of question and answer and the simple, comprehensible language. The visible aim of the text, with the aid of experiments, is to simplify the knowledge provided, to promote the utilitarian side of Physics and to fight against superstitions.

ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ

Οι οπαδοί του Ρήγα Βελεστινλή στο Σεμλίνο

*Στη μνήμη του Λέανδρου Βρανούση, αείμνηστου φίλου
και ακάματου ερευνητή του Ρήγα.*

Από τα έγγραφα, που εξέδωσε ο Αιμίλιος Λεγράνδ και μετέφρασε ο Σπυρίδων Λάμπρος για τον Ρήγα Βελεστινλή, πληροφορούμαστε ότι ο Σιατιστινός συνεργάτης του Θεσσαλού εθνομάρτυρα Θεοχάρης Γεωργίου Τουρούντζας ομολόγησε, κατά την ανάκριση, τα εξής: 'Οτι δηλαδή πήρε από τον Ρήγα προς πώληση τρεις ολόκληρους «Χάρτες της Ελλάδος» και 50 αντίτυπα των εικόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τα οποία και απέστειλε στον αδελφό του Γεώργιο Τουρούντζα στο Σεμλίνο· ότι τον Μάρτιο του 1797, όταν βρισκόταν στο Σεμλίνο, έβαλε τον Θούριο του Ρήγα ενώπιον του αδελφού του και των εκεί εμπόρων Φυλακτού Νικολάου, Γεωργίου Αθανασίου και Γεωργίου Αυξεντίου, επειδή όλοι τους έδειχναν ενθουσιασμό για το επαναστατικό αυτό άσμα· και, τέλος, ότι τον Οκτώβριο του 1797 πήρε από τα χέρια του Ρήγα αντίτυπο της επαναστατικής του προκήρυξης, το οποίο έφερε μαζί του τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στο Σεμλίνο, με τον σκοπό να το ανακοινώσει στους εκεί φίλους του¹.

Η σπουδαιότητα των ειδήσεων αυτών είναι ολοφάνερη, γιατί από αυτές μαθαίνουμε ότι τα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα Βελεστινλή είχαν βρει απήχηση και στους Έλληνες παροίκους της σερβικής πόλης του Σεμλίνου, που

1. Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτό μαρτυρησάντων εκ των εν Βιέννη αρχείων εξαχθέντα και δημοσιευθέντα υπό Αιμιλίου Λεγράνδ μετά μεταφράσεως ελληνικής υπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Αθήνησιν 1891, σ. 100 κ.ε. (στη συνέχεια: Λεγράνδ-Λάμπρου, Ανέκδοτα έγγραφα).

αποτελούσε τότε το σύνορο ανάμεσα στη Μοναρχία των Αψβούργων και στην Αυτοκρατορία των Οθωμανών. Το γεγονός υπογραμμίστηκε από τους νεότερους ερευνητές, που ασχολήθηκαν με τη ζωή και τη δράση του Θεσσαλού εθνομάρτυρα². Τα σχετικά όμως έγγραφα, όπως βλέπουμε, αναφέρουν και ορισμένα ονόματα Ελλήνων κατοίκων του Σεμλίνου, στα οποία η ιστορική επιστήμη δεν έδωσε τη δέουσα προσοχή. Δεν διευκρινίστηκε η ζωή και η δράση των οπαδών αυτών του Ρήγα Βελεστινλή στο Σεμλίνο, ώστε να ενισχυθεί ο ισχυρισμός, που διατυπώθηκε από νεότερους ερευνητές, ότι οι επαναστατικές ιδέες του Θεσσαλού εθνομάρτυρα είχαν απλωθεί σε όλα τα κοινωνικά στρώματα³. Το θέμα ακριβώς αυτό θα εξεταστεί στην παρούσα μελέτη.

Και πρώτα-πρώτα η πληροφορία των εγγράφων μας, ότι ο Σιατιστινός συνεργάτης του Ρήγα Βελεστινλή Θεοχάρης Τουρούντζας, γιος του Γεωργίου, είχε στο Σεμλίνο αδελφό που ονομαζόταν **Γεώργιος Τουρούντζας**⁴, έφερε δηλαδή το ίδιο όνομα με τον πατέρα, μας ενέβαλε σε σκέψεις και μας προξένησε ορισμένες αμφιβολίες. Αν και δεν αποκλείεται παντελώς, είναι σπάνιο το φαινόμενο πατέρας και γιος να έχουν το ίδιο όνομα. Γι' αυτό στρέψαμε την έρευνά μας προς άλλη κατεύθυνση και μπορέσαμε να επισημάνουμε αξιόπιστα στοιχεία, τα οποία ρίχνουν φως στο θέμα μας. Συγκεκριμένα, από τα στοιχεία αυτά πληροφορούμαστε ότι λίγα χρόνια αργότερα, στα 1806, δάσκαλος του ελληνικού σχολείου στο Σεμλίνο ήταν κάποιος που ονομαζόταν Ιωάννης Τουρούντζας, που ήταν γιος του Γεωργίου, που καταγόταν επίσης από τη Σιάτιστα και που εφήρμοζε προοδευτικό σύστημα διδασκαλίας⁵. Αυτός, λοιπόν, ο Έλληνας δάσκαλος στο Σεμλίνο πρέπει κατά πάσα πιθανότητα να είναι ο αδελφός του Θεοχάρη Γεωργίου Τουρούντζα. Τον ισχυρισμό μας έρχεται να ενισχύσει ένα ακόμη ιστορικό τεκμήριο, που χρονολογείται στα 1780. Πρόκειται για τον κατάλογο συνδρομητών, που υπάρχει στο έργο «Απολογία» του Ιωσήπου του Μοισιόδακος. Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, ο παππούς των δύο αδελφών ονομαζόταν Ιωάννης⁶. Το όνομα ακριβώς αυτό, πιστεύουμε ότι πρέπει, όπως επικρατεί η

2. Βλ. κυρίως στον Λ. Ι. Βρανούση, Ρήγας, Αθήνα 1957, σ. 65, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

3. Για τον ευρύ κύκλο των οπαδών του Ρήγα Βελεστινλή βλ. στον Βρανούση, Ρήγας, σ. 66, 71.

4. Στα αυστριακά έγγραφα αναφέρεται ως *Georg Tornunzia* (βλ. Λεγράνδ-Λάμπρου, Ανέκδοτα έγγραφα, σ. 102).

5. *Φιλολογικός Τηλέγραφος ήτοι Ελληνικού Τηλεγράφου Φιλολογικά*, Βιέννη, έτ. 1820, τεύχ. 6, σ. 52. *Gradja iz Zemunskih arhiva za istoriju prvog srpskog ustanka* [Υλικό από τα αρχεία του Σεμλίνου για την ιστορία της πρώτης σερβικής επανάστασης], knj, I. Beograd 1955, σ. 331-332, αριθ. 240.

6. Βλ. στον Ιωσήπου Μοισιόδακος, *Απολογία*, Μέρος Πρώτον, Βιέννη 1780, σ. XI. – Επανέκδοση με επιμέλεια του Άλκη Αγγέλου, Αθήνα 1976, σ. 10, όπου

συνήθεια, να πήρε ο δάσκαλος και αδελφός του Θεοχάρη στο Σεμλίνο **Ιωάννης Γεωργίου Τουρούντζας**.

Ο οπαδός αυτός του Ρήγα Βελεστινλή υπήρξε ένας από τους πιο αξιόλογους Έλληνες δασκάλους του Σεμλίνου. Κοντά του, ανάμεσα στους άλλους, μαθήτευσε και ο μετέπειτα διάσημος Σέρβος ποιητής Sima Milutinović-Sarailija, ο οποίος στην αυτοβιογραφία του μας δίνει πολύτιμες ειδήσεις για τον Έλληνα δάσκαλό του. Κατά τον Milutinović, ο Ιωάννης Γεωργίου Τουρούντζας απέδιδε μεγάλη σημασία στις ανθρωπιστικές σπουδές και δεν επέμενε να φορτώνει τους μαθητές του με περιττές γνώσεις· κατά τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών πρόσεχε πολύ στην επιλογή της ύλης, προσπαθώντας, από τη μια, να μεταδώσει εκείνες μόνο τις θεολογικές γνώσεις που μπορούσαν να βοηθήσουν στον εξευγενισμό του ανθρώπου και αποφεύγοντας, από την άλλη, τη διδασκαλία των δογμάτων εκείνων που έκρυβαν μέσα τους υποκρισία και φανατισμό. Ο Έλληνας δάσκαλος, εξάλλου, συμπαθούσε τους φωτισμένους μοναχούς, ενώ τους φανατικούς τους αντιπαθούσε και τους απέφευγε συστηματικά. Τον προοδευτικό και μεγάλο αναμορφωτή της σερβικής παιδείας Dositej Obradović τον επαινούσε σε κάθε ευκαιρία που του δινόταν⁷.

Όπως αναφέραμε ήδη στην αρχή της εργασίας μας, ένας άλλος οπαδός του Ρήγα Βελεστινλή στο Σεμλίνο ήταν κάποιος έμπορος, τον οποίο το αυστριακό έγγραφο μας αναφέρει ως **Phylacto Nicolaus**⁸, δηλαδή ο Φυλακτός Νικολάου. Και πραγματικά, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, έμπορος με τέτοιο όνομα υπήρχε στο Σεμλίνο. Κατά συνέπεια, μας προξενεί απορία, γιατί ο μεταφραστής του σχετικού εγγράφου Σπυρίδων Λάμπρος απέδωσε το όνομα αυτό στα ελληνικά σαν «Νικόλαος Φυλακτού»⁹. Ευτυχώς, για τον Φυλακτό Νικολάου σώζονται και άλλα ιστορικά τεκμήρια, από τα οποία αντλούμε τις εξής πληροφορίες: Καταγόταν από τα Ιωάννινα και ήρθε και εγκαταστάθηκε στο Σεμλίνο γύρω στα 1787. Ήταν ένας από τους πιο σπουδαιότερους ή κομμισιονάριους της πόλης αυτής, ασχολούνταν δηλαδή με το διαμετακομιστικό εμπόριο, στο οποίο και διέπρεπε¹⁰. Ο Φυλακτός Νικολάου είχε κυρίως πλατιές δοσοληψίες με τον περίφημο εμπορικό οίκο του Μιχαήλ Τσούμπρου στο Μπρασόβ (Βραζον)¹¹.

αναφέρεται: Ο τιμιώτατος Γεώργιος Ιωάννου Τουρούντζα, Σιατιστινός.

7. Sima Milutinović-Sarailija, «životospis» [Αυτοβιογραφία], knjizevna Istorija 33 (1976) 180.

8. Λεγράνδ-Λάμπρου, Ανέκδοτα έγγραφα, σ. 102.

9. Λεγράνδ-Λάμπρου, ό.π., σ. 103.

10. Βλ. στον Ιωάννη Α. Παπαδριανού, Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 65-66, σημ. 187, όπου και οι σχετικές μαρτυρίες.

11. *Arhivele Statului din Braşov* (Κρατικά Αρχεία της πόλης Μπρασόβ), *Mihail Ţumbru* (τμήμα: Μιχαήλ Τσούμπρου), 1792, αριθ. 1028· 1794, αριθ. 491.

Αλλά και για τον τρίτο οπαδό του Ρήγα Βελεστινλή στο Σεμλίνο, δηλαδή τον **Γεώργιο Αθανασίου**, διαθέτουμε αρκετά ιστορικά στοιχεία. Από τα στοιχεία αυτά μαθαίνουμε ότι ο Γεώργιος Αθανασίου καταγόταν από την κωμόπολη Σέλιτσα (σήμερ. Εράτυρα) της Δυτικής Μακεδονίας και ότι ήρθε και εγκαταστάθηκε γύρω στα 1790 στο Σεμλίνο, όπου ασχολούνταν με το χοντρικό εμπόριο. Ο οπαδός αυτός του Θεσσαλού εθνομάρτυρα υπήρξε η ψυχή της ελληνικής παροικίας στην παραπάνω πόλη και ένας από τους πρωταγωνιστές για την ίδρυση του ελληνικού σχολείου¹².

Πιο πλούσιες όμως είναι οι ειδήσεις μας για τον τέταρτο οπαδό του Ρήγα Βελεστινλή στο Σεμλίνο, τον **Γεώργιο Αυξεντίου** ή, όπως αναφέρεται από άλλες πηγές, **Αυξεντιάδη**. Ο Γεώργιος Αυξεντίου καταγόταν από το Ζουπάνι (σήμερ. Πεντάλοφο) της Δυτικής Μακεδονίας και φοίτησε στο σχολείο του Τίρναβου κοντά στον διακεκριμένο δάσκαλο Ιωάννη Πέζαρο. Στο σχολείο αυτό είχε ως συμμαθητή του τον μετέπειτα σπουδαίο λόγιο Κωνσταντίνο Κούμα, με τον οποίο συνδέθηκε με στενή φιλία. Ο Πέζαρος, και ως άνθρωπος και ως δάσκαλος, άφησε βαθιά τα ίχνη του στην ψυχή του μαθητή Γεωργίου. Κατά τα τέλη του 1792 ή τις αρχές του 1793 ο Αυξεντίου έχει εγκαταλείψει πια τον Τίρναβο και βρίσκεται στο Σεμλίνο. Η άφιξή του στην πόλη αυτή οφειλόταν στην πρόσκληση που του είχε κάνει ο Έλληνας έμπορος Γεώργιος Μαντζαρλή, για να εργαστεί ως υπάλληλος στο κατάστημά του¹³. Ο Γεώργιος Αυξεντίου όμως δεν έμεινε για πολύ στο εμπορικό κατάστημα του Γεωργίου Μαντζαρλή και τον Σεπτέμβριο του 1794 άρχισε να διδάσκει στο ελληνικό σχολείο του Σεμλίνου. Ο Αυξεντίου υπήρξε ο πρώτος δάσκαλος και η ψυχή του σχολείου αυτού. Τη θέση του δασκάλου θα την κρατήσει ως τους τελευταίους μήνες του 1796 και ύστερα θα αρχίσει να ασχολείται και πάλι με το εμπόριο, εργαζόμενος συνεταιρικά με τον Γεώργιο Πάτζη που καταγόταν από τα Αμπελάκια¹⁴. Γι' αυτό και τα αυστριακά έγγραφα, που μας απασχολούν εδώ, αναφέρουν ότι ο Γεώργιος Αυξεντίου τον Μάρτιο του 1797 ήταν έμπορος¹⁵.

Ο οπαδός αυτός του Ρήγα Βελεστινλή δεν θα μείνει για πάντα στο Σεμλίνο, αλλά στα 1802 θα εγκατασταθεί στη Βιέννη, όπου θα ζήσει ως το τέλος του θανάτου του στα 1813. Ο Γεώργιος Αυξεντίου υπήρξε λόγιος και φιλογενής και

12. *Istorijski Arhiv grada Beograda* (Ιστορικό Αρχείο της Πόλης του Βελιγραδίου), *Zemunski Magistrat* (τμήμα: Το Δημοτικό Συμβούλιο του Σεμλίνου), 1793, φάκ. 21, αριθ. 34 (στη συνέχεια: ΙΑ Β, ΖΜ).

13. Βλ. στον Παπαδριανού, *Οι Έλληνες πάροικοι*, σ. 147, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

14. *Φιλολογικός Τηλέγραφος*, έτ. 1820, τεύχ. 6, σ. 52. Ιωάννη Οικονόμου, *Επιστολαί διαφόρων. Μεταγραφή, παρακολούθηση, πρόλογος Γιάννη Αντωνιάδη*, Αθήνα 1964, σ. 55.

15. Λεγράνδ-Λάμπρου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 102.

τα αισθήματά του αυτά τα έδειξε και με τη διαθήκη του. Συγκεκριμένα, όρισε σ' αυτή να περιέλθει η πλούσια βιβλιοθήκη του στα σχολεία της Σιάτιστας και όχι σε συγγενή ή φίλο του¹⁶.

Η τελευταία πράξη του δράματος του Ρήγα Βελεστινλή και των συντρόφων του παίχτηκε στην τελευταία παραμεθόρια πόλη της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, στο Σεμλίνο, και στο απέναντι τουρκοκρατούμενο Βελιγράδι. Οι ιθύνοντες της Βιέννης, όπως είναι γνωστό, μολονότι γνώριζαν ποια τύχη ανέμενε τους Έλληνες πατριώτες, αν έπεφταν στα χέρια των Τούρκων, εν τούτοις πήραν την απάνθρωπη απόφαση για την παράδοσή τους. Έτσι, ισχυρή φρουρά παρέλαβε από τις φυλακές της Βιέννης στις 27 Απριλίου του 1798 σιδηροδέσμιους τον Ρήγα και τους επτά συντρόφους του, που έφερναν την τουρκική υπηκοότητα, και, έπειτα από πορεία 13 ημερών, έφτασε στις 9 Μαΐου στο Σεμλίνο. Από εδώ ο φρούραρχος της πόλης, συνταγματάρχης von Schertz, οδήγησε τους οκτώ Έλληνες πατριώτες στο Βελιγράδι και το άλλο πρωί, 10 Μαΐου, τους παρέδωσε «επί αποδείξει» στον Τούρκο καίμακάμη (διοικητή) της πόλης Οσμάν πασά. Ο Ρήγας Βελεστινλής και οι σύντροφοί του ρίχτηκαν στον σκοτεινό πύργο Nebojša (ατρόμητο) και εκεί, έπειτα από 40 ολόκληρες ημέρες βασανιστηρίων, στις 24 Ιουνίου (νέο ημερολόγιο) του 1798 στραγγαλίστηκαν και τα πτώματά τους ρίχτηκαν στον Δούναβη¹⁷.

Ο μαρτυρικός θάνατος των οκτώ Ελλήνων πατριωτών συγκλόνισε τους Έλληνες του γειτονικού Σεμλίνου, οι οποίοι πληροφορήθηκαν το γεγονός τον αμέσως επόμενο μήνα. Από τις σωζόμενες ιστορικές μαρτυρίες μαθαίνουμε ότι οι ελληνικοί κύκλοι της παραπάνω πόλης έκαναν ζωνχές συζητήσεις γύρω από τον θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή και των επτά συντρόφων του και εκφράζονταν με οργή εναντίον των αυστριακών αρχών που πήραν την απάνθρωπη απόφαση να παραδώσουν τους Έλληνες πατριώτες στους Τούρκους¹⁸. Δυστυχώς, οι μαρτυρίες αυτές αναφέρονται γενικά στο ελληνικό στοιχείο του Σεμλίνου χωρίς να μνημονεύουν ονόματα. Από ένα όμως ανέκδοτο έγγραφο του Ιστορικού Αρχείου του Βελιγραδίου, που τοποθετείται χρονολογικά στα 1801¹⁹, πληροφορούμαστε για τη συμπεριφορά ενός επώνυμου Έλληνα του Σεμλίνου, η οποία σχετίζεται με το θέμα μας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τον **Κωνσταντίνο Γεωργίου-Κυρίτσα**, ο οποίος καταγόταν από το Μπλάτσι (σήμ. Βλάστη) της Δυτικής Μακεδονίας. Ο Γεωργίου είχε εγκαταλείψει σε ηλικία μόλις εννέα ετών, γύρω στα 1744, την τουρκοκρατούμενη γενέτειρά του και είχε εγκατασταθεί στο Σεμλίνο, όπου

16. Βλ. στο περιοδικό *Έρμης ό Λόγιος*, 1818, αριθ. 16, σ. 466-468.

17. Βλ. σχετικά του Βρανούση, Ρήγας, σ. 103-104, όπου και η βιβλιογραφία.

18. Ignaz Soppion, Monographie von Semlin und Umgebung, Semlin 1890, σ. 470-471. *Tanasije Ž. Ilić*, Iz prošlosti Zemuna i Vojne Granice [Από το παρελθόν του Σεμλίνου και των στρατιωτικών συνόρων], Beograd 1955, σ. XXXV.

19. *IAB, ZM*, 1801, φάκ. 64, αριθ. 34.

ασχολούνταν με το χοντρικό εμπόριο και είχε κατορθώσει να ανέλθει στην ανώτατη τάξη των κατοίκων της πόλης, στη λεγόμενη των Bürger (Cives)²⁰. Τον Οκτώβριο του 1799 προκηρύχτηκαν στο Σεμλίνο εκλογές για την ανάδειξη νέου δημάρχου και πρόεδρος της εφορευτικής επιτροπής ορίστηκε ο φρούραρχος von Schertz, εκείνος δηλαδή που είχε υπογράψει το πρωτόκολλο παραδόσεως του Ρήγα και των συντρόφων του στους Τούρκους. Την ημέρα, λοιπόν, των εκλογών ο Βλατσιώτης απόδημος δήλωσε ότι δεν ψηφίζει κανέναν από τους επίσημους υποψηφίους, αλλά τον σύνδικο Düring, ο οποίος ήταν γνωστός για τις φιλελεύθερες ιδέες του και για τη συμπάθεια που έτρεφε προς τους Γάλλους επαναστάτες. Το γεγονός εξόργισε τον Αυστριακό φρούραρχο, ο οποίος άλλωστε αντιπαθούσε τους Έλληνες, τους συμπατριώτες του Ρήγα Βελεστινλή²¹. Έτσι, από το παραπάνω ανέκδοτο έγγραφο του Ιστορικού Αρχείου του Βελιγραδίου πληροφορούμαστε για έναν ακόμη οπαδό του Θεσσαλού εθνομάρτυρα στο Σεμλίνο, ο οποίος είναι άγνωστος από άλλες πηγές.

Τελειώνοντας, συνοψίζουμε τα σπουδαιότερα πορίσματά μας: Τα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα Βελεστινλή είχαν βρει απήχηση και σε Έλληνες παρόικους του Σεμλίνου, και συγκεκριμένα, στους Ιωάννη Γεωργίου Τουρούντζα, Φυλακτό Νικολάου, Γεώργιο Αθανασίου, Γεώργιο Αυξεντίου και Κωνσταντίνο Γεωργίου-Κυρίτσα. Οι οπαδοί αυτοί του Θεσσαλού εθνομάρτυρα ανήκαν σε πλατιά κοινωνικά στρώματα· δεν ήταν μόνο δάσκαλοι και γενικότερα λόγιοι, αλλά και ικανοί έμποροι που είχαν μεγάλη οικονομική επιφάνεια και ζηλευτή κοινωνική θέση.

20. Διευκρινίζουμε εδώ ότι οι κάτοικοι του Σεμλίνου, με βάση την οικονομική τους επιφάνεια και τα ηθικά τους προσόντα, χωρίζονταν στις εξής τάξεις: στην ανώτατη των Bürger (Cives), στην ανώτερη των Kontribuenten και στην κατώτατη των Schutzkontribuenten (βλ. στον Παπαδριανού, Οι Έλληνες πάροικοι, σ. 87-88).

21. *IAB, ZM*, 1801, φάκ. 64, αριθ. 34.

IOANNIS A. PAPADRIANOS

The supporters of Rhigas Velesinlis in Zemun

The purpose of this study is to examine and analyse the impact that Rhigas Velesinlis' revolutionary plans had on the Greeks living at the town of Zemun located on the border between the Habsburg and the Ottoman Empire. The author of the study claims that the supporters of Rhigas represented a wide band of the social spectrum, for they were not only teachers and scholars but also capable merchants who enjoyed considerable financial prominence and an enviable social position.

† ΚΑΛ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ - ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ

Περιβολιώτες αγωνιστές στην ποίηση του Ρήγα

Όταν ανεβεί κανείς τον Όρλιακα, «το μπαλκόνι της Πίνδου», προς τα δυτικά θα αντικρύσει το καταπράσινο Περιβόλι, όπου τα μάτια θαμπώνονται από τα χρώματα.

Οι κάτοχοί του είναι βλαχόφωνοι. Αυτοαποκαλούνται ΑΡΜΑΝΙ, που σημαίνει Ρωμιοί. Δεν έχουν καμμία σχέση με τους Βλάχους του Δούναβη. Το ΑΡΜΑΝΙ των Βλαχοφώνων προπήρχε από τότε που αναγνωρίστηκαν σαν ρωμαίοι πολίτες όλοι οι υπήκοοι της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Ο Θ. Σαράντης γράφει για το Περιβόλι: «Υπάρχουν μαρτυρίες, που μας πληροφορούν ότι το Περιβόλι δεν υφίσταται μόνο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας αλλά και από πριν πολλούς αιώνες. Αλλά η ζωντανή παράδοση μας διαφύλαξε το ό,τι και στη Βυζαντινή εποχή υπήρχε και διατηρούσε μάλιστα και ειδικά προνόμια, ασφαλώς εξ αιτίας της επίκαιρης στρατηγικής θέσεώς του...»¹.

Οι μελέτες του καθηγητού Άρη Πουλιανού αποδεικνύουν εξάλλου ότι οι Βλαχόφωνοι του Ελληνικού χώρου είναι αυτόχθονες και τονίζεται ότι δεν έχουν καμμία ομοιότητα με τους βλαχοφώνους του Δούναβη. Τονίζεται ότι μοιάζουν με τους Ελληνοφώνους της γειτονικής τους περιοχής².

Ένα από τα Βλαχοχώρια της Πίνδου είναι το Περιβόλι. Ο Σαράντης υποστηρίζει ότι το χωριό υπήρχε από τον ΙΔ' αιώνα.

Η Δημοτική ποίηση λέει για το Περιβόλι:

1. Θ. Σαράντης, Το χωριό Περιβόλι Γρεβενών, Αθήνα 1977, σ. 48.

2. Α. Πουλιανός, Η προέλευση των Ελλήνων, Μόρφωση Αθήνα 1960, βλ. επίσης του ιδίου. Περί της καταγωγής των Βλάχων, Σύγχρονα θέματα τ. 3. Αθήνα 1963 σ. 283.

*Εσείς Περιβολιώτες
 Εσείς Περιβολιώτες εσείς καημένοι
 εσείς φευγάτοι από ζωής στον κάμπο
 πότε θα γυρίσετε στα βουνά
 πότε θα γυρίσετε;
 Δε σας πήρε πόνος για το χωριό σας
 το ωραίο Περιβόλι
 που έμεινε έρημο και μοναχό
 πούναι τα τσελιγκάτα απόνα καιρό
 ο γεροέξαρχος και ο Μπουμπουνίκας
 κι αυτός ο Γκόγκο Μίσιος;³.*

Πολλοί από τους κατοίκους του Περιβολιού ήταν κυρατζήδες. Μετέφεραν εμπορεύματα σε διάφορες χώρες της Ευρώπης. Από εκεί έφεραν τις νέες ιδέες για ελευθερία. Οι κυρατζήδες ήταν οπλισμένοι γιατί συναντούσαν ληστοσυμμορίες στα μεγάλα ταξίδια τους.

Πηγή της ανακοίνωσης αυτής είναι «Ο ύμνος πατριωτικός της Ελλάδος και όλης της Γρακίας προς ξαναπόκτησιν της ελευθερίας», όπου αναφέρονται Περιβολιώτες αγωνιστές. Ακολουθούν οι σχετικές στροφές:

*Ο Λάζος κι ο Κομπολής
 Μπασδέκης και ο Κωνσταντής
 Ταπάκης και Γκιθώνας
 να ζουν εις τους αιώνας
 είναι άνθρωποι ξακουσμένοι
 στο ντουριά βρε παιδιά!..*

*Τζαχίλας, Ψείρας κι ο Κοντός
 Δημόκας και Κατσαρός
 ο Μάνδαλος και Φώτης
 Τυράννων είναι διώκτης
 Αυτοί πάντα νικούνε
 με χαρά την Τουρκιά!..*

Ο Τάσος Βουρνάς σημειώνει: «Το τραγούδι τούτο είναι χυμένο στη θριαμβευτική μουσική της γαλλικής «Καρμανιόλας» ...Ο ρυθμός της ταιριάζει με τους στίχους του Ύμνου, το μοτίβο της ντυμένο σε φλογερούς ρωμείκους επαναστατικούς στίχους θα πλημμυρίσει σε λίγο όλη της σκλάβια Ανατολή⁴.

3. Περιβολιώτικα Νέα, Γενάρης 1984 σ. 5.

4. Τ. Βουρνάς, Ο πολίτης Ρήγας Βελεστινής, Εκδ. Αφών Τολίδη Αθήνα 1978.

Με την ευκαιρία αναφέρω τη γνώμη του Παλαμά για την ποίηση του Ρήγα: «Η ποίησις αυτή δεν δύναται από της απόψεως τουαπολύτου και του ιδεώδους εν τη καλλιτεχνική δημιουργία μήτε καν να ονομάζεται ποίησις, ατημέλητος και κυριολεχτούσα μέχρι πεζότητος, ή χωρίς εικόνας, χωρίς μεταφοράς, χωρίς ακκίσματα και ελιγμούς, χωρίς άνθη και ψιμίθια. Με την κλαγγήν των θουριών του Φεραίου η ποίησις συνδέεται προς την μεγάλην πανελλήνιον κοινωνίαν λαμβάνει νέαν συνείδησιν ευρείαν τώρα και υψηλήν, της αποστολής αυτής...»⁵.

Αλλά ας ξαναγυρίσουμε στους Περιβολιώτες αγωνιστές που αναφέρει ο Ρήγας.

Κατά τον 18ο αιώνα το Περιβόλι δραστηριοποιείται. Από τότε διαμορφώνεται στον κλέφτη και τον αρματωλό το αίσθημα του εθνικού αγωνιστού που αγωνίζεται για την απελευθέρωση της πατρίδας.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα δρα έντονα ο Νάσο-Μάνταλος. Το πραγματικό του ονοματεπώνυμο ήταν Αθανάσιος Κυριάκου Παπαποστόλου.⁶ Το Μάνταλος ήταν ψευδώνυμό του ή παρατσούκλι. Έδρασε στην Πίνδο, στην αρχή σαν κλέφτης και μετά σαν καπετάνιος αρμοτολικίου. Μέλη της ομάδας του ήταν επίσης μοναχοί και παπάδες. Στην αρχή δρούσε στην περιοχή του Περιβολιού. Έτσι το χωριό ησύχασε από τις επιδρομές για αρκετό καιρό. Αργότερα επεξέτεινε τη δράση του νοτιότερα προς τον Ασπροπόταμο την Κόνιτσα, από όπου ξεκινούσαν οι Αλβανοί για την Πίνδο, τη Δυτική Θεσσαλία. Ο Νάσο-Μάνταλος σκοτώθηκε το 1753 μετά από προδοσία, στο μοναστήρι του αγίου Ναούμ από τους Αλβανούς Ζαίμηδες και Σπαχήδες των χωριών Λάβδα, Σαργκαναίοι, Φιλιππαιοί κλπ. Το μοναστήρι πυρπολήθηκε. Η λαϊκή μούσα μοιρολογεί τον Μάνταλο:

– *Βασίλη κάτσε φρόνιμα να γίνεις νοικοκύρης
για ν' αποκτήσεις πρόβατα, ζευγάρια κι αγελάδες
χωριά και αμπελοχώραφα κοπέλια να δουλεύουν.*

– *Μάνα μ' εγώ δεμ κάθομαι να γίνω νοικοκύρης
να κάνω αμπελοχώραφα κοπέλια να δουλεύουν
και νάμαι σκλάβος των Τουρκών, κοπέλι των σκυλιώνε,
Φέρε μου το βαρύ σπαθί και τ' αλαφρό ντουφέκι
να πεταχτώ σαν το πουλί ψηλά στα κορφοβούνια
να πάρω δίπλα τα βουνά, να περπατήσω λόγγους,
να βρω λιμέρια των κλεφτών, γιατάκια καπετάνων,
να πάω να βρω τον Μάνταλο, να σμίξω τον Μπασδέκη*

5. Κ. Παλαμάς, Η ποίησις του Ρήγα, *Ελληνική Δημιουργία*. τευχ. 147. Αθήναι σ. 327.

6. Θ. Σαράντης, ό.π. σ. 85.

που πολεμούν με την Τουρκία και με τους Αρβανίτες
να μπω με δαύτους σύντροφος στα τούρκικα κεφάλια
με μιά σπαθιά να κόψτω τρεις, με το ντουφέκι πέντε
και με το γαταγάι μου σαράντα και πενήντα...

Για τον χαλασμό που έγινε στο μοναστήρι του αγίου Ναούμ η λαϊκή μούσα πληροφορεί:

Το λέν οι κούκοι στα θουνά κι οι πέρδικες στα πλάγια
το λέει κι ο πετροκότσουφας στα κλέφτικα λιμέρια.
Οι κλέφτες εσκορπίσανε και γίνηκαν μπουλούκια
ο Δίπλας πάει στα Άγραφα κι ο Αντώνης πάει στο Βάλτο
κι ο Νάσος πέρα πέρασε κατά τα Βλαχοχώρια
για να βαφτίσ' ένα παιδί να πιάσει μιά κουμπάρα
κουμπάρες τον καρτέρησαν με το παιδί στα χέρια
την μια κερνάει τα φλουριά την άλλη δίνει γρόσια
και στις κουμπαραπούλες του τάληρα και ρουμπιέδες
κι εκεί απιστιά του γένηκε, τον Νάσο εσκοτώσαν...

Οι Περιβολιώτες δεν σταμάτησαν τους αγώνες.

Ο Ρήγας τους ξεσήκωσε με τους ενθουσιώδεις στίχους του:

Αρβανιτιά και η Τουρκιά
χάνει και νουν και μυελά,
όταν θα σκοτωθήτε
κι απάνω τους χυθήτε
τρέμουν κι ανατριχιάζουν
στη φωτιά μπρέ παιδιά!

Καπιτανέοι αδερφοί
ήρωες άνδρες θαυμαστοί
καιρός ειν' πολεμήτε
τυράννους μην αφήσετε
τ' αδέρφια μας να γλύσουν
στη φωτιά μπρέ παιδιά!

Οι στίχοι, οι κραυγές, του Ρήγα, του πρωτόκλητου της θυσίας, άναψαν τη φλόγα για εθνικούς αγώνες στις καρδιές των Ελλήνων.

ΣΤΟΪΝΑ ΠΟΡΟΜΑΝΣΚΑ

Ο Ρήγας σε βουλγαρική μετάφραση

Τα προβλήματα της μετάφρασης των λογοτεχνικών έργων είναι πολλά και πολύπλοκα, (πολιτιστικά, ψυχολογικά, δημιουργικά) και όπως υποστηρίζει η μεταφράστρια από τα ελληνικά στα ιταλικά Paola Maria Minucci είναι θέμα «ισορροπίας ανάμεσα στην πιστότητα της μετάφρασης και στην ελευθερία μιας γλωσσικής αναδημιουργίας». Έχουν γραφτεί πολλά και διάφορα σχετικά με τα επίπεδα της μετάφρασης ενός έργου σε μια άλλη γλώσσα. Στην ουσία μπορούμε να μιλήσουμε για δύο γλώσσες και πολιτισμούς, για δύο εθνοψυχολογίες, οι οποίες πρέπει να διατηρήσουν την ταυτότητά τους, αλλά και πρέπει να πλησιάσουν την ψυχή του αναγνώστη, θα έλεγα να διαλυθούν μέσα της. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο για δύο πολιτισμούς, που στέκονται τόσο κοντά γεωγραφικά και γι' αυτό έχουν τόσα κοινά σημεία. Αυτά τα σημεία επαφής είναι και για τα όρια, που δεν πρέπει να υπερβαίνει ο μεταφραστής. Το αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης όμως δεν είναι η θεωρία της μετάφρασης, αλλά μια απόπειρα σύγκρισης του πρωτότυπου κειμένου του «Θούριου» του Ρήγα με τη μετάφρασή του στη Βουλγαρική γλώσσα.

Ο Ρήγας Φεραίος, δυστυχώς, δεν είναι πολύ γνωστός στη Βουλγαρία με τα λογοτεχνικά του έργα. Εμφανίζεται μπροστά στο νέο βουλγαρικό αναγνωστικό κοινό μάλλον μόλις το 1960 σε μια Ανθολογία της Νέας Ελληνικής Ποίησης, τόμος 1ος, έκδοση της Εταιρίας Βουλγάρων Συγγραφέων, με πρόλογο και την επιμέλεια του φιλέλληνα και ελληνομαθούς διανοουμένου, ποιητή και μεταφραστή Σ τ έ φ α ν Γ κ έ τ σ ε φ. Στο εισαγωγικό σημείωμα για τον ποιητή ο Ρήγας παρουσιάζεται ως πρωτομάρτυρας της ελληνικής ελευθερίας με την πλούσια δραστηριότητά του. Μεγαλύτερη επίδραση, κατά τον Γκέτσεφ, άσκησε ο «Θούριος» του Ρήγα, που δεν είναι ένα απλό ποιητικό έργο, «είναι πολιτικό πρόγραμμα, επαναστατικό σχέδιο δράσης, μια ιαχή, η οποία έχει ως σκοπό να ξυπνήσει τους σκλαβωμένους λαούς, να τους ενθαρρύνει και να τους εμπνεύσει πίστη στον αγώνα για τη λευτεριά», πάλι κατά τον ως άνω επιμελητή.

Η μετάφραση του κειμένου, καθώς και οι μεταφράσεις των περισσότερων έργων, που συμπεριλήφθηκαν στην Ανθολογία, η οποία ήδη αναφέρθηκε, πραγματοποιείται σε δύο φάσεις, εγώ θα έλεγα γι' αυτόν τον τρόπο μετάφρασης ποιητικών έργων – δύο φάσεις προσέγγισης του πρωτότυπου έργου και ταυτόχρονα απομάκρυνσης απ' αυτό. Η πρώτη φάση είναι η κατά λέξη μετάφραση και η δεύτερη είναι η ποιητική μετάφραση. Την πρώτη δηλαδή την κατά λέξη μετάφραση του «Θούριου» την έχει κάνει ο ίδιος ο επιμελητής Στ. Γκέτσεφ, τη δεύτερη την ποιητική – ο Κράστιου Στανίσεφ. Ο «Θούριος» δε μεταφράστηκε ολόκληρος, αλλά μόνο μερικά αποσπάσματα. Ευτυχώς μεταφρασμένη είναι η αρχή του έργου:

*«Ως τότε, παλληκάρια, να ζούμε στα στενά,
μονάχοι, σαν λιοντάρια, στις ράχες, στα βουνά;
σπηλιές να κατοικούμεν, να βλέπουμε κλαδιά,
να φεύγωμ' απ' τον κόσμο, για την πικρή σκλαβιά;
να χάνωμεν αδέρφια, Πατρίδα και γονείς,
τους φίλους, τα παιδιά μας κι όλους τους συγγενείς;
Καλλίό 'ναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή,
παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή!»*

.....

“Юнаци, докога ли тъй ще живеем ний
самички като лъвове в скали и планини?
В горите, в пещерите да бродим със тъга
зарад горчиво робство, юнаци докога
ще губим братя, близки, родина и деца,
приятели, роднини и своите сърца?
О, по-добре един час свободен, смел живот,
отколкото четиридесет години-роб и скот!”

Σ' αυτούς τους αρχικούς στίχους κάνει αμέσως εντύπωση, ότι ο μεταφραστής-ποιητής αλλάζει την πρώτη και την πέμπτη υποτακτική με το μέλλοντα (να ζώμεν -ще живеем, να χάνωμεν -ще губим), διατηρεί τη δεύτερη και μάλιστα με πολύ εύστοχο ρήμα (να κατοικώμεν -да бродим, δηλαδή να гуρίζουμε) και παραλείπει την τρίτη και την τέταρτη. Αντί το «να», δηλαδή “да” στη Βουλγαρική Γλώσσα βάζει το «θα», δηλαδή “ще”. Μάλλον επειδή ο μέλλοντας ταιριάζει περισσότερο σ' αυτό το είδος ποιητικού λόγου στη Βουλγαρική Γλώσσα, ενώ οι συνδυασμοί της υποτακτικής χαρακτηρίζουν την ομιλούμενη, χάνεται όμως η ανυπομονησία μιας μεγάλης προσταγής, όπως αποκαλείται το έργο από τον ίδιο το Ρήγα. Ο μέλλοντας πιο συχνά χαρακτηρίζεται από αοριστία. Ακόμη περισσότερο, όταν προστεθεί και το ερωτηματικό μόριο “ли” στη Βουλγαρική Γλώσσα

που προσθέτει στην περίπτωσή μας και στοιχεία απορίας. Αλλιώς, ηχεί με περισσότερες υποτακτικές ο «Θούριος» στην καινούρια μετάφραση που την έκανε τελευταία ο Στ. Γκέτσεφ και είναι αδημοσίευτη ακόμη.

Στους στίχους 7 και 8 ο μεταφραστής έπεσε μάλλον σκλάβος της ομοιοκαταληξίας (живот ... σκοτ = κτήνος, αντί живот ... затвор = φυλακή) παρά που διατηρείται γενικά το περιεχόμενο.

Το επόμενο απόσπασμα στη μετάφραση είναι οι στίχοι 41-44:

*«Σ' Ανατολή και Δύση και Νότον και Βοριά
για την Πατρίδα όλοι να 'χουμε μια καρδιά·
στην πίστιν του καθέννας ελεύθερος να ζη,
στην δόξαν του πολέμου να τρέξουμε μαζί».*

.....

“На изток и на запад, на север и на юг
едно срце да станем, един голям юмрук.
Със вярата на всеки-свободен да живеи-
да се сберем във слава, байряк да се развей.”

Εδώ η μετάφραση προσεγγίζει σε μεγάλο βαθμό το πρωτότυπο έργο, διατηρούνται οι υποτακτικές, παράξενα παραλείπεται όμως η λέξη «πατρίδα», ίσως γιατί για το Βούλγαρο η Πατρίδα -Родина ηχεί κάπως αφηρημένα. Εάν θα έλεγε ο Βούλγαρος κάτι παρόμοιο, θα έλεγε «για τη Βουλγαρία», κατά τη γνώμη μας.

Ακολουθούν οι στίχοι 55-58.

*«Ως πότε οφφικιάλος σε ξένους βασιλείς;
Έλα να γίνης στύλος δικής σου της φυλής.
Κάλλιο για την Πατρίδα κανέννας να χαθή,
ή να κρεμάση φούντα για ξένον στο σπαθί.»*

.....

“Навек ли ще слугуваш на чуждите царе?
На свойто племе стожер стани ти! По-добре
затрий се, но не слагай на сабята си ти
на чужденеца подъл пискюла, горд бъди!”

Και μόλις τώρα έρχονται οι στίχοι 45-48.
*«Βουλγάροι και Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί,
αράπηδες και άσπροι, με μια κοινή ορμή,
για την Ελευθερίαν να ζώσωμεν σπαθί,
πως είμασθ' αντρεωμένοι, παντού να ζακουσθή».*

.....

“Вий, българи, албанци, арменци, вси отвед,
вий, гърци, бели, черни- да полетим напред
и саби да препашем във бран за свобода,
че храбреци сме ние- да гръмне по света.”

Η βουλγαρική μετάφραση αυτών των στίχων είναι αρκετά καλή, εκφράζει τη θέληση του ποιητή για ένωση των βαλκανικών λαών στον αγώνα ενάντια στον τύραννο. Η ευστοχία της μετάφρασης ίσως οφείλεται στη συγκίνηση του μεταφραστή από το γεγονός, ότι οι Βούλγαροι αναφέρονται πρώτοι, ίσως επειδή ο τύραννος ήταν ο ίδιος και το μίσος ενάντιά του κοινό. Εκτός από την εύστοχη μετάφραση, εδώ διατηρείται και το λεξιλόγιο του βουλγαρικού δημοτικού τραγουδιού.

Εδώ όμως είναι και η μεγαλύτερη απόκλιση από τη δομή του πρωτότυπου έργου. Δε θα έλεγα, ότι η δομική αλλαγή εξυπηρετεί την πιστότητα. Αντίθετα. Η έκκληση προς τους άλλους βαλκανικούς λαούς ακολουθείται από έκκληση προς αυτούς, που εγκατέλειψαν τις πατρίδες τους και εξυπηρετούν άλλους βασιλείς, ότι πρέπει να γυρίσουν και να γίνει ο καθένας τους στύλος για τη φυλή του. Ο ποιητής τους πείθει, ότι είναι καλύτερα να πεθάνουν, παρά να είναι υπηρέτες των ξένων. Με την αλλαγή αυτής της σειράς των στίχων διαταράσσεται η συνοχή του έργου. Μένει κανείς με την εντύπωση από την ανάγνωση του βουλγαρικού κειμένου, ότι η έκκληση απευθύνεται προς τους συμπατριώτες του Ρήγα και όχι προς όλους τους σκλαβωμένους στα Βαλκάνια.

Το επόμενο απόσπασμα είναι οι στίχοι 63-66.

*«Σουλιώτες και Μανιάτες, λιοντάρια ξακουστά,
ως πότε στες σπηλιές σας κοιμάσθε σφαλιστά;
Μαυροβουνιού καπλάνια, Ολύμπου σταυραετοί
και Αγράφων τα ξεφτέρια, γενήτε μια ψυχή».*

.....

“Маняти, сулиоти, прочути лъвове,
навън от пещерите! Народът ви зове.
О, тигри черногорски, орли от горд Олимп,
соколи на Аграва, станете дух един.”

Σε αυτό το τετράστιχο τονίζεται πιο δυνατά από το πρωτότυπο η προσταγή και μάλιστα με προστακτική (навън от пещерите, δηλαδή – έξω από τις σπηλιές). Στη προσφώνηση δεν παραλείπεται ούτε ένα στοιχείο από το πρωτότυπο κείμενο. Ενώ στους επόμενους στίχους παρατηρούμε μια προσπάθεια διήγησής του περιεχομένου, αναφέρονται καινούργια στοιχεία (Спецци – Σπέτσες, Пса̀ра – Ψαρά) και παραλείπεται άδικα η Κρήτη. Είναι οι στίχοι 79, 82, 81, 83-84, ενώ ο στίχος 80 («καιρός είν’ της Πατρίδος ν’ ακούστε τη λαλιά») εκφράζεται στο προηγούμενο απόσπασμα στο στίχο 64 (“Народът ви зове.”).

*«Της Κρήτης και της Νύδρας θαλασσινά πουλιά,
καιρός ειν' της Πατρίδας ν' ακούστε τη λαλιά.
Κι όσ' είστε στην αρμάδα, σαν άξια παιδιά.
οι Νόμοι σας προστάζουν να βάλετε φωτιά.
Μ' εμάς κ' εσείς, Μαλτέζοι, γενήτ' ένα κορμί·
κατά της Τυραννίας ριχθήτε με ορμή.»*

.....

“От Специ, Псара, Хидра, моряко, ставай ти,
законът повелява в пожар да запламти
армадата проклета на Капетан паша.
Дигнете се, станете борци с една душа.”

Η βουλγαρική μετάφραση τελειώνει με τους στίχους 117-122.

*«Πως οι προπάτορές μας ωρμούσαν σαν θεριά,
για την Ελευθερίαν ηηδούσαν στη φωτιά,
έτσι κ' ημείς, αδέρφια, να αρπάζωμεν για μια
τ' άρματα, και να θγούμεν απ' την πικρήν σκλαβιά!
Να σφάζωμεν τους λύκους, που τον ζυγόν βαστούν
Και Χριστιανούς και Τούρκους σκληρά τους τυρανούν».*

.....

“Как можеха дедите с безстрашните сърца
във огъня да скачат за чест и свобода?
Оръжие да грабне тѣй, братя, всеки мъж,
та робството горчиво да рухне изведнѣж.
Да насечем тез вълци, които ни държат-
рая и турци- в робство и страшно ни гнетят.”

Είναι γνωστό ότι ο Ρήγας ήταν από τους πρώτους επαναστάτες, που κατανόησε τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης. Σ' αυτούς τους τελευταίους στίχους από το «Θούριο», μεταφρασμένοι στη Βουλγαρική Γλώσσα, διαφαίνεται η ιστορικότητα, που χαρακτηρίζει όλο το φάσμα των ιδεών της Αναγέννησης. Οι μεγάλες στιγμές της ιστορικής εξέλιξης των προγόνων όλων των λαών παροτρύνουν και ενθαρρύνουν τους καταπιεζόμενους στο δύσκολο δρόμο της απελευθέρωσης. Με σκοπό να ξυπνήσει το σκλαβωμένο βουλγαρικό λαό έκανε αναδρομές στην ιστορία και ο Παΐσιος του Χιλανδαρίου στην «Ιστορία του σλαβοβουλγαρικού λαού των Τσάρων και των Αγίων της Βουλγαρίας», που γράφτηκε γύρω στα 1762 στον Άγιον Όρος.

Η μετάφραση των τελευταίων έξι στίχων στη Βουλγαρική Γλώσσα είναι αξιέπαινη, καθώς αξιέπαινη είναι γενικά αυτή η πρώτη προσπάθεια παρουσίασης των κλασικών της νέας ποίησης στο βουλγαρικό αναγνωστικό κοινό παρά

τις αποκλίσεις, που αναφέρθηκαν. Η σκλαβιά και στη Βουλγαρική Γλώσσα μένει με τον ίδιο προσδιορισμό («πικρή σκλαβιά» – “та робството горчиво да рухне изведньж”. Το βουλγαρικό κείμενο εκφράζει την έκκληση του Ρήγα για ξεσηκωμό ενάντια στους «λύκους» (“тез вълци”), που βασανίζουν και τυραννούν με τον ίδιο τρόπο «και Χριστιανούς και Τούρκους» (στη βουλγαρική μετάφραση είναι “рая и турци” = τον ραγιά και τους Τούρκους). Χρησιμοποιείται μάλιστα και το ίδιο ρήμα («να σφάζωμεν» – “да насечем”).

Οι μεγαλύτεροι επαναστάτες της Βουλγαρίας αυτής της εποχής – ο Ρακόβσκι, ο Λέβσκι, ο Μπότεφ – έβλεπαν επίσης, ότι ο εχθρός ήταν κοινός και για το σκλαβωμένο λαό τους και για το φτωχό Τούρκο. Όλοι τους αντιλαμβάνονταν το μεγάλο δράμα των Βαλκανίων και έβλεπαν τη σωτηρία τους στον κοινό αγώνα ενάντια στον κατακτητή. Η έκκληση για ένωση των προσπαθειών των βαλκανικών λαών είναι επίκαιρη πάντοτε ιδιαίτερα στις δύσκολες στιγμές γι’ αυτό το σταυροδρόμι διαφόρων συμφερόντων. Για την αλληλοκατανόηση των λαών της περιοχής των Βαλκανίων και όλων των λαών γενικά βοηθούν σε μεγάλο βαθμό οι μεταφράσεις λογοτεχνικών έργων, μέσω των οποίων μετακινούνται οι ιδέες από χώρα σε χώρα και από λαό σε λαό, ιδιαίτερα ανάμεσα σε λαούς, που βρίσκονται τόσο κοντά γεωγραφικά και πνευματικά.

Βιβλιογραφία

1. Paola Maria Minucci, Μεταφραστικά προβλήματα στην ποίηση και στην πεζογραφία, χειρόγραφο, συνέδριο απόδημων λογοτεχνών, Δελφοί, Σεπτέμβριος, 1992.
2. Λ. Βρανούση, Ρήγας, Βασική Βιβλιοθήκη, αριθ. 10, Αθήνα [1954].
3. Антология на новата гръцка поезия, том първи, Български писател, София, 1960.

STOYNA POROMANSKA

Rhigas en traduction bulgare

Rhigas Fhéraios, malheureusement n' est pas très connu en Bulgarie par ses ouvrages littéraires.

Il est apparu vis à vis des gens de lettres bulgares en 1960 dans une Anthologie de nouvelle poésie, volume 1er. Edition de l'Association littéraire des écrivains bulgares avec une préface et à la diligence d'un Philhellène qui connaît bien le grec, poète, traducteur, savant, Stefan Guetsev. Aux notices de la préface Rhigas est apparu comme premier martyr de la liberté grecque, grâce à son combat animé. Selon Stefan Guetsev le «Thourios» de Rhigas a exercé la plus grande influence.

La traduction du texte et la plupart de traductions qui sont contenues dans l'Anthologie, sont réalisées en deux aspects. C'est à dire deux aspects, de l'approche du texte original et en même temps de son éloignement. L'un est la traduction mot par mot et l'autre est une traduction poétique.

Le «Thourios» n'est pas entièrement traduit, mais seulement quelques extraits. Heureusement le commencement de l'oeuvre a été traduit, qui est un fort appel pour l'unité contre l'ennemi commun, si actuelle à présent, pour notre région turbulente.

La traduction en bulgare s'approche bien du texte original en particulier à l'extrait «les bulgares et Albains et Arméniens et Grecs».

La réussite de la traduction est dû grâce à l'émotion du traducteur que les Bulgares sont cités les premiers, peut-être parce que le tyran est le même et l'haïne contre lui est en commun.

Malgré quelques déclinaisons de l'œuvre original, l'effort de la présentation de ces œuvres au public bulgare, vraiment est digne d'éloge.

ANNITA N. ΠΡΑΣΣΑ

*Ρήγας Φεραίος – Ι. Καποδίστριας: Οι στόχοι τους για την
απελευθέρωση των Ελλήνων και την οργάνωση ανεξάρτητου κράτους*

Από τις σημαντικότερες μορφές και τα φωτεινότερα πνεύματα του νεότερου ελληνισμού, που ξεπέρασαν την εποχή τους, είναι αναμφισβήτητα ο Ρήγας Φεραίος (1757-1798) και ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831). Ο μεν πρώτος ήταν διαφωτιστής του υπόδουλου Γένους, διορατικότερος όμως και πολιτικότερος από τους άλλους διαφωτιστές της εποχής του, όπως για παράδειγμα ο Κοραΐς. Υπήρξε ο θεωρητικός αναμορφωτής της νεοελληνικής πολιτειακής υπόστασης, που τροφοδότησε πνευματικά το 1821 και πρόσφερε στο υπόδουλο Έθνος τα θεωρητικά και πρακτικά μέσα για τον εκσυγχρονισμό του. Ο δε Καποδίστριας δεν υπήρξε διαφωτιστής, αν και επηρεάστηκε από το διαφωτισμό, αλλά διπλωμάτης και πολιτικός, που σ' αυτό το επίπεδο (της διπλωματίας και πολιτικής δηλαδή) αγωνίστηκε για την απελευθέρωση των σκλαβωμένων συμπατριωτών του. Κι όταν απελευθερώθηκαν και του ανατέθηκε η δύσκολη αποστολή να γίνει ο θεμελιωτής του νεοελληνικού κράτους, αγωνίστηκε σθεναρά για τον καθορισμό της πολιτειακής μορφής του και την επέκταση των συνόρων του.

Οι δύο αυτές μορφές θα μας απασχολήσουν στην ανακοίνωση αυτή, όπου επιχειρείται η παρουσίαση των πρώτων πορισμάτων συγκριτικής μελέτης σχετικά με τις θέσεις τους για την απελευθέρωση της Ελλάδας και την πολιτική τους ιδεολογία για την οργάνωση ανεξάρτητου κράτους. Παράλληλα επισημαίνονται οι ομοιότητες και οι διαφορές τους. Η παρούσα εργασία θα αποτελέσει, ελπίζουμε, την αφετηρία μιας μελλοντικής εκτεταμένης διερεύνησης αυτών των προβληματισμών.

Πριν προχωρήσουμε, θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι η δράση των δύο ανδρών καλύπτει διαφορετικές εποχές, αφού ο μεν πρώτος έδρασε στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, ενώ το έργο του Καποδίστρια καλύπτει τις τρεις πρώτες

δεκαετίες του 19ου. Επίσης είναι σημαντικό το γεγονός ότι δεν είχαν τις ίδιες καταβολές και τα ίδια πρότυπα, αφού είχαν διαφορετικό χαρακτήρα, κοινωνική θέση και ιδεολογία και η εποχή τους πλαισιωνόταν από διαφορετικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Ας μη λησμονούμε επίσης ότι ο πρόωρος και αιφνίδιος θάνατος και των δύο ανέκοψε και τερμάτισε απότομα το έργο τους. Ο Καποδίστριας, βέβαια, το εγκαινίασε, αλλά δεν πρόλαβε να το ολοκληρώσει, ενώ ο Ρήγας δεν το άρχισε καθόλου. Έτσι, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τα αποτελέσματα, αλλά στηρίζουμε τις κρίσεις μας στις προθέσεις τους και τα γραπτά τους κείμενα.

Ας εξετάσουμε πρώτα τα κίνητρα και τις καταβολές τους, τα οποία μας είναι γνωστά από την πλούσια μέχρι σήμερα βιβλιογραφία, αλλά θεωρούμε χρήσιμο να τα αναφέρουμε εν συντομία για να κατανοηθούν καλύτερα οι θέσεις τους. Ο Ρήγας Βελεστινλής¹ γεννήθηκε το 1757 σε τουρκοκρατούμενη περιοχή και μέχρι το θάνατό του, το 1798, δεν είδε κανένα κομμάτι της πατρίδας του ελεύθερο. Ο πατέρας του ήταν έμπορος και γι' αυτό μπόρεσε να φροντίσει για την καλύτερη μόρφωση του γιου του. Το περιβάλλον στο οποίο έζησε τα πρώτα χρόνια της ζωής του, ήταν αποφασιστικό για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του. Έντονη απήχηση είχαν τότε στη Θεσσαλία τα Ορλωφικά (1769-1770) και οι αντεκδικήσεις των Τούρκων που επακολούθησαν. Έκτοτε οι Έλληνες απογοητευμένοι από τους ομοδόξους τους Χριστιανούς άρχισαν να αποκτούν αυτογνωσία και να συνειδητοποιούν ότι έπρεπε να στηριχθούν στις δικές τους δυνάμεις. Η πεποίθηση άλλωστε αυτή είναι αποκρυσταλλωμένη στο Θούριο (στ. 115-126). Από την άλλη πλευρά ο Ρήγας επηρεάστηκε πολύ και από την κοινοτική παράδοση του γειτονικού Πηλίου², η οποία σημειωτέο προηγείται του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της γαλλικής επανάστασης^{2α}.

Γνωρίζοντας τη μετέπειτα δράση του, το φλογερό και φιλελεύθερο πνεύμα του, τον ανήσυχο χαρακτήρα του, μπορούμε να φανταστούμε πόσο ασφυκτικά ένιωθε στην πατρίδα του. Ήταν αδύνατο το σπινθηροβόλο πνεύμα του να αναπνεύσει κάτω από το στενό κλοιό των κατακτητών και γρήγορα αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη.

Εκεί μυήθηκε στα μυστικά της πολιτικής και διπλωματίας των Φαναριωτών και στο πνευματικά προηγμένο περιβάλλον τους συμπλήρωσε τη μόρφωσή του και απέκτησε σημαντικό κύκλο γνωριμιών. Η μετάβασή του στις Παραδουνάβιες

1. Βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία για το Ρήγα βλ. κυρίως Λ. Ι. Βρανούσης, Ρήγας, Αθήναι, 1954, Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10.

2. Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, Ελληνικά καταβολαί και ξενικά επιδράσεις εις το έργο του Ρήγα Βελεστινλή, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 37-38.

2α. Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, «Οι ανθρώπινες ελευθερίες στο προεπαναστατικό κοινοτικό καθεστώς και ο γαλλικός Διαφωτισμός», *Ευθύνη* τχ. 204 (Δεκέμβριος 1988) σ. 643-649.

Ηγεμονίες και εν συνεχεία στη Βιέννη συντέλεσε στην αποκρυστάλλωση των ιδεολογικών του πεποιθήσεων. Συνειδητοποίησε την πολιτική ισχύ και την οικονομική και πολιτιστική αυτοτέλεια του εκεί παροικιακού ελληνισμού³. Παράλληλα επηρεάστηκε από τα σύγχρονα επαναστατικά ευρωπαϊκά ρεύματα και το γαλλικό Διαφωτισμό και στο έργο του διαφαίνεται η διάθεση «μετακένωσης» των ευρωπαϊκών ιδεών στον ελληνικό χώρο⁴. Ποτέ όμως δεν κατέληξε σε δουλικό φιλοδυτικισμό και λογιωτατισμό και, το σημαντικότερο, οι πολιτικές ιδέες του βρήκαν απήχηση και στα πλατιά λαϊκά στρώματα. Η δε επιρροή του από τα γαλλικά πολιτειακά κείμενα υπήρξε γόνιμη και όχι στεία, αφού ξεπέρασε τα πλαίσιά τους αναγνωρίζοντας για πρώτη φορά δικαιώματα όχι μόνο σε άτομα, αλλά και σε ευρύτερες ομάδες⁵.

Ο κόμης Καποδίστριας⁶ γεννήθηκε το 1776 στην Κέρκυρα, η οποία, όπως όλα τα Επτάνησα, τελαύσε υπό ξεκινή κατοχή. Και οι δύο οικογένειες των γονιών του ήταν γραμμένες στη Χρυσή Βίβλο του νησιού από πολύ παλιά. Ο πατέρας του ήταν δικηγόρος και συμμετείχε ενεργά στην πολιτική ζωή του τόπου. Ο πατέρας της μητέρας του ήταν γόνος ονομαστής ιστορικής οικογένειας της Κύπρου, που διωγμένη από τους Τούρκους, όπως και άλλες οικογένειες, είχε καταφύγει στην Ενετία. Στον Καποδίστρια είχε παραδοθεί αυτή «η κυπριακή οικογενειακή κληρονομιά και το εθνικό πάθος των Κυπρίων προγόνων του» για απελευθέρωση⁷.

3. Για την ακμή του απόδημου ελληνισμού στη βαλκανική και κυρίως στις πρώην γιουγκοσλαβικές χώρες ενδιαφέρουσες και διαφωτιστικές είναι οι μελέτες του Ιωάννη Α. Παπαδριανού: α) Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.). Διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα (διδασκτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη αρ. 210, 1988 και β) Οι Έλληνες απόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ός αι.), Θεσσαλονίκη 1993.

4. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Ο δάσκαλος του Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. 1, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»* (1986), Αθήνα 1990, σ. 511 έπ., Γεώργιος Ν: Λεοντσίνης, «Η εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού στον ελληνικό χώρο και ο Ρήγας», *Υπέρεια*, ό.π. σ. 522 έπ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Άλκης Αγγέλου, *Οι λόγιοι και ο αγώνας*, Αθήνα 1971, σ. 36 έπ.

5. Πανταζόπουλος, *Ελληνικά καταβολαί*, ό.π., σ. 65.

6. Πλήρη καταγραφή και αξιολόγηση της πλουσιότατης ελληνόγλωσσης και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας για τον Καποδίστρια βλ. Π. Β. Πετρίδης, *Βιβλιογραφία Ιωάννη Καποδίστρια 1776-1831*, Θεσσαλονίκη 1981. Βιογραφικά στοιχεία βλ. κυρίως Ελένη Ε. Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας, ο άνθρωπος – ο διπλωμάτης (1800-1828)*, Αθήνα 1978, όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Συνοπτική παρουσίαση και κριτική του έργου του βλ. στο συλλογικό τόμο: *Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831, ο κορυφαίος Έλληνας πολιτικός*, Αθήνα 1992, σ. 12-136.

7. Σπύρος Παπαγεωργίου, *Ο Καποδίστριας και οι ρίζες του του κυπριακού (μια άγνωστη πτυχή)*, Αθήνα 1977, σ. 27.

Μολονότι σπούδασε στην Πάντοβα της Ιταλίας, οι επαναστατικές ιδέες που κατέκλυζαν τότε τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, δεν τον επηρέασαν καθόλου παρά μόνο σ' ό,τι αφορούσε την ισότητα των ανθρώπων⁸. Εδώ τονίζουμε και μία βασική διαφορά του από το Ρήγα, ο οποίος πίστευε στην επανάσταση ως μέσο για την επίτευξη κάποιου στόχου.

Επιστρέφοντας στην πατρίδα του ο Καποδίστριας εισήλθε σε νεαρή ηλικία στον πολιτικό στίβο. Η ανάμιξή του στην πολιτική σηματοδοτείται από την ίδρυση της «Επτανήσου Πολιτείας» ως αυτόνομου και ελεύθερου κράτους, το 1800, που είχε όμως σύντομη διάρκεια. Ο νεαρός Καποδίστριας ανέλαβε τότε τα εκπαιδευτικά θέματα⁹, γιατί πίστευε, όπως άλλωστε ο Ρήγας αλλά και ο Κοραής, στην πνευματική αναγέννηση των Ελλήνων πριν από την απελευθέρωσή τους. Φρόντισε μάλιστα να πείσει σοφούς Κερκυραίους δασκάλους να επιστρέψουν και να διδάξουν στον τόπο τους, όπως έγινε με τον Ανδρέα Ίδρωμένο¹⁰.

Στο σημείο αυτό παρατηρείται σύγκλιση απόψεων με το Ρήγα, ο οποίος στο άρθρο 5 του Συντάγματός του πρόβλεπε ηθικές αμοιβές για κάθε Έλληνα που, ενώ ζούσε στο εξωτερικό, επιθυμούσε να επιστρέψει στην πατρίδα του και να προσφέρει σ' αυτήν τις υπηρεσίες του¹¹.

Όταν το 1807 τα Ιόνια νησιά παραδόθηκαν στη Γαλλία, ο Καποδίστριας μη συμπαθώντας τον Ναπολέοντα, δέχθηκε πρόσκληση του τσάρου να αναλάβει υπηρεσία στο διπλωματικό σώμα της Ρωσίας.

Εδώ επισημαίνουμε και τη διαφορά του από το Ρήγα, ο οποίος όσον αφορά την απελευθέρωση της Ελλάδας πίστευε διαδοχικά στη βοήθεια της Ρωσίας, της Γαλλίας και του Βοναπάρτη. Ο Καποδίστριας ουδέποτε πίστευε στη Γαλλία και στον Βοναπάρτη. Αρχικά πρόσβλεπε στη βοήθεια της Ρωσίας λόγω των κοινών συμφερότων των δύο ορθόδοξων λαών, όπως διαπιστώνεται και από το γνωστό πλέον υπόμνημά του το 1811: «*Mémoire sur l'état actuel des Grecs*¹²», όπου ισχυρίζεται χαρακτηριστικά ότι τα ταξίδια των Γάλλων και Άγγλων περιηγητών στην Ελλάδα ποτέ δεν ήταν καθαρά φιλολογικά ή επιστημονικά, αλλά απέβλεπαν στην απομάκρυνση των Ελλήνων από την επιτήρηση των Ρώσων προσπαθώ-

8. Κούκκου, ό.π., σ. 14-15.

9. Για το εκπαιδευτικό του έργο στα Επτάνησα βλ. Ελένη Ε. Κούκκου, Ο Καποδίστριας και η παιδεία 1803-1822. Α' Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης, Αθήνα, 1986², σ. 1-15.

10. Κούκκου, ό.π., σ. 6-7.

11. «Εξ εναντίας είναι γενναίος πολίτης, αξιόπαινος κάτοικος και φίλτατος θνητός επί γης εις τους συμπολίτας του εκείνος, όστις, διατρίψας εις ξένους τόπους, έμαθε μίαν τέχνην ή εσπούδασε μίαν επιστήμην, ή την ναυτικήν ή, προ πάντων, την τακτικήν πολεμικήν και επιστρέψει εις την Πατρίδα. Εκείνον το όνομα, και η πόλις οπού τον έδωκε το είναι, και το γένος, να καταγράφεται εις τον δημόσιον κώδικα, όχι μόνον ως πολίτου, αλλά και ως ευεργέτου της Πατρίδος – να τω δίδεται ευθύς και αξίωμα κατά την προκοπήν του».

12. Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια, Κέρκυρα, τόμ. Ζ' (1986), σ. 188-228.

ντας (οι περιηγητές) να πείσουν τους σκλαβωμένους ότι η Ρωσία δεν θα τους απελευθέρωνε από τους Τούρκους¹³. Όταν όμως συνειδητοποίησε ότι δεν μπορούσε να βοηθήσει άλλο, παραιτήθηκε μένοντας πιστός και συνεπής στις αρχές του. Η καχυποψία του αυτή απέναντι στους ξένους θα εκδηλωθεί έντονα και κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του ελληνικού κράτους (1828-1831)¹⁴.

Και των δύο λοιπόν οι δραστηριότητες μακριά από την ιδιαίτερη πατρίδα τους απέβλεπαν στην προετοιμασία του εδάφους για την απελευθέρωση των Ελλήνων. Κατά τον Λ. Βρανούση¹⁵, ο Ρήγας ήταν «ο πολιτικός νους μιας Επανάστασης, επικείμενης και αναπόφευκτης», της οποίας το ξεκίνημα φαινόταν εύκολο, αλλά δεν αρκέστηκε σ' αυτό. Ενδιαφέρθηκε για την εδραίωσή της και τον απασχόλησε το καθεστώς και το πολίτευμα που θα ίσχυε για τη δημοκρατική πολιτεία, την οποία θα συγκροτούσαν οι υπόδουλοι λαοί μετά την πτώση της τυραννίας του σουλτάνου.

Ο Καποδίστριας, ως διπλωμάτης της Ρωσίας, αγωνίστηκε για τη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων για την ανεξαρτησία των συμπατριωτών του. Είναι γνωστές πλέον οι φιλελεύθερες θέσεις του για την αυτοδιάθεση των εθνотήτων και οι αντιθέσεις του με τις Δυνάμεις της Ιεράς Συμμαχίας¹⁶. Και

13. «*De tous temps la France a voulu les [Grecs] détacher de la Russie: Les voyages faits en Grèce par Guys, par Choiseul-Gouffier, par Sonini, par Olivier, et par nombre d'autes savants n'ont jamais eu un but pûrement littéraire. Il s'agissait aussi de connaître personnellement les Grecs, de lier des relations avec eux et les persuader que la Russie ne pourrait à jamais les delivrer des Turcs*». [Ό.π., σ. 200].

«*Voyage des Anglais et leur but: Les Anglais ont à leur tour beaucoup visité l'intérieur de la Grèce et les voyages de mylord Elgine, de Morier, de Rouk et de Leik faits dans les années 1800, 1803 et 1805 étaient plutôt destinées à surveiller les Russes, qu'à fait des decouvertes littéraires et scientifiques. Il en résulte de la maniere la plus positive que ces agents anglais s'employaient tres adroitement à persuader les Grecs, que la Russie connaissait trop ses véritables intérêts pour ne pas chasser les Turcs de l'Europe, et que tout ce qu'elle faisait alors à l'avantage des Grecs n'était qu'un résultat de la force de circonstances. «Les Russes vous abandonneront des qu'ils n'auront plus besoin de vous. Tenez-vous donc bien sur vos gardes». C'était le refrain de monsieur Morier et de monsieur Leik*». [Ό.π., σ. 203].

14. Για το θέμα αυτό βλ. Αννίτα Ν. Πρασά «Οι επιρροές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στη διαμόρφωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στο α' μισό του 19ου αιώνα», *Πρακτικά* (υπό έκδοση) *Διεθνούς Συνεδρίου* αφιερωμένου στη μνήμη των Κ. Θ. Δημαρά και Λ. Βρανούση με θέμα «Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός – οι ευρωπαϊκές ιδέες και ο αναγεννώμενος Ελληνισμός», Πανεπιστήμια Θεσσαλίας, Ιωαννίνων, Ε.Ι.Ε., Βόλος 1993.

15. Λ. Βρανούσης, «Η σημαία, το εθνόσημο και η σφραγίδα της “Ελληνικής Δημοκρατίας” του Ρήγα», ανατ. *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, τόμ. 8 (1992), σ. 350-351.

16. Παύλος Πετρίδης, Η διπλωματική δράσις του Ι. Καποδίστρια υπέρ των

αργότερα, ως Κυβερνήτης της Ελλάδας, όπως θα δούμε πιο κάτω, πάλεψε σθεναρά χρησιμοποιώντας όλες τις διπλωματικές του ικανότητες για τη στεραίωση της ανεξαρτησίας της χώρας του και από τις τρεις συγχρόνως Μ. Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία).

Ο Ρήγας κατά τη γνωριμία του με τη γαλλική σκέψη δεν αγνόησε και τα ελληνικά πρότυπα. Επιχείρησε ένα συγκερασμό των ελληνικών καταβολών με τις ξένες επιδράσεις. Η πολιτική του σκέψη επηρεάστηκε από τον αρχαίο πολιτισμό όπως αυτός προβλήθηκε από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Έτσι στη Χάρτα της Ελλάδας τύπωσε την εικόνα του Μ. Αλεξάνδρου και ως έμβλημα (εθνόσημο) της σημαίας της «*Ελληνικής Δημοκρατίας*» του διάλεξε το «*ρόπαλο του Ηρακλέους*». Το αρχαίο ελληνικό πνεύμα συνδέεται με τη χριστιανική πίστη και τη βυζαντινή παράδοση¹⁷, αφού το εθνόσημο (ρόπαλο του Ηρακλέους) έχει από πάνω τρεις σταυρούς¹⁸.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι η επίδραση της βυζαντινής ιδεολογίας στη σκέψη του αμφισβητείται τελευταία. Η άποψη αυτή στηρίζεται στο ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία ως «*αυθεντικός διερμηνευτής της βυζαντινής παράδοσης*» καταδίκασε εξ αρχής το έργο του αντιλαμβανόμενη τον επαναστατικό χαρακτήρα της πολιτικής σκέψης του, η οποία επηρεάστηκε από τις ιδέες του Ιώσηπου Μοισιόδακα και τον πολιτικό ουμανισμό του Διαφωτισμού και δίσταται προς την παράδοσή της «*καθ' ημάς Ανατολής*»¹⁹.

Ο Ρήγας οραματίστηκε ένα υπερεθνικό δημοκρατικό κράτος, όπου θα συμμετείχαν όλες οι υπόδουλες στον σουλτάνο εθνότητες με ίσα δικαιώματα μεταξύ τους καταργώντας κάθε είδους διάκριση, φυλετική, θρησκευτική, γλωσσική. Το κράτος αυτό συμπεριελάμβανε, ως γνωστό, όσους κατοικούσαν τη Ρούμελη, δηλαδή την υπόδουλη Ρωμανία-Ρωμηοσύνη, τη Μ. Ασία, τις Μεσογείους νήσους, τη Βλαχομπογδανία, αλλά και όσους Τούρκους ήθελαν να απαλλαγούν από τη σουλτανική τυραννία. Στο κράτος αυτό ο Ρήγας αναγνώριζε την πολιτική υπεροχή των Ελλήνων και γι' αυτό το ονόμασε «*Ελληνική Δημοκρατία*». Ο ελληνικός πολιτισμός και η ορθόδοξη θρησκευτική πίστη αφενός θα δρούσαν ως ενοποιητικός παράγοντας όλων αυτών των λαών, αφού «*η δια των ελληνικών γραμμάτων πνευματική ενότητα των Ορθοδόξων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτελούσε το κοινό υπόστρωμα της συλλογικής ύπαρξης όλων των λαών της*

Ελλήνων (1814-1831), Θεσσαλονίκη 1974, Κουκκου, Ιωάννης Καποδίστριας, ό.π. και Παύλος Πετρίδης, Η ευρωπαϊκή πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια. Θέσεις και προτάσεις για μια προοδευτικότερη τάξη πραγμάτων στην Ευρώπη 1814-1821, Αθήνα 1988.

17. Βρανούσης, Ρήγας, ό.π., σ. 110-112.

18. Βρανούσης, «Σημαία», ό.π. σ. 357 έπ.

19. Κιτρομηλίδης, «Ο δάσκαλος του Ρήγα», ό.π. και ο Ίδιος, Το όραμα της Ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία, Αθήνα 1992, σ. 27-28.

Βαλκανικής»²⁰ και αφετέρου θα κατέλυαν όλα τα διαφορετικά στοιχεία που ενυπήρχαν στο υπερεθνικό κράτος του Ρήγα. Έτσι τόνιζε ότι το μέλλον του κράτους θα εξαρτιόταν από την παιδεία: «*Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποίαν να λάμπουν τα ελεύθερα γένη*», γι' αυτό «*όλοι, χωρίς εξαιρέσιν, έχουν χρέος να ηξέυρουν γράμματα*» και η πατρίδα οφείλει να ιδρύει σχολεία «*εις όλα τα χωρία δια τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά*»²¹. Η υποχρεωτική παιδεία θα παρεχόταν δωρεάν, ενώ επίσημη γλώσσα θα ήταν η ελληνική²². Συνεπώς Έλληνες ονομάζονταν από τον Ρήγα όσοι μιλούσαν την ελληνική γλώσσα και μετείχαν «*της ελληνικής παιδεύσεως*». Παρά τις οικομενικές του λοιπόν βλέψεις ο Ρήγας παρέμεινε Έλληνας και οραματιστής ενός «*βαλκανικού κράτους ελληνικού χαρακτήρα*». Είχε εμπιστοσύνη στο ελληνικό στοιχείο και βασιζόταν στην πολιτιστική υπεροχή του αλύτρωτου ελλητισμού απέναντι στα άλλα φυλετικά στοιχεία²³. Δεν είναι τυχαίο ότι οι Έλληνες απόδημοι στις βαλκανικές χώρες αποτελούσαν την αστική τάξη των περιοχών αυτών, η δε ελληνική γλώσσα είχε καθιερωθεί ως γλώσσα του εμπορίου και η γνώση της ήταν απαραίτητη για την κατάληψη ανώτερων θέσεων²⁴. Η ακτινοβολία του ελληνικού πολιτισμού στη βαλκανική κοινωνία του 18ου αιώνα αποδεικνύεται επίσης χαρακτηριστικά στην περίπτωση του Ιώσηπου Μοισιόδακα, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η «*βαλκανική διάσταση της ελληνικής παιδείας*»²⁵, από τον οποίο (Μοισιόδακα) επηρεάστηκε η πολιτική σκέψη του Ρήγα²⁶.

Αν και είναι μεθοδολογικό σφάλμα να ασχοληθούμε με το αν το κράτος αυτό του Ρήγα ήταν τότε βιώσιμο ή όχι, δεδομένου ότι δεν πρόλαβε καν να ξεκινήσει την υλοποίηση του βαλκανικού οράματός του²⁷, θα πρέπει να επιστημονούμε ότι τα έθνη της «*Ελληνικής Δημοκρατίας*» του είχαν διαφορετικό παρελθόν. Το φεουδαρχικό παρελθόν των βαλκανικών λαών – πολύ διαφορετικό, βέβαια, από αυτό της Δ. Ευρώπης²⁸ – τους διαφοροποιούσε ουσιαστικά από την Ελλάδα, όπου

20. Κιτρομηλίδης, Όραμα Ελευθερίας, ό.π., σ. 17-18.

21. *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*, άρθρο 22. Για την εκπαιδευτική μορφή που προϋπέθετε το κράτος του Ρήγα βλ. τους προβληματισμούς του Χάρη Ν. Μελετιάδη, «*Η εκπαιδευτική πολιτική του κύκλου του Ν. Καταρτζή: όψεις των διαβαλκανικών πολιτιστικών σχέσεων*», *Πρακτικά* (υπό έκδοση) *Συνεδρίου* της σημ. 14.

22. *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*, άρθρο 22.

23. Αντ. Β. Καψής, Ο Ρήγας Φεραίος και αι διεκδικήσεις του υποδούλου ελλητισμού κατά τον 18ο αιώνα, Αθήναι 1949², σ. 32 έπ.

24. Παπαδριανός, Οι Έλληνες απόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χώρες, ό.π., σ. 140 έπ.

25. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα, Αθήνα 1985, σ. 227.

26. Κιτρομηλίδης ό.π., σ. 209-234 και ο Ίδιος, «*Ο δάσκαλος του Ρήγα*», ό.π.

27. Βρανούσης, Ρήγας, ό.π., σ. 107-112.

28. Για το θέμα αυτό βλ. Nikolai Todorov, «*Όψεις της μετάβασης από το*

επικρατούσε το κοινοτικό σύστημα, χάρη στο οποίο κάθε άτομο ήταν μέλος μιας ενιαίας και αδιαίρετης συνολικής κοινότητας.

Από την άλλη πλευρά το ελληνικό στοιχείο θα ήταν μειοψηφία μέσα στην πλειονότητα των Σλάβων της βαλκανικής και ο πανσλαβισμός που εμφανίστηκε αργότερα θα ήταν εμπόδιο για τη βιωσιμότητα του κράτους του Ρήγα²⁹. Στην εποχή του Ρήγα όμως «απουσίαζαν οι αποκλειστικότητες των εθνικισμών που διχάζουν τους λαούς»³⁰. Επίσης δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ούτε να προβλέψουμε αν ο ελληνικός πολιτισμός θα προλάβαινε και θα κατέλυε το σλαβικό φανατισμό, όπως εκδηλώθηκε αργότερα. Σε καμιά όμως περίπτωση δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τη νοοτροπία της εποχής εκείνης, η οποία δεν είχε σαν πρότυπο τη μορφή εθνικού κράτους, όπως συνέβη κατά τον 19ο αιώνα. Συνεπώς, ο Ρήγας ως δημιουργήμα της εποχής του δεν ήταν δυνατό να ξεφύγει από τήν ίδια την εποχή του.

Η ιδέα για τη δημιουργία εθνικού ελληνικού κράτους διαμορφώθηκε από την ελληνική Επανάσταση. Η αποτυχία της στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και η επιτυχία της στον ελλαδικό χώρο προσανατόλισε προς την ιδέα του ελληνικού έθνους. Τα θετικά αποτελέσματα, είναι κατά τη γνώμη μας, πολύ πιο εμφανή σήμερα σε σύγκριση με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα γειτονικά Βαλκάνια λόγω της εθνικής τους ανομοιογένειας.

Σε αυτή την ιδέα κινήθηκε ο Καποδίστριας, ο οποίος πίστευε στη δημιουργία εθνικού κράτους, όπου θα συμπεριλαμβάνονταν όλες οι ελληνικές περιοχές κατά την αρχή των εθνοτήτων που επικρατούσε τον 19ο αιώνα. Η θέση αυτή διαπιστώνεται από τη γνωστή απάντηση που έδωσε, τον Οκτώβριο του 1827, στον εκπρόσωπο του υπουργείου Εξωτερικών της Αγγλίας Willmot Horton σχετικά με την έννοια της Ελλάδας. Έγραφε χαρακτηριστικά: «*Το Ελληνικόν έθνος σύγκειται εκ των ανθρώπων οίτινες από αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως δεν έπαισαν ομολογούντες την ορθόδοξον πίστιν και την γλώσσαν των πατέρων αυτών λαλούντες, και διέμειναν υπό την πνευματικήν ή κοσμικήν δικαιοδοσίαν της Εκκλησίας των, όπου ποτέ της Τουρκίας και αν κατοικώσι*»³¹.

φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» στο συλλογικό τόμο: *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-29ος αιώνας)*, Αθήνα 1979, σ. 261-284 και ο Ίδιος, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα 1986.

29. Arist. J. Manassis, «L'activité et les projets politiques d'un patriote Grec dans les Balkans vers la fin du XVIIIe siècle», *Balkan Studies*, vol. 3, No 1 (1962), σ. 116-118. Για τον αντισλαβισμό που εκδηλώθηκε στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ. 325 επ.

30. Κιτρομηλίδης, *Όραμα Ελευθερίας*, ό.π., σ. 18.

31. *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, Κυβερνήτου της Ελλάδος, διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, Αθήνησιν, τόμ. Α' 1841, σ. 190.

Επίσης, ξεκάθαρη ήταν η απάντησή του στο ερώτημα του Horton σχετικά με τη χωρογραφική έκταση και τα όρια της Ελλάδας: «*Τα όρια της Ελλάδας από τεσσάρων μεν αιώνων διεγράφησαν υπό δικαιομάτων, τα οποία ούτε ο χρόνος, ούτε οι πολύμορφοι συμφοραί, ούτε η δορικτησία, ουδέποτε ίσχυσαν να παραγράψωσι, διεγράφησαν δε από του 1821 δια του αίματος του χυθέντος εις τας σφαγάς των Κυδωνιών, της Κύπρου, της Χίου, της Κρήτης, των Ψαρών, του Μεσολογγίου και εις τας πολυαρίθμους ναυμαχίας τε και πεζομαχίας εν αις εδοξάσθη το γενναίον τούτο έθνος*»³².

Στις θέσεις του αυτές ο Καποδίστριας έμεινε σταθερός και συνεπής καθ' όλη τη διάρκεια της κυβερνητικής του δράσης, η οποία ήταν πολύ σύντομη. Ως ρεαλιστής διπλωμάτης όμως γνώριζε πολύ καλά τις απόψεις των Μ. Δυνάμεων, οι οποίες επιθυμούσαν στενότερα όρια για το νεοσύστατο κράτος. Από την άλλη πλευρά στο κράτος αυτό, όταν ανέλαβε τη διακυβέρνησή του, επικρατούσε χαοτική κατάσταση λόγω των προβλημάτων που είχε συσσωρεύσει η πολυετής ένοπλη αναμέτρηση. Γι' αυτό στις διαπραγματεύσεις του με τις Τρεις Δυνάμεις, από τις οποίες και εξαρτιόταν η οριοθέτηση του κράτους, ήταν πολύ προσεκτικός και συστηματικός ενδιαφερόμενος πάνω απ' όλα ώστε η ικανοποίηση των εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας να μην καταλήξει στην εθνική υποτέλεια³³. Πάντως θα πρέπει να τονισθεί ότι παρ' όλες τις δυσχέρειες που αντιμετώπιζε, έθεσε τότε το κυπριακό³⁴ και το κρητικό³⁵ ζήτημα και την ένταξη των δύο αυτών νησιών στο ελεύθερο κράτος.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι βασική διαφορά του Καποδίστρια από τον Ρήγα είναι το ότι ο πρώτος ενδιαφερόταν για την αμιγή πληθυσμιακή σύνθεση της Ελλάδας και τις ελληνορθόδοξες ρίζες του λαού, ενώ ο δεύτερος συμπεριελάμβανε στην «*Ελληνική Δημοκρατία*» του όλους τους υπόδουλους στην οθωμανική αυτοκρατορία ανεξαρτήτως εθνικής, γλωσσικής ή θρησκευτικής διάκρισης.

Ας παρακολουθήσουμε στη συνέχεια ποιές ήταν οι απόψεις των δύο για το διοικητικό σύστημα και την πολιτειακή οργάνωση που θα είχαν τα κράτη τους.

32. Βλ. σημ. 31. Για το θέμα αυτό βλ. Αννίτα Ν. Πρασά, «Οι θέσεις του Καποδίστρια για την ενσωμάτωση της περιοχής του Ολύμπου στο ελεύθερο ελληνικό κράτος», *πρακτικά του Συνεδρίου «Ο Όλυμπος στους αιώνες*», Ελασσόνα 1994, σ. 287-290.

33. Π. Πετρίδης, «Η εξωτερική πολιτική του Κυβερνήτη και η συμβολή της στην κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας 1828-1831», στο συλλογικό τόμο: *Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831, ο κορυφαίος Έλληνας πολιτικός*, Αθήνα, (Γκοβόστης) 1992, σ. 215-229.

34. Ε. Πρωτοψάλης, «Απελευθερωτική κίνησης των Κυπρίων κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. Κ' (1971-1977), σ. 1-30 και Σπ. Παπαγεωργίου, ό.π.

35. Ε. Μελιά, «Το Κρητικό Ζήτημα επί Καποδίστρια», *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Γ' (1975). Δ. Βαγιακάκος, Έγγραφα περί των Κρητών προσφύγων εις την Πελοπόννησον και του Ίδιου, «Κρήτες πρόσφυγες εις την Πελοπόννησον επί Καποδίστρια», *Μνημοσύνη*, τόμ. Α'.

Το κράτο του Ρήγα θα διοικείται από ενιαία αρχή, θα ήταν δηλαδή μονοκρατικό, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και στο Θούριο: «και της Πατρίδος ένας να γένη αρχηγός» (στ. 26).

Το πολίτευμά του είναι επηρεασμένο από τα γαλλικά πρότυπα, αλλά και την πολιτική σκέψη του Ιώσηπου Μοισιόδακα, απ' όπου κατέληξε στην ιδέα του υπερεθνικού δημοκρατικού κράτους³⁶, αλλά έχουν γίνει διάφορες τροποποιήσεις και συμπληρώσεις, προκειμένου να διαπαιδαγωγηθούν πολιτικά οι υπόδουλοι τότε Έλληνες, αλλά και να συνδεθεί με την κλασική αρχαιότητα. Ο Ρήγας με το έργο του θεμελίωσε τον ριζοσπαστικό πολιτικό ουμανισμό στο νεοελληνικό Διαφωτισμό. «Συνδύζοντας τη λατρεία της αρχαίας πολιτικής αρετής και των δημοκρατικών πολιτειακών προτύπων με τη ριζική κοινωνική κριτική», ο πολιτικός ουμανισμός «αποτέλεσε μία από τις θεωρητικές πηγές του νεοελληνικού εθνικισμού» στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα³⁷.

Στο Σύνταγμά του αναγνωρίζεται το δόγμα της λαϊκής κυριαρχίας. Υπενθυμίζουμε εδώ ότι με την έννοια λαός εννοεί όλες τις εθνότητες από τις οποίες απαρτίζεται η «Ελληνική Δημοκρατία» του και οι οποίες είχαν ίσα πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματα. Ο χαρακτήρας του κράτους αυτού είναι δημοκρατικός, αφού εισάγεται το ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα, κατά το οποίο η κυριαρχία και η νομοθετική εξουσία ασκούνται από τους αντιπροσώπους του λαού, οι οποίοι εκλέγονται με καθολική ψηφοφορία. Ο λαός όμως συμμετέχει άμεσα όταν πρόκειται να εγκρίνει ή απορρίψει τους νόμους που προβάλλουν οι αντιπρόσωποί του.

Ως φυσικά και αναφαίρετα δίκαια του ανθρώπου είναι, κατά τον Ρήγα, η ισότητα, η ελευθερία και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Για το τελευταίο μάλιστα ανέφερε στο άρθρο 4 του Συντάγματος του: «Εκείνος οπού αγοράζει ένα υποστατικό είναι πολίτης». Η ιδιοκτησία συντελεί στη δημιουργία κοινωνικής συνείδησης, αφού παρέχει στον πολίτη αίσθημα ασφάλειας, υπευθυνότητα, διάθεση για υπεράσπιση της πατρίδας, αλλά και ενδιαφέρον για τα κοινά.

Ποιές ήταν όμως οι θέσεις του Καποδίστρια για τη διοικητική μορφή και την πολιτειακή οργάνωση του νεοελληνικού κράτους; Για το θέμα αυτό είχε τοποθε-

36. «Ο Μοισιόδαξ εισάγει την προβληματική της μη μοναρχικής πολιτείας των ελεύθερων θεσμών, ως πρότυπο της οποίας προβάλλει τα παραδείγματα της Ελβετίας και Ολλανδίας» [Κιτρομηλίδης, «Ο δάσκαλος του Ρήγα», ό.π., σ. 516]. Για το δημοκρατικό πολίτευμα του Ρήγα βλ. Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, Ρήγας Βελεστινλής. Η πολιτική ιδεολογία του Ελληνισμού προάγγελος της Επαναστάσεως, Θεσσαλονίκη 1964 (ανάτ.), σ. 18 έπ.

37. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Πολιτικός ουμανισμός και Διαφωτισμός: Συμβολή στη διερεύνηση της ιδεολογικής λειτουργίας της πολιτικής θεωρίας του Montesquieu», ανάτ. «Φιλοσοφία και Πολιτική» Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας, Αθήνα 1982, σ. 297 επ. Πρβλ. Βρανούσης, Ρήγας, ό.π., σ. 35.

τηθεί ο ίδιος πολύ πριν κληθεί να κυβερνήσει. Στις 17 Ιουλίου του 1821, σε υπόμνημά του προς το μητροπολίτη Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας εξέφραζε την άποψή του για το διοικητικό σύστημα του μελλοντικού κράτους, το οποίο έπρεπε να βασίζεται στην ελληνική πραγματικότητα χωρίς προσφυγές σε ξένα πρότυπα. Για την κεντρική διοίκηση πρότεινε τη συγκρότηση ολιγοπρόσωπης κυβέρνησης εκδηλώνοντας την προτίμησή του για τη συγκέντρωση της εξουσίας σ' ένα πρόσωπο προερχόμενο από εκλογές που θα έπρεπε να γίνουν κατά το πατροπαράδοτο αντιπροσωπευτικό σύστημα. Για την περιφερειακή διοίκηση συνιστούσε τη διατήρηση του κοινοτικού συστήματος³⁸. Ήδη όμως κατά τη διάρκεια της Επανάστασης είχε εκδηλωθεί σταδιακά μια κίνηση μεταμόρφωσης αυτού του συστήματος σε συγκεντρωτικό. Όταν το 1828 ανέλαβε ο Καποδίστριας τη διακυβέρνηση του νεοσύστατου κράτους, προσπάθησε να το οργανώσει με ισχυρή κεντρική εξουσία, που θα στηριζόταν στις υπάρχουσες ιστορικές προϋποθέσεις³⁹.

Παράλληλα προχώρησε στην αναστολή του συντάγματος της Γ' Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας, πράξη η οποία ερμηνεύθηκε από την αντιπολίτευση ως ανατροπή της συνταγματικής τάξης. Πιστεύοντας ότι το Σύνταγμα «δεν είναι κατά κυριολεξία πολιτική συμφωνία, αλλά πολιτική απόφαση της κυρίαρχης θέλησης των κρατούντων»⁴⁰, και έχοντας υπόψη ότι «οι αντιπρόσωποι στις [τότε] εθνικές συνελεύσεις στην πλειοψηφία τους ήταν ουσιαστικά διορισμένοι εκπρόσωποι της γαιοκτητικής ολιγαρχίας»⁴¹, καταλήγουμε ότι το σύνταγμα που ανέστειλε ο Καποδίστριας, εξέφραζε κατά κύριο λόγο την ολιγαρχία αυτή, την οποία στόχευε να περιθωριοποιήσει⁴². Το κοινοτικό σύστημα, το οποίο είχε οργανωθεί κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, ήδη από τα χρόνια της Επανάστασης είχε αρχίσει να προβάλλει εγγενή μειονεκτήματα. Κατά τον καθηγητή Ν. Πανταζόπουλο⁴³, ο κοινοτισμός «μεταμορφώθηκε σε ουτοπία» αδυνατώντας να βοηθήσει στη «συγκρότηση συγκεντρωτικού εθνικού κράτους» απαραίτητου τότε «για την αξιοποίηση – κατοχύρωση της ελευθερίας του».

38. Νικόλαος Πανταζόπουλος, «Ο Καποδίστριας και ο πολιτικοκοινωνικός πλουραλισμός της εποχής του» στο συλλογικό τόμο: *«Ιωάννης Καποδίστριας»*, ό.π. (σημ. 33), σ. 146 επ. και ιδίως σ. 147 και 151.

39. Ό.π.

40. Αρ. Μάνεσης, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. 1 (1980), σ. 169.

41. Β. Φιλίας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Αθήνα 1985, σ. 79.

42. Για το θέμα αυτό βλ. Γεώργιος Αναστασιάδης, «Σύνταγμα, νομιμότητα και κυβερνητικό σύστημα στην καποδιστριακή περίοδο», στο συλλογικό τόμο: *«Ιωάννης Καποδίστριας»* ό.π. (σημ. 33), σ. 249-261.

43. Πανταζόπουλος, ό.π., σ. 176-177 και Γ. Κοντογιώργης, «Κοινοτική αυτοδιοίκηση και καποδιστριακό πολιτειακό σύστημα» στο συλλογικό τόμο: *«Ιωάννης Καποδίστριας»*, ό.π. (σημ. 33), σ. 231-245.

Ο Καποδίστριας δεν είχε άλλη εναλλακτική λύση. Ανώτερος στόχος της πολιτικής του ήταν η τόνωση της μεσαίας τάξης και η δημιουργία αυτόνομων πολιτών. Αυτό θα επιτυγχανόταν με τον περιορισμό της δύναμης της προχοντικής τάξης, τη δημοκρατική διαπαιδαγώγηση και τη σταδιακή πολιτική ωρίμανση του λαού, που θα τον οδηγούσε στην αυτογνωσία και αυτοσυνείδησή του. Παρά την αριστοκρατική του καταγωγή ενδιαφερόταν για την αναμόρφωση του απλού πολίτη, όπως αποδεικνύεται και από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, που προσπάθησε να εφαρμόσει και τη διάδοση της στοιχειώδους εκπαίδευσης στα πλατιά λαϊκά στρώματα. Δεν είναι άλλωστε τυχαία η αντίδραση των ισχυρών τάξεων στην πολιτική του, που έπληγε τα κεκτημένα από αιώνες συμφέροντά τους. Η ισχυροποίηση της μεσαίας τάξης θα στηριζόταν στην απόκτηση ατομικής ελευθερίας. Οι Έλληνες ήταν ανάγκη να ανέλθουν, όπως υποστήριζε, από μία τάξη ακτημόνων που ήταν τότε, στην τάξη ενός λαού ιδιοκτητών⁴⁴.

Τις ίδιες απόψεις για το δικαίωμα της ιδιοκτησίας είχε και ο Ρήγας, όπως προαναφέραμε, με τη διαφορά ότι ο Ρήγας εξ αρχής πρόβλεπε σύνταγμα⁴⁵ για το κράτος του, ενώ ο Καποδίστριας ήταν υπέρ ενός συστήματος διακυβέρνησης που σκόπευε στην προοδευτική χειραφέτηση των μεσαίων στρωμάτων υπό την αιγίδα μιας πατερναλιστικής πολιτείας, θεωρώντας τη συνταγματική μοναρχία ως το καταλληλότερο πολίτευμα. Προϋπόθεση όμως για τη συνταγματική οργάνωση της χώρας ήταν η μόρφωση και η απόκτηση ατομικής ιδιοκτησίας.

Από τα ανωτέρω ελπίζουμε ότι διαγράφηκαν οι κυριότερες αρχές της πολιτικής ιδεολογίας των δύο ανδρών και ότι έγινε μια πρώτη προσπάθεια παράλληλης παρουσίασης των στόχων του έργου τους. Επειδή ακριβώς επιχειρήθηκε η πρώτη δημοσιοποίηση των σχετικών προβληματισμών και η εργασία μας είναι ακόμη εν εξελίξει, αναφερθήκαμε σε γενικές γραμμές και δεν προχωρήσαμε σε διεξοδική ανάλυση.

Οι απόψεις τους σε αρκετά σημεία διίστανται. Η δε διάσταση αυτή, κατά την εκτίμησή μας, οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους: Αφενός ο Ρήγας υπήρξε πολιτικός διαφωτιστής, ενώ ο Καποδίστριας διπλωμάτης και πολιτικός και αφετέρου ο πρώτος βοήθησε αποφασιστικά στην πραγμάτωση της ανάκτησης της πολιτικής μας ελευθερίας, ενώ ο Καποδίστριας αγωνίσθηκε για τη διατήρηση και ολοκλήρωση της ελευθερίας αυτής.

44. Αρχείο Ιωάννου Καποδίστρια, Κέρκυρα, τόμ. Ι' (1983), σ. 97 και 103.

45. Το «σύνταγμα» αυτό όχι όπως το εννοούμε σήμερα, αλλά σαν μία «χάρτα ανθρωπίνων δικαιωμάτων» [Πρβλ. Β ρ α ν ο ύ σ η ς, «Σημεία», ό.π., σ. 355].

ANNITA N. PRASSAS

R. Pheraios – I. Capodistrias: Their aims for the liberation of Greeks and the organisation of an independent State.

Rhigas Pheraios (1757-1798) and Ioannis Kapodistrias (1776-1831) are two of the most important personalities in the modern Greek History. The first one was an enlightener and he played a major part in the reformation of the modern Greek political status. The second one was a diplomat and politician, but not an enlightener, although he was influenced by the enlightenment. He struggled for the liberation of the enslaved Greeks and the expansion of the borders of the newly independent State.

In the present study, the first conclusions of a comparative research are announced, which concern Rhigas's and Capodistrias's thesis according to the liberation of Greece and their political ideology of the independent State's organisation. Their opinions differ in many points due to the different conditions of their living time and also their different character and ideology. Rhigas helped Greeks regaining their political freedom and Capodistrias struggled for the conserving and intergration of this freedom.

ΣΑΒΒΑΣ ΠΑΡ. ΣΠΕΝΤΖΑΣ

*Προσέγγιση στην οικονομική, κοινωνική και δημοσιονομική σκέψη
του Εθνομάρτυρα Ρήγα Φεραίου-Βελεστινλή.*

Με ευλάβεια και συγκίνηση περιφέρομαι τις ημέρες αυτές στην πόλη αυτή που μας φιλοξενεί, το Βελεστίνο, αφού εδώ γεννήθηκε ο Ρήγας, ο κορυφαίος αυτός Έλληνας διανοητής, πνευματικός αγωνιστής και πρωτομάρτυρας του ιερού αγώνα των Ελλήνων για την αποτίναξη του ασιάτη κατακτητή, για την επαναφορά της ελευθερίας και της δημοκρατίας στη φυσική γεννέτειρα των ιδεών αυτών, στην Ελλάδα.

Ο Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής κ. Δ. Καραμπερόπουλος με την επικοινωνία που έχουμε, με την πειστικότητα και τη δραστηριότητα που τον χαρακτηρίζουν, με έχει οδηγήσει ήδη σε μια εισαγωγική ερευνητική εργασία, που ελπίζω ότι θα εξελιχθεί σε εύλογο χρόνο, σε κάποια μελέτη γύρω από το θέμα της σημερινής εισηγήσεώς μου.

Προτού όμως γνωρίσω τον Πρόεδρο της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης «Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα» θεώρησα αναγκαίο να υπογραμμίσω από τη δική μου θέση, ότι το δημιουργούμενο στις αρχές της δεκαετίας του 1980 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, έπρεπε να φέρει το όνομα του Πρωτομάρτυρα της ελευθερίας «Ρήγα Φεραίου» στον τίτλο του και ακόμα ίσως, ότι θα έπρεπε η έδρα του να είναι στο Βελεστίνο, αφού απ' εδώ, από την πόλη αυτή φωτίστηκε αποφασιστικά, η πνευματική και η μελλοντική συνταγματική τάξη του Ελληνικού Έθνους.

Γι' αυτό παραθέτω δύο κείμενα το ένα που έχω απευθύνει προς τον τότε Πρωθυπουργό κ. Γεώργιο Ράλλη με ημερομηνία 30/7/1981 και το άλλο απαντητικό, του τότε Πρωθυπουργού στην επιστολή μου με ημερομηνία 10/8/1981.

Αξιότιμο Κύριο
Γεώργιο Ι. Ράλλη
Πρόεδρο της Κυβερνήσεως
Ενταύθα

Αθήνα 30 Ιουλίου 1981

Αγαπητέ Κύριε Πρωθυπουργέ,

Η απόφαση της Κυβερνήσεώς Σας, να ιδρυθεί ένα Πανεπιστήμιο στο Θεσσα-

λικό χώρο είναι σωστή και μάλιστα με έδρα το Βελεστίνο για πολλούς λόγους μα πάν' απ' όλους, όπως γράφτηκε, γιατί ήταν η γενέτειρα του Ρήγα Φεραίου.

Αφού, όμως αυτός ο λόγος είναι κι ο πιο καθοριστικός, έχω τη γνώμη, ότι το Πανεπιστήμιο αυτό πρέπει να συνδεθεί με το όνομα του Εθνομάρτυρα Αυτού και οραματιστή του νέου Ελληνισμού. Του οραματιστή που έβλεπε μέσα από τη «χάρτα του» να ξαναγεννιέται ο Ελληνισμός κι' οι δυνάμεις του ηθικές πνευματικές και πολιτιστικές για να ελέγξουν ολόκληρη την περιοχή της Βαλκανικής χερσονήσου και να δώσουν το προβάδισμα δικαιωματικά στον Ελληνικό Λαό.

Το χρέος μας λοιπόν προς Τον Εθνομάρτυρα Αυτόν ολοκληρώνεται όταν συνδέσουμε τ' όνομά Του, στον τίτλο του νέου Πανεπιστημίου, κάτι δηλαδή αντίστοιχο με το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο «Θεσσαλικό Πανεπιστήμιο ΡΗΓΑΣ – ΦΕΡΑΙΟΣ ή Πανεπιστήμιο Βελεστίνου ΡΗΓΑΣ – ΦΕΡΑΙΟΣ».

Αναφορικά με τις Σχολές που θα λειτουργήσουν, νομίζω ότι παράλληλα μ' αυτές που ανακοινώθηκαν Ψυχολογίας και Κοινωνιολογίας θα έπρεπε και θα μπορούσε να λειτουργήσει και μια ακόμα που συμπληρώνει τον κύκλο αυτής της Παιδείας: η Σχολή Κοινωνικών Επιστημών ή Κοινωνικών & Οικονομικών Επιστημών.

Σας εύχομαι κάθε επιτυχία στις επιδιώξεις Σας.

Με αισθήματα φιλίας & εκτιμήσεως
Καθ. Σ. Π. Σπέντζας

Ο ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ

Αξιότιμο Κύριο
Σάββα Σπέντζα
Καθηγητή Πολιτικών
& Οικονομικών Επιστημών, ΣΣΕ
Αργυρουπόλεως 15
Ε Ν Τ Α Υ Θ Α

Αθήνα 10 Αυγούστου 1981

Αγαπητέ Κύριε Καθηγητά,

Σας ευχαριστώ για τη θερμή και φιλική επιστολή σας.

Αναφορικά με τα όσα μου γράφετε για το Πανεπιστήμιο που πρόκειται να ιδρυθεί στο Θεσσαλικό χώρο τα κρατώ υπό σημείωση για να εξεταστούν μετά τις εκλογές και να ληφθούν υπόψη κατά την κατάρτιση του σχετικού νομοσχεδίου.

Φιλικά
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΑΛΛΗΣ

Η προσωπικότητα του Ρήγα Φεραίου θα παραμείνει κυριαρχούσα κατάσταση στην προεπαναστατική περίοδο του Ελληνισμού αλλά και αποφασιστικά καθοριστική για τον αγώνα της ανεξαρτησίας.

Είναι πραγματικά η ηγετική και δυναμική φυσιογνωμία του Ελληνισμού, που την τελευταία δεκαετία πριν από τον δέκατο ένατο αιώνα, δημιουργούσε τις προϋποθέσεις πνευματικές, διοικητικές και συνταγματικές και πάνω απ' όλα εθνικές προκειμένου το υπόδουλο Γένος να εγερθεί, να επαναστατήσει αποτελεσματικά κατά της τυραννίας και των τυράννων του και να επαναφέρει τη μεγαλύτερη και ανεκτίμητη αξία, την αξία των αξιών, στην Ελλάδα, την ελευθερία το ανεκτίμητο αυτό κόσμημα του ανθρώπου.

Ασφαλώς τα Ορλωφικά γεγονότα και οι απερίγραπτες αντεκδικήσεις των ασιατών τούρκων, στάθηκαν τα κορυφαία γεγονότα, που οδήγησαν και καθοδήγησαν τη σκέψη και τις ενέργειες του Ρήγα. Αυτά τα γεγονότα δεμένα με τον κατατρεγμό των Χριστιανών αποτέλεσαν την αφετηρία του γενναίου εκείνου παλληκαριού, που αφήφοντας όλες τις καταστάσεις και όλους τους κινδύνους εγκατέλειψε την ιδιαίτερη Πατρίδα του, το Βελεστίνο, για να προμαχεί από τότε μέχρι τη σύλληψη του και το φρικτό στραγγαλισμό του, για την απελευθέρωση του υπόδουλου Γένους, της υπόδουλης Πατρίδας, της υπόδουλης Ελληνικής Κοινωνίας.

Ανήσυχος από την εφηβεία του έγινε πολύ πιά ανήσυχος, όταν ενηλικιώθηκε, αντικρύζοντας σε όλην του την πορεία κινδύνους, απερίγραπτους διωγμούς και πλεκτάνες. στην ιερή επιδίωξη του να επιβάλει το μεγαλείο της ελευθερίας στην Πατρίδα του, να επαναφέρει την κορωνίδα των αξιών στην Ελλάδα που πρόσμενε, χρόνια τώρα αλυσωδεμένη.

Όποιος ασχολείται και όποιος ασχοληθεί με το θρυλικό Ρήγα Βελεστινλή, ένα δίδαγμα έχει να αποκομίσει: την αμίμητη κιβωτό των ηθικών και πνευματικών αξιών που συνενώθηκαν στο πρόσωπο του για να χαράξει την πορεία του Ελληνικού Γένους προς την Ελευθερία, να οδηγήσει ένα υπόδουλο λαό στο χώρο της ελευθερίας και να τοποθετήσει στη σωστή διάσταση, το Ελληνικό στοιχείο στη χερσόνησο του Αίμου.

Ο ανεκτίμητος ιστορικός του Δικαίου, Καθηγητής κ. Ν. Πανταζόπουλος στη μελέτη του «Ρήγας Βελεστινλής: Η πολιτική ιδεολογία του Ελληνισμού προάγγελος της Επανάστασεως», γράφει: «Ο Ρήγας δεν υπήρξε μόνον ο εμπνευσμένος θάρδος της Ελευθερίας, αλλά και τολμηρός οραματιστής και διορατικός πολιτικός αναμορφωτής. Η αξία του έγκειται εις το ότι συνέλαβεν ορθώς τας νέας ιδέας της εποχής του, τας ενεστερνίσθη και επεχείρησε να τας πραγματοποιήσει, συντελέσας περισσότερον ίσως παντός άλλου εις την δια της αυτογνωσίας συνειδητοποίησιν της ελευθερίας ως υψίστου ανθρωπίνου αγαθού».

Ο βαθύς μελετητής του Ρήγα Βελεστινλή, Λέανδρος Βρανούσης στα διάφορα μελετήματά του, μας εξοικειώνει με την εποχή του, τα γεγονότα που τον επιρρέασαν αλλά και την ατελείωτη αλυσίδα των ενεργειών που οδηγούσαν

στην εξέγερση των υποδούλων Χριστιανών κατά του ανελέητου δυνάστη, του βάρβαρου ασιάτη κατακτητή.

Η περίοδος της Γαλλικής Επανάστασης δημιουργεί νέες προοπτικές και νέες ελπίδες για το υπόδουλο Γένος των Ελλήνων. Απίστευτο και όμως αληθινό. Από τη Γαλλία ξεπηδούσε ένα άλλο πνεύμα κατά της τυραννίας. Τότε οι Γάλλοι πρόβαλαν ως διώκτες των τυράννων, υποστηρικτές της ελευθερίας και πρωτοπόρον απεριόριστα προς την επαναφορά του πνεύματος και της δόξας των Αρχαίων Ελλήνων.

Δημιουργείται λοιπόν στη Γαλλία μιά ιδιότυπη πνευματική συγγένεια προς το υπόδουλο Ελληνικό Γένος, αφού η Γαλλική Επανάσταση είχε πλησιάσει πολύ με την έκφραση της αρχαιολατρίας της, την Ελληνική ευαισθησία της προγονικής δόξας. Το υπόδουλο Ελληνικό Γένος αντλεί θάρρος και ενθουσιασμό, αφού η Γαλλία της εποχής εκείνης δονείται ουσιαστικά από το μεγαλείο της Αρχαίας Ελλάδας.

Χαρακτηριστικά παραμένουν όσα έγραφε την εποχή εκείνη ο Κοραής που ζούσε στο Παρίσι.

Η Γαλλική Επανάσταση αποκατέστησε την πικρία και την απογοήτευση των Ελλήνων που ζούσαν τότε οι Έλληνες από τη στάση της Αυστρίας αλλά και της Ρωσίας οι οποίες έμπρακτα και αποτελεσματικά απομάκρυναν την ανάσταση του Γένους.

Ήδη η Γαλλική Επανάσταση έδινε το έναυσμα στο υπόδουλο Γένος με το σάλπισμα των αρχών της: *Liberté, égalité, Fraternité*.

Γι' αυτό τώρα κυρίαρχη και κατεπείγουσα ανάγκη για το Ρήγα διαγράφεται η εντονότερη διαπαιδαγώγηση των Ελλήνων. Πίστευε, ότι μόνο με τη δύναμη αυτή της «παιδείας» θα μπορούσε ο λαός να αποκτήσει αυτοσυνείδηση αλλά και αυτοπεποίθηση, που θα οδηγούσε στην εξέγερση του Γένους, στην ποθητή ανάσταση και το φωτισμό του Γένους, στην τελική ανατροπή του ασιάτη κατακτητή.

Τρία κείμενα του Ρήγα και ο **Θούριος** αποτελούν την ηθικοθρησκευτική, εθνική αλλά και κοινωνική προτροπή προς το υπόδουλο Γένος, προκειμένου να επιτύχει την απελευθέρωσή του. Η προτροπή μάλιστα εκείνη συνδέεται και με τις μελλοντικές του σκέψεις περί διοικήσεως, για το ελεύθερο Κράτος των Ελλήνων και της Ελληνικής Δημοκρατίας, όπως τουλάχιστον την φανταζόταν.

Τα κείμενα αυτά είναι: α) Η επαναστατική προκήρυξη, β) τα Δίκαια του ανθρώπου, γ) το κυρίως Σύνταγμα και δ) ο Θούριος¹⁻⁴.

1. Λ. Βρανούσης, Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων. Αθήναι 1957. Άπαντα των Νεοελλήνων Κλασικών. Ρήγας (τόμοι 1-2) Επιμελητής Λ. Βρανούσης. Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων. Αθήναι 1968-1969.

2. Ρήγα Βελεστινλή: Κείμενα, Εκδ. Στοχαστής, Αθήναι 1969. Πρόλογος, Σημειώσεις Λ. Άξελος.

Προκειμένου να εκτυπωθούν τα κείμενα εκείνα τα επιμελήθηκε ο ίδιος ο Ρήγας στο τυπογραφείο των φίλων του αδελφών Πούλιου στη Βιέννη, ώστε να τυπωθούν με την επιβαλλόμενη μυστικότητα και ταχύτητα, αφού ήταν ενέργεια επικίνδυνη, όσο και πολύ υπεύθυνη. Μέσα σε δύο νύχτες τυπώθηκαν τρεις χιλιάδες αντίτυπα.

Στο ίδιο τυπογραφείο των αδελφών Πούλιου παρέδωσε για εκτύπωση «Το Στρατιωτικό Εγκόλπιο» συλλογή από στρατιωτικούς κανονισμούς για την οργάνωση του στρατού, για την τακτική της μάχης και άλλα παρεμφερή.

Στο εγκόλπιο μάλιστα εκείνο θεώρησε αναγκαίο να προτάξει και ένα φλογερό επαναστατικό μήνυμα. Την έκδοση όμως αυτή, την εμπιστεύθηκε στους στενούς συνεργάτες του, τους αδελφούς Πούλιου και εκείνος με το διαβατήριο που είχε ήδη εξασφαλίσει ως έμπορος, από την 1η Δεκεμβρίου 1797 έφευγε για την Τεργέστη.

Φαίνεται όμως ότι έκανε νεώτερη σκέψη και τότε αποφάσισε, αντί να παραλάβει μαζί του, ότι είχε εκτυπώσει μέχρι τότε στους αδελφούς Πούλιου «Το Επαναστατικό Μανιφέστο» δηλαδή την «Επαναστατική Προκήρυξη, τα Δίκαια του Ανθρώπου, το Κυρίως Σύνταγμα αλλά και το Θούριο» να τα εμπιστευθεί στο κατάστημα του πιστού του συνεργάτη Αργέντη και από εκεί μαζί με άλλα εμπορεύματα να έφθαναν στον προορισμό τους, στην Τεργέστη, στο κατάστημα Αντωνίου Νιώτη, με το οποίο είχε συναλλαγές ο Αργέντης.

Παράλληλα ο Ρήγας έστειλε γράμμα στον Αντώνη Κορωνιό που ήταν πολύ έμπιστος του να παραλάβει τα κιβώτια με τα έντυπα από το κατάστημα Νιώτη και να τα διαφυλάξει μέχρις ότου ο ίδιος θα τα παραλάμβανε στην Τεργέστη πηγαίνοντας στη σκλαβωμένη Πατρίδα.

Η κακή συγκυρία όμως της απουσίας του Αντωνίου Κορωνιού στάθηκε μοιραία αφού το γράμμα του Ρήγα έπεσε στα χέρια του συνεταιρίου ή προϊσταμένου του, του Δημητρίου Οικονόμου από την Κοζάνη.

Για την τυχαία εκείνη ενέργεια του Οικονόμου ν' ανοίξει την επιστολή του Ρήγα και στη συνέχεια τα κιβώτια με τα έντυπα του Ρήγα, γράφτηκαν και υποστηρίχθηκαν πολλά και διαφορετικά.

Ανεξάρτητα όμως από τα κίνητρα του Οικονόμου να ανοίξει το γράμμα και τα κιβώτια, γεγονός παραμένει και αναντίρρητα καταδικάζεται, ότι ο απαράδεκτος εκείνος Έλληνας έφθασε ακόμα και στην Αυστριακή αστυνομία, όπου ανέφερε τα σχετικά με την περίπτωση της δραστηριότητας αυτής του Ρήγα Φεραίου.

Η συνέχεια είναι γνωστή. Μόλις έφθασε ο Ρήγας στην Τεργέστη, συλλαμβάνεται στις 19 Δεκεμβρίου 1797 και όπως σημειώνει ο Λ. Βρανούσης «Τ' όνειρο

3. Λ.Ι. Βρανούσης, Ρήγας (Βασική Βιβλιοθήκη 10) Αθήνα. 1953. Εκδόσεις Ε.Μ. Ζαχαρόπουλου ΕΠΕ.

4. Ρήγα Βελεστινλή: Τα επαναστατικά. Έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα», Αθήνα 1994

της ζωής του, η μακράιωνη ελπίδα του υπόδουλου Γένους του, που πήγαιναν να γίνουν πραγματικότητα, γκρεμιζόταν απότομα και σε μία στιγμή, συντριβόταν – μέσα στο θάραθρο που άνοιξε απροσδόκητα μπροστά του η προδοσία – το έργο τόσων ανθρώπων, τόσων ετών, τόσων μόχθων και τόσων θυσιών».

Οι βασανιστικές, εξουχιστικές και απερίγραπτες ανακρίσεις των Αυστριακών αρχών, κατέληξαν να εκτοπίσουν έξη από τους φίλους του Ρήγα σε Αυστριακό έδαφος, ενώ το Ρήγα με άλλους επτά φίλους του παρέδωσαν «επί αποδείξει» στους τούρκους, στις 28 Απριλίου 1798.

Ας θυμηθούμε λίγο τη συνέχεια. Ξεκίνησε ένα βασανιστικό οδοιπορικό που μετά από πορεία επτά ημερών έφθασε στο Σεμλίνο και τελικά με ποταμόπλοια κατέληξε στο Βελιγράδι στις 10 Μαΐου 1798, οπότε εκεί οι σιδηροδέσμοι Έλληνες πατριώτες, παραδόθηκαν ξανά «επί αποδείξει» στον Τούρκο διοικητή του Βελιγραδίου. Ακολούθησε ο φρικτός και μαρτυρικός θάνατος με τον οποίο έκλεισε το ανθρώπινο εκείνο δράμα. Ο ασιατισμός σε ολόκληρο το μεγαλείο του: Οι σιδηροδέσμοι του υγρού τάφου της φυλακής **στραγγαλίστηκαν** από τους δήμιους τους και στη συνέχεια τα πτώματά τους πετάχτηκαν στο Δούναβη.

Διαφορετικός τρόπος θανατώσεως από εκείνον του Χριστού, αλλά το ίδιο αποθεωτικός σε βαρβαρότητα!!

Το δέντρο της ελευθερίας ποτίστηκε με αυτόν τον τρόπο από το Ρήγα Βελεστινλή, τον Ευστράτιο Αργέντη, το Δημήτριο Νικολίδη, τον Αντώνιο Κορωνιό, τον Ιωάννη Καρατζά, το Θεοχάρη Γεωργίου Τουρούντζια, τον Ιωάννη Εμμανουήλ και τον αδελφό του Παναγιώτη Εμμανουήλ στις 24 Ιουνίου 1798 για να βλαστήσει και να φέρει την πολυπόθητη εξέγερση των Ελλήνων κατά των ασιατών, που τελικά τους κατενίκησαν κι έτσι απέκτησαν την **ελευθερία** τους, τριάντα χρόνια αργότερα το 1828.

Μεγαλύτερος όλων ήταν ο Ρήγας Βελεστινλής 41 χρόνων και όλοι οι άλλοι μικρότεροι γύρω στα 22 μέχρι 31 χρόνων.

Αυτόν τον πρωτόγνωρο τρόπο, εκτελέσεως «τουρκικής έμπνευσης», θα ήταν χρήσιμο να παρουσιάσει σε επίπεδο Διεθνούς Συνεδρίου η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα» ίσως και μαζί με το Δήμο Βελεστίνου, αλλά και με άλλα Πνευματικά Ιδρύματα της Χώρας, με πρώτο το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τις δε εισηγήσεις να εκδώσει τουλάχιστον στις Ευρωπαϊκές γλώσσες, ώστε να γίνει γνωστός σε διεθνές επίπεδο ο τρόπος θανατώσεως του Εθνομάρτυρα Ρήγα και των Συνεργατών του από το θάρθαρο Ασιάτη τούρκο κατακτητή. Θα είναι μία εθνική και κοινωνική συμβολή αφού θα γνωστοποιείται στον κόσμο ολόκληρο ένα έγκλημα, που προκαλεί φρίκη και τρόμο προερχόμενο από τους ασιάτες τούρκους, που εξακολουθούν να τους ανέχονται ευνομούμενα κράτη, αλλά και να τους ενθαρρύνουν και να τους θωπεύουν, προς δόξαν της νομιμότητας, των αρχών του δικαίου, της ελευθερίας και της δημοκρατίας!!!

Στη σημερινή εισήγησή μας θα απομονώσουμε τις σκέψεις του Ρήγα που τον

τοποθετούν ως πρωτοπόρο για τις κοινωνικές, οικονομικές αλλά και δημοσιονομικές προτάσεις του.

Πραγματικά οι προτάσεις του αποτελούν γραπτό μνημείο, το πρώτο Ελληνικό κείμενο που αναφέρεται σε κοινωνικά, οικονομικά και δημοσιονομικά θέματα.

Προτού προσεγγίσουμε όμως τα κείμενα του Ρήγα που αφορούν καθαρά οικονομικές ή δημοσιονομικές ρυθμίσεις, ας σταθούμε στα πρώτα άρθρα του που έχουν ανθρωπιστικό χαρακτήρα, κοινωνικό περιεχόμενο.

Δεν ήταν άλλωστε δυνατόν ο Ρήγας να αγνοήσει ή να αντιπαρέλθει τα θέματα της ισότητας, όπου και διατυπώνει τις πρώτες ανθρωπιστικές του σκέψεις.

Εδώ από την ανάγνωση των δύο άρθρων που ακολουθούν αποδεικνύεται πόσο ουσιαστικά απασχολούσε το Ρήγα, το τεράστιο αυτό θέμα της ισότητας πάνω στο οποίο οικοδομείται κάθε δίκαιη και συνταγματικά ελεύθερη κοινωνία. Δεν μπορεί να υπάρχει ανοικτή κοινωνία και να απουσιάζει η πρόβλεψη για την ισότητα, αφού πάνω σ' αυτήν την αρχή στηρίζεται το οικοδόμημα.

Ας ανατρέξουμε λοιπόν πρώτα στα «Δίκαια του Ανθρώπου».

Άρθρο 2. «Αυτά τὰ φυσικά δίκαια είναι: πρώτον, τὸ νὰ εἴμεθα ὅλοι ἴσοι καὶ ὄχι ὁ ἓνας κατώτερος ἀπὸ τὸν ἄλλον· δεύτερον, νὰ εἴμεθα ἐλεύθεροι καὶ ὄχι ὁ ἓνας σκλάβος τοῦ ἄλλου· τρίτον, νὰ εἴμεθα σίγουροι εἰς τὴν ζωὴν μας, καὶ κανένας νὰ μὴν ἠμπορεῖ νὰ μᾶς τὴν πᾶρη ἀδίκως καὶ κατὰ τὴν φαντασίαν του· καὶ τέταρτον, τὰ κτήματα ὅπου ἔχομεν κανένας νὰ μὴν ἠμπορῇ νὰ μᾶς ἐγγίξῃ, ἀλλὰ νὰ εἶναι ἐδίκά μας καὶ τῶν κληρονόμων μας».

Άρθρο 3. «Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, Χριστιανοὶ καὶ Τούρκοι κατὰ φυσικὸν λόγον εἶναι ἴσοι. Ὅταν πταίση τινὰς ὁποιασδήποτε καταστάσεως, ὁ Νόμος εἶναι ὁ αὐτὸς διὰ τὸ πταῖσμα καὶ ἀμετάβλητος· ἤγουν δὲν παιδεύεται ὁ πλούσιος ὀλιγώτερον καὶ ὁ πτωχὸς περισσότερον διὰ τὸ αὐτὸ σφάλμα ἀλλ' ἴσια ἴσια».

Με τα κείμενα αυτά ο Ρήγας αποδεικνύεται ένας ενεργητικά πρωτοπόρος του ανθρωπισμού, αφού όχι μόνο προτείνει τη Χριστιανική αρχή της ισότητας, που έχει καθιερωθεί πια ως Συνταγματική αρχή στην εποχή του από την Αμερικανική Διακήρυξη και τη Γαλλική Επανάσταση, αλλά συνδέει και εξηγεί την έννοια της ισότητας με την ελευθερία του ανθρώπου, την άρνηση και την καταδίκη της σκλαβιάς, την απονομή της δικαιοσύνης, της σωστής δικαιοσύνης ακόμα και της συγκρίσεως μεταξύ πλούσιου και φτωχού. Μπορεί να υποστηριχθεί, ότι η ευρύτερη, η κοινωνιολογική ανάλυση του Ρήγα είναι προβλεπτική, αφού διαβλέπει την περίπτωση της ελευθερίας και του δικαίου, όχι συστατικά, αλλά διασταλτικά και μάλιστα παραδειγματίζει. Γιατί τι άλλο νόημα έχει όταν υποστηρίζει στην εποχή του την ανεξιθρησκεία και την τοποθετεί πλάι, πλάι στην αρχή της ισότητας μεταξύ Χριστιανών και Τούρκων;

Μήπως έχει κανείς τη δύναμη να κατηγορήσει τον Ρήγα για φιλοτουρκισμό, όταν υποστηρίζει την αρχή αυτή στο άρθρο 3; Ασφαλώς όχι.

Ο μεγάλος αυτός οραματιστής, ιδεολόγος και επαναστάτης ο βάρδος της ελευθερίας των Ελλήνων, δεν edίστασε να τοποθετήσει σε σωστή βάση, σε σωστή διάσταση την ανθρωπιστική αρχή της ισότητας κι' επροχώρησε μάλιστα

γραπτά τόσο πολύ στο κείμενό του, ώστε να διασκεδάσει ακόμα και τη φοβία των βασικών του εχθρών, των Τούρκων.

Άρθρο 4. «Ο νόμος είναι εκείνη ή ελευθέρα απόφασις, όπου μέ την συγκατάθεσιν όλου του λαού ἔγινεν· ἤγουν, ὅλοι θέλομεν ὅτι ὁ φονεύς νά φονευέται· αὐτός λέγεται Νόμος, καί εἶναι ὁ ἴδιος διά ὅλους μας εἰς τό νά παιδεύση. Καί πάλιν ἄλλος, όπου ὑπερασπίζεται· ἤγουν ὅλοι θέλομεν νά ἐξουσιάζωμεν τά ὑποστατικά μας, κανένας λοιπόν δέν ἔχει τήν ἄδειαν νά μᾶς πάρη δυναστικῶς τίποτε· αὐτός εἶναι Νόμος, ἐπειδή μοναχοί μας τόν δεχόμεθα καί τόν θέλομεν. Ὁ νόμος ἔχει πάντοτε νά προστάξῃ ὅ,τι πρᾶγμα εἶναι δίκαιον καί ἀφέλιμον εἰς τήν συγκοινωνίαν τῆς ζωῆς μας καί νά ἐμποδίξῃ ἐκεῖνο όπου μᾶς βλάπτει».

Άρθρο 6. «Ἡ Ἐλευθερία εἶναι ἐκείνη ἡ δύναμις ὅπου ἔχει ὁ ἄνθρωπος εἰς τό νά κάμῃ ὅλον ἐκεῖνο, όπου δέν βλάπτει εἰς τά δίκαια τῶν γειτόνων του. Αὐτή ἔχει ὡς θεμέλιον τήν φύσιν, διατί φυσικά ἀγαπῶμεν νά εἴμεθα ἐλεύθεροι· ἔχει ὡς κανόνα τήν δικαιοσύνην, διατί ἡ δικαία ἐλευθερία εἶναι καλή· ἔχει ὡς φύλακα τόν Νόμον, διατί αὐτός προσδιορίζει, ἕως ποῦ πρέπει νά εἴμεθα ἐλεύθεροι. Τό ἠθικόν σύνορον τῆς Ἐλευθερίας εἶναι τοῦτο τό ρητόν: Μήν κάμῃς εἰς τόν ἄλλον ἐκεῖνο όπου δέν θέλεις νά σέ κάνουν».

Άρθρο 7. «Τό δίκαιον τοῦ νά φανερώνομεν τήν γνώμην μας καί τοῦς συλλογισμούς μας, τόσον μέ τήν τυπογραφίαν, ὅσον καί μέ ἄλλον τρόπον· τό δίκαιον τοῦ νά συναθροίζωμεθα εἰρηνικῶς· ἡ ἐλευθερία κάθε εἵδους θρησκείας Χριστιανισμοῦ, Τουρκισμοῦ, Ἰουδαϊσμοῦ καί τά λοιπά, δέν εἶναι ἐμποδιζόμενα εἰς τήν παρούσαν διοίκησιν. Ὅταν ἐμποδίζονται αὐτά τά δίκαια, εἶναι φανερόν πῶς προέρχεται τοῦτο ἀπό Τυραννίαν, ἢ πῶς εἶναι ἀκόμη ἐνθύμιση τοῦ ἐξοστρακισθέντος Δεσποτισμοῦ, ὅπου ἀπεδιώξαμεν».

Άρθρο 9. «Ο νόμος ἔχει χρέος νά διαφεντεύῃ τήν κοινήν ἐλευθερίαν ὅλου τοῦ ἔθνους καί ἐκείνην τοῦ κάθε ἀνθρώπου, κατοίκου εἰς ταύτην τήν αὐτοκρατορίαν, ἐναντίον τῆς καταθλίψεως καί τῆς δυναστείας τῶν διοικητῶν· ὅταν αὐτοὶ διοικοῦν καλῶς, νά τοῦς διαφεντεύῃ· εἰ δέ κακῶς, νά τοῦς ἀποβάλλῃ».

Με τις τρεις λοιπόν αυτές βασικές αρχές «ἰ σ ό τ η τ α – ἐ λ ε υ θ ε ρ ί α – ν ό μ ο ς», τις τρεις αυτές πανανθρώπινες αξίες, ο Ρήγας αυτοτοποθετεῖται στην κατηγορία «τῶν φωτισμένων διανοητῶν» της εποχῆς του, σε παγκόσμιο επίπεδο, αφού ο Ευρωπαϊκός διαφωτισμός την περίοδο εκείνη, κινεῖται σ' αυτήν την κατεύθυνση, σ' αυτόν τον άξονα: ἰσότητα, ἐλευθερία, νόμος.

Οι βασικές αυτές αξίες της ζωῆς αποτελοῦν για το Ρήγα τη συνισταμένη των επιθυμιῶν και επιδιώξεων του. Δικαιολογημένα λοιπόν τοποθετεῖται ως πρωτόπορος για την ἰσότητα, την ἐλευθερία και την εφαρμογή του νόμου για την τότε σκλαβωμένη Ἑλληνική Κοινωνία, που την οραματιζόταν ἐλεύθερη, διαφορετική, πῶς δηλαδή θα ἔπρεπε να διοικεῖται η Ἐλεύθερη Ἑλληνική Κοινωνία, μετά βέβαια ἀπό την αποτίναξη του τουρκικοῦ ζυγοῦ.

Πόση όμως σημασία και αξία προσδίδει στη «χ ρ η σ τ ῆ δ ι ο ἰ κ η σ η, ἀλλὰ και στην ε φ α ρ μ ο γ ῆ τ ο υ ν ό μ ο υ» προκύπτει ἀπό τα άρθρα 31, 33 και 35 με τα οποία αποδεικνύει, ὅτι εγκρίνει ακόμα και επανάσταση ἀπό το Λαό, ἢ μέρος

του Λαού, όταν η Διοίκηση βιάζει, αθετεί, καταφρονεί τα δίκαιά του και δεν εισακούει τα παράπονά του.

Άρθρο 31. «Τά ἐγκλήματα τῶν Ἐπιτρόπων τοῦ Ἔθνους καί τῶν ἀξιωματικῶν ποτέ δέν ἔχουν νά μείνουν ἀτιμώρητα. Κανένας δέν ἔχει τό δίκαιον νά στοχάζε-ται τόν ἑαυτό του ἀπαραβίαστον περισσότερο ἀπό τούς ἄλλους. Ἦγουν, ὅταν σφάλῃ μέγας ἢ μικρός, ὁ Νόμος τόν παιδεύει ἀφεύκτως κατά τό σφάλμα του, ἄς εἶναι καί πρῶτος ἀξιωματικός.

Άρθρο 33. «Τό νά ἀντιστέκεται ὁ κάθε πολίτης, ὅταν τόν καταθλίβουν καί τόν ἀδικοῦν, εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἄνω ρηθέντων δικαίων του· διότι κανένας δέν ἀντιστέκεται, ὅταν ἤξεύρῃ πῶς θε νά λάβῃ τό δίκαιόν του μέ τήν συνδρομήν τοῦ νόμου.

Άρθρο 35. «Ὅταν ἡ Διοίκησις βιάζῃ, ἀθετῇ, καταφρονῇ τά δίκαια τοῦ λαοῦ καί δέν εἰσακούῃ τά παράπονά του, τό νά κάμῃ τότε ὁ λαός ἢ κάθε μέρος τοῦ λαοῦ ἐπανάστασιν, νά ἀρπάξῃ τά ἄρματα καί νά τιμωρήσῃ τούς τυράννους του, εἶναι τό πλέον ἱερόν ἀπό ὅλα τά δίκαιά του καί τό πλέον ἀπαραίτητον ἀπό ὅλα τά χρέη του».

Χαρακτηριστικά είναι και τα άρθρα που αναφέρονται στον έλεγχο των οργάνων του Εκτελεστικού Διοικητηρίου, τά οποία σε τελική ανάλυση ανάγονται στην εφαρμογή των νόμων και καταχωρούνται πιο κάτω (65, 71, 72, 73 και 74).

Δεν υπάρχει ο χρόνος για να αναλύσουμε ικανοποιητικά όπως αρμόζει τη σκέψη, την πρόταση του Ρήγα. Θα την προσεγγίσουμε όμως και με την απλή ανάγνωση, την παράθεση των όσων μας έχει προσφέρει γραπτά στα έργα του, από όπου θα αντιληφθούμε το μέγεθος της προσφοράς του, ότι ο Ρήγας με τα κείμενά του δικαιολογημένα τοποθετείται ως ο Πρωτοπόρος της σύγχρονης κοινωνικής, οικονομικής και δημοσιονομικής πραγματικότητας.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο έχουμε υποχρέωση να ανατρέχουμε στα κείμενά του, τα οποία και αποτελούν το θεμέλιο ακόμα και των Συνταγματικών κειμένων της Ελληνικής Επαναστάσεως που ακολούθησαν.

Με το σκεπτικό αυτό παρουσιάζεται και ο Αλέξανδρος Σβάλος, ο δε Καθηγητής Ν. Πανταζόπουλος στο έργο που έχουμε ήδη αναφέρει παρατηρεί τα ακόλουθα: «Τα Συνταγματικά της Επαναστάσεως απηχούν εντόνως τας προοδευτικές και ανθρωπιστικές ιδέας του πρωτομάρτυρος της Παλιγγενεσίας, του Ρήγα».

Τα κείμενα του Ρήγα όπως θα ακουσθούν αμέσως αποτελούν όπως διατυπώθηκαν πριν από δύο αιώνες, κείμενα ανθρωπισμού, προστασίας του Πολίτη και ιδιαίτερα των φορολογουμένων.

Για το λόγο αυτό προσωπικά ανατρέχουμε στον Ρήγα Βελεστινλή, όταν σχετικές επιστημονικές μας μελέτες πραγματεύονται αντίστοιχα θέματα, όπως η μελέτη μας, με τίτλο «Η απαρχή της φορολογικής δικαιοσύνης και η προστασία των φορολογουμένων, όπως παρουσιάζεται από το κείμενο του Μεγάλου Χάρτη των Ελευθεριών (Magna Carta Libertatum) Αθήνα 1989. «Χαριστήριο», Τιμητι-

κός Τόμος Γ. Παπαχατζή, Πάντειον Πανεπιστήμιον Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών. Επίσης η μελέτη μας με τίτλο «Από τα παγκόσμια κείμενα που συμμερίσθησαν και προστατεύουν τον φορολογούμενο, μέχρι τα Ελληνικά Συνταγματικά κείμενα που προστατεύουν τον φορολογούμενο» Πανεπιστήμιο Πειραιώς 1992 (Τιμητικός τόμος Καθηγητού Αθ. Κανελλόπουλου) και τέλος η μελέτη μας με θέμα «Αντικειμενικό Σύστημα Φορολογίας. Τα τεκμήρια βιωσιμότητας και η προχειρότητα των φορολογικών μας νόμων» Τιμητικός Τόμος Ι. Παπαζαχαρίου, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1995.

Ποια είναι η πρόταση του Εθνομάρτυρα για τα κοινωνικά, οικονομικά και δημοσιονομικά ζητήματα; Τι προβλέπει στα γραπτά του κείμενα;

Ας σταθούμε πρώτα στα Δίκαια του Ανθρώπου:

Το άρθρο 20. «Κάθε δόσιμον ἔχει νά γίνεται μόνον γιά τό δημόσιον ὄφελος καί ὄχι δ' ἀρπαγᾶς ἑνός καί ἄλλου. Ὅλοι οἱ ἐγκάτοικοι ἔχουν τό δικαίωμα νά συντρέξουν εἰς ρίψιμον τοῦ τεφτερίου, ν' ἀγρυπνοῦν εἰς τό σύναγμα τῶν δοσιμάτων, καί νά παίρνουν λογαριασμόν ἀπ' ἐκεῖνον ὅπου τά ἐσύναξε».

Το άρθρο αυτό τοποθετεί καθοριστικά, ότι κάθε καταβολή πραγματοποιείται μόνο για δημόσιο όφελος και όχι για άλλους σκοπούς (αρπαγές κ.λπ.).

Ακόμα προσθέτει ότι όλοι οι κάτοικοι έχουν το δικαίωμα και την υποχρέωση να συμβάλουν στον προσδιορισμό και την καταβολή των φόρων, αλλά και να ελέγχουν εκείνους που έχουν την ευθύνη της συλλογής των φόρων.

Έχουμε δηλαδή με πολύ απλά λόγια την αρχή του προσδιορισμού των φόρων, που σημαίνει ορισμένες αρχές με βάση τις οποίες προσδιοριζόταν οι φόροι, αλλά παράλληλα και την αρχή της καθιερώσεως του ελέγχου για όσους είχαν την ευθύνη της περισυλλογής των χρημάτων για το δημόσιο.

Το άρθρο 21. «Αἱ δημόσιαι συνδρομαί καί ἀνταμοιβαί εἶναι ἕνα ἱερόν χρέος τῆς Πατρίδος. Τό κοινόν χρεωστεῖ μίαν βοήθειαν εἰς τούς δυστυχεῖς ἐγκατοίκους τόσον εἰς τό νά τούς προμηθεύσῃ νά ἔχουν τι νά ἐργάζωνται, ὅσον καί νά δώσῃ τρόπον ζωῆς εἰς ἐκεῖνους, ὅπου δέν ἤμποροῦν πλέον νά δουλεύουν· ἤγουν, ἕνας γεωργός μὴν ἔχοντας βόδια κάθεται ἀργός· ἡ Πατρίς ἔχει χρέος νά τόν δώσῃ καί νά τόν προσμένῃ ὥστε νά πληρώσῃ ἕνας ἐσακατεύθη εἰς τόν ὑπέρ Πατρίδος πόλεμον, αὐτή πρέπει νά τόν ἀνταμείψῃ καί νά τόν τρέφῃ ἐν ὄσω ζῆ».

Εδώ στο άρθρο 21 το Πολίτευμα του Ρήγα προβλέπει μέτρα κοινωνικής πολιτικής τα οποία βέβαια για την εποχή του ήταν άγνωστα, πρωτόγνωρα.

Επιδιώκει να κατοχυρώσει το ιερό δικαίωμα της εργασίας και για το λόγο αυτό αναφέρεται στο κοινό, δηλαδή στην κοινωνία, η οποία όπως υποστηρίζει έχει υποχρέωση να συμπαρασταθεί, να στηρίζει τους δυστυχείς κατοίκους, που δεν έχουν οικονομικά μέσα να επιβιώσουν. Προνοεί λοιπόν εύστοχα και επαγωγικά για τον περιορισμό της ανεργίας με όποια μορφή και αν παρουσιαζόταν στην εποχή του.

Ακόμα στο ίδιο άρθρο μας προσφέρει μια νέα ανθρωπιστική αρχή: τη στήριξη όλων εκείνων που δεν μπορούν να εργάζονται, δηλαδή εισηγείται την

έννοια της συνταξιοδότησεως τόσο για λόγους ανικανότητας (σωματικής ή διανοητικής), όσον και για λόγους πολεμικής αιτίας.

Η κοινωνική διάσταση της πρότασης του Ρήγα Βελεστινλή είναι περισσότερο προοδευτική, από ό,τι μπορεί κάποιος να φαντασθεί για την εποχή του.

Και πραγματικά στα Δίκαια του Ανθρώπου, το τελευταίο μέρος του 35ου άρθρου είναι πολύ σημαντικό, αφού προτείνει την κοινωνική αλλά και την οικονομική απελευθέρωση για χρέη πόλεων, πολιτειών, χωρών και πολιτών.

Άρθρο 35. «Τά χρέη τῶν πόλεων, πολιτειῶν, χωρῶν, καί τῶν κατά μέρος πολιτῶν, ὅπου ἐχρεωστοῦντο παρθέντα πρό πέντε χρόνων καί εἰς αὐτό τό διάστημα ἐπληρῶντο διάφορον εἰς τούς δανειστάς, ἢ παροῦσα Διοικήσεις τά ἀναιρεῖ καί οἱ δανεισταί δέν ἔχουν νά ζητοῦν εἰς τό ἔξῃς μήτε κεφάλαιον, μήτε διάφορον ἀπό τούς χρεώστας, ὡσάν ὅπου ἐπῆραν τά δάνεια των, διότι διπλώνουν τά κεφάλαια εἰς πέντε χρόνους».

Με την πρότασή του αυτή, ο Ρήγας μας επαναφέρει στην περίοδο του Σόλωνος και των κοινωνικών του ρυθμίσεων, ο οποίος ιδιαίτερα με το μέτρο της σ η σ ά χ θ ε ι α ς, όχι μόνο απελευθέρωσε τον άνθρωπο από τα οικονομικά του βάρη, αλλά και τον κατοχύρωσε ηθικά, ώστε να σταματήσει ο καθιερωμένος μέχρι τότε εξευτελισμός του ανθρώπου.

Όπως μάλιστα είναι από τότε γνωστό, το ανθρώπινο σώμα έπαυσε να είναι δεκτικό για εγγύηση, πλειστηριασμό ή και πώληση στην πόλη των Αθηνών, αλλά και σε άλλες Ελληνικές πόλεις κατά τον Ανδρέα Ανδρεάδη, Ελληνίδες πόλεις. (Βλέπετε, Σ.Π. Σπέντζα: Η Κοινωνική διάσταση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας του Κλεισθένη, σελ. 45 κ.μ. στον τόμο: 2500 Χρόνια Δημοκρατίας, Αθήνα 1992, Έκδοση Έλ. Όργ. Τουρισμοῦ).

Και τώρα ας δούμε τα ενδιαφέροντα άρθρα του κυρίως Συντάγματος ή της Αρχής της Νομοθετημένης Πράξεως.

Στα άρθρα αυτά του κυρίως Συντάγματος ο Ρήγας διατυπώνει αρκετές οικονομικές, δημοσιολογιστικές και δημοσιονομικές αρχές, άξιες μεγάλης προσοχής και μελέτης.

Πρώτα το άρθρο 54. «ΝΟΜΟΙ θέλει νά εἰπῆ ἐκεῖναι αἱ πράξεις τοῦ Νομοδοτικού Σώματος, ὅπου ἀποβλέπουσι:

Παραγρ. β' «Τήν γενικὴν διοίκησιν τῶν τακτικῶν ἐσόδων καί ἐξόδων τῆς Δημοκρατίας.

Παράγρ. ε' Τά εἶδη τῶν δοσιμάτων, πόση νά εἶναι ἢ σούμμα των καί πῶς νά συμμαζώνονται».

Στο άρθρο αυτό (54) διατυπώνει ο Ρήγας δημοσιολογιστικές σκέψεις αφού αναφέρεται στην παρ. β' στη γενική διοίκηση των τακτικών εσόδων και εξόδων της Δημοκρατίας, στη δε παρ. ε' αναφέρεται στα είδη των δοσιμάτων, δηλαδή των φόρων, πόσο πρέπει να είναι το άθροισμά τους αλλά και πως να πραγματοποιείται η περισυλλογή τους.

Δεν παρεξηγούμε λοιπόν αν υποστηρίξουμε, ότι εδώ ο Ρήγας παρουσιάζει την αρχή της προβλέψεως, την αρχή που θεμελιώνει αυτό που σήμερα υποστηρί-

ζουμε πολύ συχνά, την πρόβλεψη των εισπράξεων του Προϋπολογισμού του Κράτους, δηλαδή τον προγραμματισμό των εισπράξεων του προϋπολογισμού του Κράτους. Αυτή η θεμελιώδης δημοσιονομική αρχή διέπει έκτοτε τη σκέψη του Ρήγα.

Αλλά και το άρθρο 55. «ΨΗΦΙΣΜΑ Ἡ ΠΡΟΣΤΑΓΑΙ θέλει νά εἰπῆ αἱ πράξεις τοῦ Νομοδοτικοῦ Σώματος ὅπου ἀποβλέπουσι:

παρ. ε' Τήν ἐτησίαν καί καθημερινήν διαμοίρασιν τῶν συνδρομῶν καί τῶν δημοσίων ἔργων· ἤγουν ὅσας χρειάζονται συνδρομάς εἰς διάφορα μέρη τῆς Δημοκρατίας δι' ὅλον τόν χρόνον, καί προσταγάς διά φτιάσιμον γεφυρίων, δρόμων, λιμένων, καναλιῶν, κτιρίων καί τά λοιπά.

παρ. ζ' Τάς προσταγάς διά νά κοποῦν ἄσπρα κάθε λογῆς

παρ. ζ' Τά ἀκανόνιστα ἐξοδα, ὅπου γίνονται εἰς τάς δημοσίους ὑποθέσεις, ὁμοίως καί τά ἀσυνήθιστα· ἤγουν, ἡ ἀντιμισθία ἑνός ὅπου ἔκαυσε τά καράβια τοῦ ἐχθροῦ, ἢ τά ἐξοδα ἑνός ὅπου στέλλεται νά ἐκτελέσῃ ἕναν κρύφιον σκοπόν πρὸς ὄφελος τῆς Πατρίδος.

ιβ' Τό νά κυνηγήσουν καί νά θιάσουν κάθε πρόσωπον τῆς Βουλῆς νά δώσῃ λογαριασμόν, ὁμοίως καί κάθε πολιτικόν καί δημόσιον ἀξιωματικόν.

Στο άρθρο αυτό (55) ο Ρήγας διατυπώνει διάφορες χρήσιμες σκέψεις του αναφορικά με την καθημερινότητα και τα τρέχοντα θέματα.

Θίγει την κατανόηση των συνδρομών σχετικά με τα δημόσια έργα, αλλά και την πρόβλεψη προσταγής για την έκδοση (κοπή) νομισμάτων κάθε κατηγορίας. Αναφέρεται ακόμα στα μη προβλεπόμενα έξοδα καθώς και στην ανταμοιβή διαφόρων εθνικών δραστηριοτήτων, μυστικών αποστολών και καταλήγει να διατυπώσει σκέψεις για τη λογοδοσία από κάθε πολιτικό και δημόσιο αξιωματούχο.

Τώρα το άρθρο 101 του Κυρίως Συντάγματος. «Κανένας Πολίτης δέν ἐξαιρεῖται ἀπό τήν τιμίαν ὑποχρέωσίν του νά συνεισφέρῃ κατά τήν δύναμιν καί τά πλούτη του τά εἰς δημοσίας ἀνάγκας δοσίματα».

Οσοδήποτε το άρθρο και αν έχει **λακωνική** διατύπωση ο Ρήγας εδώ εξωτερικεύει ένα ολόκληρο μεγαλείο, συμπεκνωμένο σε δημοσιονομικές, οικονομικές αλλά και κοινωνικές αρχές αξίες πολλής προσοχής, προκειμένου να προσεγγίσουμε διεισδυτικά τη σφαιρική σκέψη του Εθνομάρτυρα για τόσο ζωτικά και ουσιώδη ζητήματα μιας ελεύθερης και δίκαιης κοινωνίας, όπως την οραματιζόταν στις μέρες του.

Ας επωφεληθούμε λίγα λεπτά που έχουμε για να παρατηρήσουμε τις ακόλουθες αρχές που καθιέρωσε το άρθρο αυτό, που σήμερα διέπουν όλες τις δημοσιονομικά ευνομούμενες πολιτείες του κόσμου:

α) την καθολική, γενική και χωρίς εξαιρέσεις τίμια υποχρέωση συνεισφοράς στις δημόσιες ανάγκες κάθε Πολίτου. Υπάρχει μήπως κάτι που θα μπορούσαμε να προσθέσουμε; Ασφαλώς όχι. Όλα τα συνταγματικά κείμενα των διαφόρων Δημοκρατικών κρατών προβλέπουν ακριβώς αυτές τις σκέψεις που μας πρό-

σφερε γραπτά ο Ρήγας Βελεστινλής, ως αναλλοίωτη υποθήκη για τη μελλοντική ελεύθερη Ελληνική Δημοκρατία.

β) τη συνεισφορά εκτιμά σύμφωνα με τη δύναμη και τα πλούτη του φορολογούμενου. Δηλαδή υπολογίζεται η οικονομική επιφάνεια του φορολογουμένου και κατά συνέπεια η φοροδοτική του ικανότητα. Με βάση αυτά τα δεδομένα προσδιορίζεται το ύψος των φορολογικών υποχρεώσεων των Πολιτών. Δηλαδή σκέψεις τίμιες και κατακάθαρες χωρίς ερωτηματικά και αμφιβολίες.

Καθαρά υποκειμενικό σύστημα φορολογίσεως των Πολιτών. Μπορούσε μήπως η τίμια και ξεκάθαρη θέση του Ρήγα να εισηγηθεί τίποτε διαφορετικό; Μπορούσε να σκέπτεται άδικα ή εξοντωτικά μέτρα κατά των Πολιτών;

Θα ήταν δυνατόν ο μεγαλοφυής Ρήγας, να έμενε άραγε αδιάφορος μπροστά στη φορολογική τακτική που έπρεπε ριζικά να διαφοροποιηθεί από εκείνα που ακολουθούσε τα άδικα ο ασιάτης δυνάστης;

Σήμερα, οι αρχές αυτές είναι κυρίαρχες φορολογικά αρχές, δεν μας ξενίζουν αφού εφαρμόζονται σε όλες τις δημοσιονομικά ανεπτυγμένες χώρες. Αν όμως ανατρέξουμε στην εποχή του θα διαπιστώσουμε την προοδευτικότητα και την ορθοδοξία των αρχών που πρότεινε ο Ρήγας ως πραγματικά κορυφαίες αρχές.

Διαπιστώνουμε λοιπόν με επιστημονική υπερηφάνεια, ότι ο Ρήγας έθεσε τέτοιους κανόνες και αρχές τότε, που διέπουν τη Δημοσιονομική διαδικασία και επιστήμη και σήμερα.

Και για να μη δημιουργηθεί απορία ή σύγχυση γύρω από την φορολογική πρόταση ή το φορολογικό σύστημα που πρότεινε ο Ρήγας, διευκρινίζουμε, ότι εκείνα που πρότεινε τότε, έχουν τη θέση τους και στο σημερινό μας Σύνταγμα, παρά το γεγονός, ότι επιχειρούνται απόπειρες καταστρατηγήσεώς του, με τα διαρκώς θρυλούμενα νέα φορολογικά μέτρα, που τείνουν να επιβάλλουν, ένα άδικο φορολογικό σύστημα που αγνοεί την υποκειμενική θέση κάθε φορολογούμενου, τη φοροδοτική του ικανότητα και ονομάζεται **αντικειμενικό σύστημα φορολογίας**.

Το Σύνταμά μας 1975/1986 προβλέπει στο άρθρο 4 παράγραφος 5 τα ακόλουθα: «Οί Έλληνες πολίτες συνεισφέρουν χωρίς διακρίσεις στά δημόσια θάρη, ανάλογα μέ τίς δυνάμεις τους».

Αλλά και στο άρθρο 78 παράγραφος 1 προβλέπει τα ακόλουθα: «Κανένας φόρος δέν επιβάλλεται ούτε εισπράττεται χωρίς τυπικό νόμο πού καθορίζει τό ύποκειμένο τής φορολογίας και τό εισόδημα, τό είδος τής περιουσίας, τίς δαπάνες και τίς συναλλαγές ή τίς κατηγορίες τους, στίς όποίες αναφέρεται ό φόρος».

Το έντιμο, δίκαιο και δημοσιονομικά ορθό φορολογικό σύστημα παραμένει το υποκειμενικό σύστημα που διερευνά τις οικονομικές ικανότητες του κάθε φορολογούμενου, προκειμένου να φορολογηθεί ο πολίτης από το κράτος.

Και συνεχίζουμε με τα άρθρα 102, 103, 104, 105 και 106 του Συντάγματος του Ρήγα.

Άρθρον 102. «Τό Θησαυροφυλάκιον τοῦ Ἔθνους εἶναι τό μεσαιάτον κέντρον τῶν εισοδημάτων καί τῶν ἐξόδων τῆς Δημοκρατίας».

Άρθρον 103. «Αὐτό διοικεῖται ἀπό ἐπιτρόπους, οἵτινες ἔχουν νά δώσουν λογαριασμόν, ὀνοματισμένους ἀπό τό Ἐκτελεστικόν Διοικητήριον».

Άρθρον 104. «Αὐτούς τοὺς ἐπιτρόπους τοὺς παρατηροῦν ἔφοροι ὀνοματισμένοι ἀπό τό Νομοδοτικόν Σῶμα καί παρμένοι ἀπ' ἀναμεταξύ του οἵτινες ἔχουν ν' ἀποκριθοῦν διά τὰς καταχρήσεις, ὅπου δέν ἤθελεν δώσουν εἶδησιν».

Άρθρον 105. «Οἱ λογαριασμοὶ τῶν ἐπιτρόπων τοῦ ἐθνικοῦ θησαυροφυλακίου καί τῶν δημοσίων χρημάτων δίδονται κάθε χρόνον εἰς τοὺς ἐφόρους ὅπου ἔχουν ν' ἀποκριθοῦν περὶ αὐτῶν οἵτινες ὀνοματίζονται ἀπό τό Ἐκτελεστικόν Διοικητήριον».

Άρθρον 106. «Αὐτοὶ οἱ ἐπικυρωταὶ παρατηροῦνται ἀπό ἐφόρους ὀνοματισμένους ἐκ τοῦ Νομοδοτικοῦ Σώματος καί ἐβγαλμένους ἐκ τοῦ κόλπου του (ἦγουν ἀπ' αὐτό τό ἴδιον Σῶμα), οἵτινες ἔχουν ν' ἀποκριθοῦν διά τὰς καταχρήσεις καί τὰ λάθη, ὅπου δέν φανερώσουν. Τό Νομοδοτικόν Σῶμα ἀποφασίζει τοὺς λογαριασμούς καί τοὺς ὑπογράφει:

Άρθρον 108 «Ἡ Δημοκρατία βαστᾷ μέ τὰ ἐξοδά της ἐν καιρῷ πολέμου καί εἰρήνης μίαν ἀρματωμένην δύναμιν εἰς τὴν γῆν καί εἰς τὴν θάλασσαν».

Τα ἀρθρα λοιπόν 102, 103, 104, 105 καί 106 αφοροῦν καθαρά το δημοσιονομικό καί δημοσιολογιστικό ἐλεγχό προκειμένου να κατοχυρώνεται το δημόσιο χρήμα, ὥστε οἱ δημόσιες δαπάνες, καί γενικότερα οἱ δημόσιες πληρωμές να εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένες, κατοχυρωμένες καί ελεγκτικά ἀποδεικνυόμενες διασταυρωτικά με τα αιτιολογικά τους.

Με τη διαδικασία του ἐλέγχου που διατυπώνει ο Ρήγας για τον ἐλεγχό του θησαυροφυλακίου, ἔχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα διασταυρωτικοῦ ἐλέγχου που βέβαια κατοχυρώνει ἀπόλυτα το δημόσιο χρήμα.

Ἡ σκέψη του διέπεται ἀπὸ τη σύγχρονη ἀρχή των συνεχῶν ἐλέγχων, ὅπου καί στήριζε κατὰ τα πιστεύω του, ὅτι δημιουργοῦσε ὅλες τις δυνατές προϋποθέσεις

για μια ορθόδοξη διαχείριση του ἱεροῦ δημοσίου χρήματος, ἀλλὰ καί την ἀποφυγή ὄχι μόνο σπατάλης του δημοσίου χρήματος ἀλλὰ καί την ἀποφυγή ἀξιόποινων πράξεων, για τους δημοσίους ὑπολόγους τις ὁποῖες γνωρίζουμε στις μέρες πολὺ συχνὰ καί πυκνὰ, τις ζοῦμε με το ἐντονο παράπονο διαμαρτυρίας για την ἐξαφάνιση ἢ διασπάθιση που γνωρίζει το δημόσιο χρήμα.

Το Άρθρον 122 «Ἡ Νομοθετικὴ Διοίκησις βεβαιοῖ εἰς ὅλους τοὺς Ἕλληνας, Τούρκους, Ἀρμένηδες, τὴν ἰσοτιμίαν, τὴν ἐλευθερίαν, τὴν σιγουρότητα, τὴν ἐξουσίαν τῶν ὑποστατικῶν ἐκάστου, τὰ δημόσια χρέη ὅπου ἤθελε γένουν διά τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ἐλευθερίαν ὅλων τῶν θρησκευτῶν, μίαν κοινήν ἀνατροφὴν, δημοσίους συνδρομάς ἐκεῖ ὅπου ἀνήκουν, τὴν ἀπερίοριστον ἐλευθερίαν τῆς τυπογραφίας, τὸ δίκαιον τοῦ νά δίδῃ ἕκαστος ἀναφορὰν καί νά προσκλαυθῇ, τὸ δίκαιον τοῦ συναθροίζεσθαι εἰς δημοσίους συντροφίας, καί, τελευταῖον, τὴν ἀπόλαυσιν ὅλων τῶν Δικαιῶν τοῦ Ἀνθρώπου».

Κατά γενική παραδοχή, ο Ρήγας με την προσφορά του διεκδικεί να καθιερω-
σει από την εποχή του, γενικές και καθολικές ρήτρες, όπως: η **ελευθερία, η**
ισότητα, η ανεξιθρησκεία, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, της προσωπικής ασφάλ-
λειας, με ιδιαίτερο βάρος στην εφαρμογή του Νόμου και του ελέγχου της Διοική-
σεως, της Εξουσίας.

Αυτό είναι και το νόημα των άρθρων που καταχωρούνται εδώ.

Άρθρο 65. «Τό Διοικητήριο έχει χρέος νά φροντίζη, νά διευθύνη και νά
έπαγρυπνή περί τής γενικής διοικήσεως· αυτό δέν έχει τήν άδειαν νά ένεργήσει
άλλέως, παρά έκτελώντας τούς Νόμους καί τας Προσταγάς, έκδοθέντα υπό τοῦ
Νομοδοτικού Σώματος».

Άρθρον 71. «Οί άνδρες όπου συνθέτουν τό Διοικητήριο τουτο, άν τύχη νά
παραβώσι τίποτε, έγκαλούνται παρά τοῦ Νομοδοτικού Σώματος».

Άρθρον 72. «Τό Διοικητήριο τουτο έχει ν' άποκριθῆ διά τήν άνενεργησίαν
καί άπραξιάν τών νόμων, τών ψηφισμάτων καί τών καταχρήσεων, όπου δέν
ἤθελεν ειδοποιήσει.

Άρθρον 73. «Τό Διοικητήριο τουτο έβγάνει τούς πράκτορας καί θάνει
άλλους, όταν άνανεούται καί αυτό.

Άρθρον 74. «Τό Διοικητήριο τουτο έχει χρέος νά έγκαλέση καί νά δώση
εΐδησιν εις τούς κριτάς διά τά σφάλματα τών πρακτόρων, άν έκαμαν».

Βέβαια όλες αυτές οι αρχές δεν ήταν άγνωστες στην Ελληνική αρχαιότητα,
αλλά πρωτοπορεί κατά την προσωπική μας εκτίμηση στην κοινωνική δικαιο-
σύνη, στη φορολογική δικαιοσύνη, στη φορολογική νομιμότητα προκειμένου
να περιορισθεί η φορολογική αυθαιρεσία, ο φορολογικός αυταρχισμός της
εξουσίας, που είναι γνωστός ακόμα και στις μέρες μας. Σήμερα, γιατί όχι, μπορεί
κανείς λογικά να αρνηθεί ότι το φορολογικό σύστημα, προκαλεί συνεχώς
διαρκείς αδικίες και ιδιαίτερα σε βάρος των Πολιτών που είναι νομοταγείς
απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις;

Με πολύ λακωνικό τρόπο παρουσιάσαμε την κεντρική γραμμή της προσφο-
ράς του Ρήγα στην εισήγησή μας, προκειμένου να προσεγγίσουμε τη σκέψη του
αναφορικά με την οικονομική, κοινωνική και δημοσιονομική διάσταση.

Η προσφορά του Ρήγα είναι πραγματικά, μεγάλη, ουσιαστική, υπολογίσιμη,
και όπως έχουμε ήδη σημειώσει διεκδικεί μια ουσιαστική και σφαιρική μελέτη
την οποία ελπίζουμε να παρουσιάσουμε.

Ως προτεραιότητα πάντως τοποθετούμε μια άλλη εισήγηση, στο μελλοντικό
συνέδριο της Εταιρείας με θέμα «Συγκρίσεις των ιδεών της Γαλλικής Επανάστα-
σης και των ιδεών του Ρήγα Βελεστίνλη» όπου θα παρουσιάσουμε τις συγκλί-
νουσες αλλά και τις διαφοροποιούμενες θέσεις του Ρήγα σχετικά με τη Γαλλική
Επανάσταση.

Και ας μη λησμονούμε ότι ένας νέος άνθρωπος όπως ο Ρήγας, ξεκίνησε από
τη μικρή αυτή Πολιτεία, το Βελεστίνιο, με μόνο όπλο του τη φλόγα για την
ελευθερία της σκλαβωμένης Πατρίδας, για να δοξασθεί και να καθαγιασθεί στην

Κεντρική Ευρώπη, όπου τα συμφέροντα των τότε μεγάλων και η ανάληψη επίσημη και ανεπίσημη «Ίερή Συμμαχία» τον οδήγησαν στο φρικτό στραγγαλισμό, προς δόξαν των Ευρωπαίων και πολιτισμένων του προπερασμένου αιώνα.

Σας ευχαριστώ

Βιβλιογραφική διευκρίνιση

Η βιβλιογραφία για το έργο και την προσφορά του Ρήγα Βελεστινλή είναι πολύ μεγάλη, πλούσια, ατελείωτη.

Η εισήγηση όμως και η συνεισφορά της στο Β' Επιστημονικό Συνέδριο της Εταιρείας Μελέτης «Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα», στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο στην πηγαία γραπτή σκέψη του, όπως έχει διατυπωθεί από τον ίδιο στα κείμενά του, που παρουσιάστηκαν με πλούσια σχόλια από τον αλησμόνητο ιστορικό Λεάνδρο Βρανούση.

Τα κείμενα του Ρήγα που αποτελούν τη βάση της εισήγησής μας προέρχονται, από: την Επαναστατική Προκήρυξη, Τα δίκαια του ανθρώπου, το Κυρίως Σύνταγμα και το Θούριο.

Κατά συνέπεια, μόνο η πηγαία και αυτούσια σκέψη του μας απασχόλησε, αυτήν παρουσιάζουμε και αυτήν σχολιάζουμε.

Δεν έχουν λοιπόν θέση άλλες βιβλιογραφικές αναφορές, αφού παρουσιάζουμε αποκλειστικά και μόνο τη σκέψη του Ρήγα.

Εξαιρέση αποτελούν οι εργασίες του Λ. Βρανούση, αφού σ' αυτές στηριζόμαστε από την άποψη των πηγαίων κειμένων του Ρήγα, οι οποίες βέβαια παράλληλα, όπως ήδη σημειώσαμε, έχουν και μια ζηλευτή σχολιογραφία.

Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο διαβάσαμε, αλλά και παραθέτουμε τα αυτούσια κείμενα του Ρήγα Βελεστινλή, για να μην υπάρξει καμμία αμφιβολία ως προς τη γνησιότητα των σκέψεών του.

Αυτές και μόνο τις πηγαίες σκέψεις του προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε, μετά από δύο αιώνες σχεδόν που διατυπώθηκαν, στο Β' φιλόξενο Επιστημονικό Συνέδριο της Εταιρείας Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα».

SAVAS SPENTZAS

*An approach to economic, social and fiscal thought of Rhigas
Veletinlis*

Rhigas Veletinlis, with his works a) the Rights of men and b) the main constitution, gave us invaluable principles of humanistic, social, economic and fiscal content, which continue to be valid todate, two hundred years after their expression.

Rhigas weighs properly the idea of freedom, equality, law and justice.

Through correct positions he prefers to the state and its obligations to its citizens regarding the observance of the law based on the principles of justice.

In reference to the tax obligations of citizens, he accepts that every one should contribute to public needs according to their capabilities and wealth to public needs that is to say according to their capabilities to pay taxes.

This is still supported today by fiscal theory as well as and every constitutional text of a free and democratic society.

A citizen contributes to the burdens of state expenditures according to their tax-paying capabilities in a namely subjective manner of tax definition.

This paper was given at the conference of the Scientific Association «Pheron-Veletinou-Rhiga» and had as its object the presentation of the positions of Rhiga Veletinlis, national martyr.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

*Η άμεση Δημοκρατία στο πολίτευμα και στην πολιτική
του Ρήγα Φεραίου*

Η Ελληνική Επανάσταση

Τα γεγονότα που ξετυλίχτηκαν στην Ελληνική Χερσόνησο, στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους και στο έδαφος της Μολδοβλαχίας, της σημερινής Ρουμανίας, ανάμεσα στα χρόνια 1821-1827 συνέθεσαν το μέγιστο γεγονός που συγκλόνησε τον κόσμο στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Η Ελληνική Επανάσταση άμεσα επόμενη της Γαλλικής υπήρξε από ωρισμένες απόψεις πιο προχωρημένη απ' αυτή. Οι οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές μεταμορφώσεις που επέφερε είχαν ένα δριμύτερο σφρίγος, βαθειά ριζοσπαστικό σε σχέση με την Αγγλική επανάσταση στα 1648, με την Αμερικάνικη Επανάσταση για την ανεξαρτησία στα 1776 κι απ' αυτή ακόμη, τη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση στα 1789-1793.

Αυτή η τελευταία έδωσε μία αναμφισβήτητη ώθηση στις ελληνικές επαναστατικές δυνάμεις της εποχής. Αλλά η Ελληνική Επανάσταση ξεπέρασε σε ορισμένους τομείς, όπως στον τομέα των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, γενικότερα στο δημόσιο δίκαιο, καθώς και στα δικαιώματα της γυναίκας, την Γαλλική Επανάσταση.

Το γεγονός δεν είναι «καταπληκτικό»! Την ερμηνεία του δε πρέπει να την αναζητήσουμε στο «φυσικό χαρακτήρα των Ελλήνων». Χωρίς να υποτιμούμε τις ψυχολογικές και πνευματικές ιδιομορφίες του Ελληνικού λαού που οφείλονται στο φυσικό περιβάλλον και στην ιστορική αφύπνιση, ασύγκριτα προγενέστερη και πλουσιότερη σε σχέση με τους ευρωπαϊκούς και άλλους λαούς, ρίχνουμε τους προβολείς της έρευνας στα κοινωνικά και πολιτικά αίτια που προκάλεσαν την Ελληνική Επανάσταση και τον ισχυρό ριζοσπαστικό της χαρακτήρα.

Η ιστορία και η φύση από μόνες τους δεν αρκούν να εξηγήσουν την οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ανάπτυξη των λαών. Κι αυτές

αποτελούν ορισμένες σταθερές, αλλά όχι τις κινητήριες δυνάμεις της Επανάστασης. Συμβάλλουν στην πραγμάτωση των ιδιομορφιών αλλ' όχι των μεγάλων ιστορικών νόμων.

Όπως διαπιστώσαμε, αυτοί είναι το εξαγώμενο της δράσης των ζωντανών ανθρώπων και όχι της φύσης και της ιστορίας. Έτσι τη ριζοσπαστικότητα και τη δυναμική της Ελληνικής Επανάστασης θα μπορούσαμε κατά κύριο λόγο να την αποδώσουμε στη λειτουργία του ιστορικού-κοινωνικού νόμου της ανισόμερης και συνδυασμένης ανάπτυξης, οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής, πολιτικής και πνευματικής του Ελληνικού λαού στο 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα.

Η Ελλάδα άφειλε να πραγματοποιήσει ένα μεγάλο πηδύμα προς τα εμπρός, μέσα στις συνθήκες ενός ασιατικού κράτους, καθυστερημένου, χαρακτηριζόμενου, εκτός από τ' άλλα, και με άνιση ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων από τη μία περιοχή στην άλλη, μέσα σε συνθήκες συνύπαρξης των αστικών στρωμάτων των πιο πλούσιων και προνομιούχων δίπλα στην Οθωμανική γραφειοκρατία, την παλιά βυζαντινή αριστοκρατία ήδη αφομοιωμένη από την ανώτατη αστική τάξη, την αριστοκρατία του χρήματος, και συγχωνευμένη με την ανώτερη ιεραρχία της Οθρόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, μέσα σε συνθήκες ενός διεθνούς καθεστώτος αντιδραστικού κι' αντεπαναστατικού επιβληθέντος από την Ιερή Συμμαχία, που είχε κηρυχθεί εχθρική σε κάθε δημοκρατική και εθνική επανάσταση σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

Η Ελληνική Επανάσταση έπρεπε ν' αγωνισθεί γιγάντια για να σαρώσει όλο αυτό το τερατώδες σύμπλεγμα των δύο δεσποτισμών, του ανατολικού και του ευρωπαϊκού, και ταυτόχρονα ν' αντιμετωπίσει την αντεπαναστατική πολιτική και την εχθρότητα των κυβερνήσεων από εκείνη της Τσαρικής Ρωσίας μέχρι της Γαλλίας των Βουρβόνων και της Βικτωριανής Αγγλίας και φυσικά της Αυστρίας του Μέτερνιχ καθώς και την εχθρότητα των θρησκευτικών εξουσιών των Πατριάρχων της Κωνσταντινούπολης και της Αλεξάνδρειας και τη βαθιά αντεπαναστατική-σκοταδιστική πολιτική του Πάπα της Ρώμης.

Ο Ρήγας Φεραίος και η ελληνική δημοκρατία

Γι' αυτό, η Επανάσταση, ήταν υποχρεωμένη από το ξεκίνημά της να έχει ένα χαρακτήρα παμβαλκανικό και διεθνιστικό. Η ιδεολογική, πολιτική και οργανωτική καταγωγή της βρίσκεται στη πολιτική εργασία, την παράνομη οργάνωση και το πρόγραμμα του Ρήγα Φεραίου που συνίσταται στη προπαρασκευή της ίδρυσης της «Ελληνικής Δημοκρατίας».

Αυτό το διαπιστώνουμε με το Σύνταγμα που έχει προτείνει. Πρόκειται για την Πολιτεία που έπρεπε να είναι ταυτόχρονα Δημοκρατική και Ελληνική από την άποψη των αξιών, παμβαλκανική και ανεξίθρησκη από την άποψη των εδαφικών ορίων, των εθνικοτήτων και των θρησκευτικών δογμάτων που συνέθεταν αυτή

την Πολιτεία, περιλαμβανόμενου και του Τουρκικού λαού ο οποίος επίσης, υφίστατο την εκμετάλλευση της γραφειοκρατικής τάξης και όλων των προνομιούχων τάξεων της Οθωμανικής κοινωνίας και του κράτους. (Τίτλος πρώτος, εισαγωγική διακήρυξη, άρθρο 3 της διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Άρθρο 4, παράγραφοι, α', β' και γ' και άρθρο 7 του Συντάγματος του Ρήγα). Πρόκειται για μία Πολιτεία της οποίας τα πολιτικά θεμέλια είναι η «λαϊκή κυριαρχία». Δεν επαναπαύεται αφελώς σε μία αντιπροσωπευτική δημοκρατία αλλά προωθεί ένα πρώτο σκίτσο μιάς άμεσης δημοκρατίας.

Η «λαϊκή κυριαρχία» στο Σύνταγμα του Ρήγα δεν συνιστά μία αφηρημένη έννοια όπως π.χ. η «εθνική κυριαρχία» αλλά προσδιορίστηκε συγκεκριμένα με τη χρησιμοποίηση της έννοιας «όλων των κατοίκων» της χώρας και όχι αποκλειστικά των «πολιτών».

Αυτός ο κυρίαρχος λαός μπορεί ν' αποφασίσει για όλα τα πράγματα χωρίς εμπόδια. Η κυριαρχία του είναι απεριόριστη: «Άρθρο 25 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και άρθρο 7 του Συντάγματος. Η «λαϊκή κυριαρχία» έτσι συγκεκριμενοποιημένη συνεπάγεται πολυπληθείς εφαρμογές που συνιστούν εξ' ίσου τα πρώτα θεμέλια της άμεσης δημοκρατίας.

Η έννοια του «πολίτη» ταυτίστηκε με την συγκεκριμένη πραγματικότητα του κοινωνικού ανθρώπου, (ανδρών και γυναικών, ιθαγενών και «ξένων»), που έχοντας συμπληρώσει το 21 έτος της ηλικίας έχει αυτόματα αποκτήσει την ιδιότητα και τα δικαιώματα του πολίτη (άρθρο 4 του Συντάγματος). Αυτός ο πολίτης έχει ισότιμο δικαίωμα να συνδράμει στην εγκαθίδρυση του νόμου και στο διορισμό των δημόσιων λειτουργών, των βουλευτών και των εντολοδόχων του Έθνους. (Άρθ. 29 της Διακήρυξης, άρθρα 6-10 του Συντάγματος). Αυτός ο πολίτης μπορεί να είναι αποδεκτός στις δημόσιες απασχολήσεις και είναι κάθε στιγμή ανακλητός εάν δεν είναι ικανός ή δεν έχει τις ηθικές ιδιότητες, τις κοινωνικά αναγνωρισμένες και κοινά αποδεκτές. (άρθ. 5 της Διακήρυξης, άρθ. 28 του Συντάγματος). Ιδρύει, έτσι, την πολιτική ισότητα και την δικηρύσσει σαν το πρώτο «φυσικό δικαίωμα» του ανθρώπου. (άρθρα 2 και 3 της Διακήρυξης).

Αλλά ο Ρήγας δεν άγγιξε την οικονομική ανισότητα. Όντας οπαδός του Ζ.Ζ. Ρουσσώ κι έχοντας προσχωρήσει στην ιδεολογία της Γαλλικής Επανάστασης δεν μπορεί ακόμα να φτάσει σε μία κοινωνιολογική ανάλυση του κοινωνικού προβλήματος.

Ο Ρήγας και η κοινωνική πολιτική

Γι' αυτό αρκείται να διακηρύσσει ότι ο νόμος θα είναι ο ίδιος για τους πλούσιους και φτωχούς. (άρθ. 3 της διακήρυξης). Αυτή η οικονομική ανισότητα στηρίζεται σε δύο θεμέλια: 1) Στην ιδιωτική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, το απαραβίαστο της και στο κληρονομικό δικαίωμα. (άρθρα 2 και 19 παράγρ. 1 της Διακήρυξης). Όμως, κατ' απόκλιση από την απόλυτη εφαρμογή της αρχής της

ιδιωτικής ιδιοκτησίας αναγνωρίζει στο κράτος το δικαίωμα επέμβασης στον ιδιωτικό τομέα για εξυπηρέτηση σκοπών δημόσιας ωφέλειας. (άρθ. 19, παρ. 2 της Διακήρυξης), και εδώ υπογραμμίζουμε την πολιτική μεγαλοφυΐα του Ρήγα.

Ήδη από το 2ο μισό του 18ου αιώνα προβλέπει και θεσμοθετεί τα θεμέλια του κοινωνικού κράτους. Διαπιστώνει έκτοτε την αντίθεση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας προς τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου και εξοπλίζει τη Δημοκρατική Πολιτεία ως πολιτικό και οργανωτικό φορέα του κοινωνικού συμφέροντος, με το δικαίωμα της επέμβασης στην ιδιωτική ιδιοκτησία υπέρ του κοινωνικού συμφέροντος.

Οι θεσμοθετήσεις αυτές άρχισαν να γίνονται γνωστές στα βιομηχανικά κράτη της Ευρώπης μόλις κατά τη 4η δεκαετία του 20ού αιώνα, ενώ το νέο ελληνικό κράτος εγκαθιδρύει το κοινωνικό κράτος με το Δημοκρατικό Κίνημα του 1909 και με τις κυβερνήσεις Βενιζέλου – Καφαντάρη των ετών 1910-1914. Υπό το φως της μεγαλοφυούς προοπτικής αλλά και θεσμοθέτησης του κράτους της κοινωνικής πολιτικής από το Ρήγα, οι σημερινές κραυγές του νεοφιλελευθερισμού φαντάζουν σαν θρυχιθμοί παλιμβαρθάρων.

2) στη μισθωτή εργασία: Ο Ρήγας διακηρύσσει την κατάργηση της δουλείας και της δουλοπαροικίας, διεκδικεί την ελευθερία και την πολιτική ισότητα των εργαζομένων ως πολιτών αλλ' απαιτεί την πειθαρχία τους στους εργοδότες κατά την διάρκεια της εργασίας (άρθ. 18 της Διακήρυξης). Ιδιωτική ιδιοκτησία στο έδαφος και στα μέσα παραγωγής και μισθωτή εργασία.

Αυτά είναι τα δύο θεμέλια της Αστικής Δημοκρατίας διακηρυγμένης κι επιδιωκόμενης στην επαναστατική περίοδο της Εθνικής Δημοκρατικής Επανάστασης υπό την πολιτική διεύθυνση της νέας επαναστατικής αστικής τάξης στην Ελλάδα. Όλα τ' άλλα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη διακηρύχτηκαν και θεμελιώθηκαν επίσημα στο Σύνταγμα του Ρήγα.

Τα θεωρητικά θεμέλια αυτών των δικαιωμάτων είναι η θεωρία του «φυσικού δικαίου» που προσφέρει την θεωρητική βάση ολόκληρης της ελευθερίας. Διότι η ελευθερία δίνει στον άνθρωπο την δυνατότητα να πραγματοποιεί κάθε τι που δεν θίγει τα δικαιώματα των γειτόνων του. Έχει σα βάση τη φύση, διότι το να ζει κανείς σε κατάσταση ελευθερίας αποτελεί φυσική έμπνευση. Ο κανόνας της είναι η δικαιοσύνη, διότι αξιόλογη είναι η δίκαιη ελευθερία. Έχει σαν εγγύηση το νόμο ο οποίος προσδιορίζει τα ηθικά όρια της ελευθερίας.

«Μη κάνεις στον άλλο αυτό που δεν θα ήθελες να σου κάνουν οι άλλοι». (άρθρ. 6 της διακήρυξης).

Η επίδραση της ελληνικής φιλοσοφίας, της ιδεολογίας του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, και ιδιαίτερα του «φυσικού δικαίου» στο πολιτικό έργο του Ρήγα, είναι αναμφισβήτητη. Η ιδεολογική και πολιτική συγγένεια με την Γαλλική Επανάσταση είναι έκδηλη.

Η άμεση δημοκρατία και ο επαναστατικός χαρακτήρας της

Μ' όλα ταύτα επισημαίνουμε μερικά σημεία που συνιστούν ξεπέραςμα της αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, της αστικής ευρωπαϊκής μορφής και που είναι εξ' ίσου ένα πρώτο σχεδιάσμα μίας δημοκρατίας θεμελιωμένης στην άμεση εξουσία όλων των πολιτών.

Πρώτο: Σε απόλυτη συμμόρφωση με τη Δημοκρατική αρχή και σα συνέπεια του σφρίγγους της το Σύνταγμα αφιερώνει το δικαίωμα στο πολίτη ν' αντιστέκεται όταν τον καταπιέζουν, (άρθρο 33 της Διακήρυξης) και το δικαίωμα και το καθήκον του λαού να επαναστατεί όταν η κυβέρνηση παραβιάζει τα δικαιώματά του. (άρθρο 35 της Διακήρυξης, παρ. 1).

Οφείλουμ' εδώ να υπογραμμίσουμε ότι ο Ρήγας δεν επαναπαύεται σε μία απλή υιοθέτηση του άρθρου 35 της αντίστοιχης Γαλλικής Διακήρυξης του 1793, αλλά προσθέτει: «Αν ευρίσκονται όμως εις τόπον, οπού είναι περισσότεροι τύραννοι, οι πλέον ανδρείοι πατριώται και φιλελεύθεροι πρέπει να πιάσουν τα περάσματα των δρόμων και τα ύψη των βουνών, εν όσω ν' ανταμωθούν πολλοί, να πληθύνη ο αριθμός των, και τότε να αρχίσουν την επιδρομήν κατά των τυράννων». (άρθρο 35, παρ. 2 της Διακήρυξης).

Εδώ διαπιστώνουμε ειδικότερα τα εξής:

1ο Ότι με την διάταξη αυτή θεμελιώνεται δικαίωμα και καθήκον ένοπλης εξέγερσης, όλων των πολιτών εναντίον της μειοψηφίας εκείνης που θα ασκούσε δικτατορικά την εξουσία και γενικά σε κάθε περίπτωση που θα καταλύονταν οι δημοκρατικοί θεσμοί από οποιονδήποτε, και για οποιονδήποτε πρόσχημα.

Εδώ διαπιστώνουμε ότι βρίσκεται σε απόλυτη συνέχεια και συνέπεια προς το ψήφισμα της συνέλευσης του Δήμου της Αθηναϊκής Δημοκρατίας της χρονιάς του 410 πριν τη χρονολογία μας που ορίζει: «Αν κάποιος καταλύει τη Δημοκρατία εις την Αθήνα, ή άρχει κάποιαν αρχήν, αφού κατελύθη το Δημοκρατικό πολίτευμα, να είναι εχθρός των Αθηναίων και να θανατώνεται χωρίς τιμωρίαν του φονέως, η δε περιουσία αυτού ν' ανήκει στο Δημόσιο και το ένα δέκατο στη θεά Αθηνά, εκείνος δε ο οποίος εφόνευσε εκείνον που διέπραξε ταύτα και ο συμβουλευσας αυτόν να θεωρείται αναμάρτητος και αμόλντος· να ορκισθούν δε όλοι οι Αθηναίοι θυσιάζοντες τέλεια σφάγια κατά φυλές και κατά δήμους, ότι θα φονεύσουν εκείνον που έπραξε ταύτα».

Ο δε όρκος να είναι ο εξής: «Θα συντελέσω στη καταστροφή και με έργα και με λόγους και με την ψήφο μου, αν δύναμαι, εκείνου που θα καταλύσει την Δημοκρατία εις την Αθήνα. Και αν κάποιος καταλάβει κάποιο αξίωμα, ενώ έχει καταλυθεί η Δημοκρατία και αν κανείς επιχειρήσει να γίνει τύραννος ή βοηθήσει στην εγκατάσταση τυράννου, θα τον φονεύσω. Και αν κάποιος άλλος τον φονεύσει θα τον θεωρήσω αναμάρτητον προ των Θεών και Δαιμόνων, διότι εφόνευσεν εχθρόν των Αθηναίων, και αφού πωλήσω ολόκληρον την περιουσία του φονευθέντος, θα δώσω τη μισή στον φονεύσαντα χωρίς να τον στερήσω τίποτε. Εάν δε κανείς, ενώ φονεύσει κάποιον εκ τούτων (τύραννον) φονευθεί ή

επιχειρεί να τον φονεύσει θα εκδηλώσω προς αυτόν την ευγνωμοσύνη μου και προς τα τέκνα του θα τιμήσω όπως τιμώ τον Αρμόδιον και τον Αριστογείτονα και τους απογόνους των. Τους όρκους δε που έχουν δοθεί εις τας Αθήνας ή εις το στρατόπεδο ή οπουδήποτε αλλού εναντίον προς τον λαόν των Αθηναίων, τους καταργώ και ακυρώνω».

2ο Δεν επιτρέπει περιθώρια για συμβιβασμούς ή συνεννοήσεις με τους δικτάτορες που καταλύουν τη Δημοκρατία, αλλ' αντίθετα η διάταξη στρέφεται και εναντίον εκείνων οι οποίοι προτείνουν συμβιβασμούς, συνεννοήσεις ή συνεργάζονται με τους τυράννους.

3ο Παρόμοια διάταξη ή ψήφισμα δεν βρίσκεται σε κανένα νεώτερο ή σύγχρονο σύνταγμα της Ευρώπης, της Αμερικής, ούτε των λεγομένων «σοσιαλιστικών» κρατών ούτε φυσικά της «Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας». Φυσικά, κανένα απ' αυτά τα συντάγματα δεν θεμελιώνουν ούτε θεσμοποιούν την άμεση Δημοκρατία από την οποία εμπνέεται το Σύνταγμα του Ρήγα και στην οποία στηρίζεται το ψήφισμα της χρονιάς 410 πριν την χρονολογία μας της Αθηναϊκής Δημοκρατίας.

4ο Με τη διάταξη του άρθρου 35 παράγρ. 2 της διακήρυξης του Ρήγα αφαιρείται και το τελευταίο πρόσχημα νομικιστικού ή σοφιστικού χαρακτήρα που έθετε την αρχή της νομιμότητας σαν επιχείρημα για να εδραιώσει την κατάργηση της Δημοκρατικής αρχής.

Καταγράφουμε εδώ τις δύο αυτές αρχές:

α) Η αρχή της νομιμότητας (*principe de la legalite*) υποχρεώνει τον πολίτη να υπακούει στις αρχές και να υποτάσσεται στους νόμους και στις εξουσίες οποιοδήποτε κι αν είν' αυτοί. Συνεπώς και στους νόμους της τυραννίας, της δικτατορίας, της ολιγαρχίας, ή της ξένης κατοχής.

Θεμελιώθηκε από το Ρωμαϊκό δίκαιο, δηλαδή το δίκαιο της ολιγαρχίας, της δικτατορίας, της ιδιοκτησίας και της απολυταρχίας. Οι νομοδιδάσκαλοι της Ρωμαϊκής ολιγαρχίας και τυραννίας διεκήρυσαν: *dura lex sed lex*. Που σημαίνει ότι οφείλεται υπακοή και συμμόρφωση στους νόμους έστω κι αν αυτοί είναι άδικοι, απάνθρωποι, ολιγαρχικοί και τυραννικοί.

Αυτή ήταν η ιδεολογική νομική θεμελίωση της ολιγαρχίας και της τυραννίας μέσα στην ίδια την Ρώμη, και του Ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού κατάκτησης και σκλαβιάς σε βάρος πολλών άλλων λαών με σκοπό την ιδιοποίηση, από την Ρωμαϊκή δουλοκτητική ολιγαρχία, των πλουτοπαραγωγικών πηγών και της εργατικής δύναμης των άλλων χωρών.

Αυτή η ιδεολογική νομική αντίληψη της Ρωμαϊκής ολιγαρχίας και του Ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού βρίσκεται σε απόλυτη αντίθεση με τις θεμελιώσεις της ελληνικής φιλοσοφίας και των Ελληνικών Δημοκρατιών της αρχαιότητας σύμφωνα με τις οποίες ο κοινωνικός άνθρωπος είναι η ύψιστη αξία της δημοκρατικής πολιτείας, στην οποία πηγή και ζωντανός φορέας της εξουσίας είναι ο πολίτης και όχι το κράτος και τούτο διότι ανακαλύπτεται και θεμελιώνεται ο

πολιτικός χαρακτήρας κάθε οργανωμένης κοινωνίας και η πολιτική φύση του κοινωνικού ανθρώπου.

β) Αντίθετα προς την αρχή της νομιμότητας και επάνω απ' αυτή τοποθετείται η δημοκρατική αρχή η οποία θεμελιωμένη από τις αρχαίες Ελληνικές Δημοκρατίες και αναπτυσσόμενη θεωρητικά από την ελληνική φιλοσοφία πέρασε κατ' ευθείαν κατά ένα περιορισμένο τρόπο στις πολιτικές και νομικές θεμελιώσεις της Γαλλικής Επανάστασης και κατά ένα ολοκληρωμένο τρόπο στη Διακήρυξη και στη συνταγματική Χάρτα του Ρήγα. Κατά την δημοκρατική μοναδική πηγή και αποκλειστικός φορέας της εξουσίας είναι το σύνολο των πολιτών, ο δήμος ή ο λαός.

Στηρίζεται στην πολιτικοποίηση, την υψηλή πολιτική και κοινωνική συνείδηση του κοινωνικού ανθρώπου σε απόλυτη αντίθεση με την άποψη του Max Weber και της σημερινής τεχνοκρατικής κοινωνιολογίας που ρίχνει τον πολίτη στο επίπεδο του εργαλείου της εργασίας και του βιολογικού κατοικίδιου αφήνοντας του σα μοναδική διέξοδο την μυστικιστική, θρησκευτική, τεχνοκρατική ή ακόμα και βιολογικής μορφής αλλοτρίωση της κοινωνικής-πολιτικής του συνείδησης και του πολιτικού του χαρακτήρα.

Οι πραγματοποιήσεις της Γαλλικής Επανάστασης, η ιδεολογική, πολιτική και οργανωτική εργασία του Ρήγα και σε συνέχεια οι πραγματοποιήσεις της Ελληνικής Επανάστασης έθεσαν το ζήτημα της κοινωνικής πραγμάτωσης της δημοκρατικής αρχής, δηλαδή της δημοκρατικής οργάνωσης της πολιτείας και της αναγέννησης του κοινωνικού ανθρώπου σύμφωνα με την πολιτική του φύση.

Οι δημοκρατικές επαναστάσεις και ο Ρήγας το έθεσαν. Αλλά δεν το έλυσαν. Διότι η άνοδος της αστικής τάξης στην εξουσία που υπήρξε το ιστορικό αποτέλεσμα των δημοκρατικών επαναστάσεων του 17ου, 18ου και των αρχών του 19ου αιώνων είχε σα συνέπεια την ματαίωση της πραγμάτωσης της δημοκρατικής αρχής και της κοινωνικοποίησης της εξουσίας που αυτή συνεπάγεται.

Εντελώς αντίθετα προς την πολιτική θέληση των «αβράκωτων» και των ραγιάδων, δηλαδή των πληβείων της εποχής, η αστική τάξη ιδιοποιήθηκε ταξικά την εξουσία και μέσα από τα διάφορα θερμίδωρ, τους βοναπαρτισμούς και τις δικτατορίες επέβαλε την δική τους ταξική δικτατορία και την πολιτική κυριαρχία εμποδώνοντας την εκμεταλλευτική σχέση του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας και οικοδομώντας ένα κράτος βαθειά αντιδημοκρατικό, συγκεντρωτικό και γραφειοκρατικό στην υπηρεσία της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Θεμέλιο της νομικής ιδεολογίας αυτού του κράτους υπήρξε η αρχή της νομιμότητας που υψώθηκε από την κυρίαρχη αστική ιδεολογία στο επίπεδο της θεοποίησης κι έλαβε την θέση της στο πάνθεο των νομικών ιδεών όπου εδέσποσεν ο νέος κυρίαρχος θεός, το υπέρτατο ον, δηλ. το κεφάλαιο και το χρήμα.

Όμως, οι μεγαλοφυείς θεμελιώσεις του Ρήγα αποτελούν και θα αποτελούν εσαεί πηγή έμπνευσης και δεξαμενή ιδεών για τους επερχόμενους αγώνες των λαών εναντίον της σημερινής στυγνής ολιγαρχίας, της κεφαλαιοκρατίας.

THEODORE STAYROPOULOS

La Démocratie directe dans la Constitution de Rigas Pheraios

A. La Révolution hellénique contre l'Empire Ottoman a eu comme effet le renversement de deux despotismes monstrueux de la première moitié du 19^{em} siècle: du despotisme barbare asiatique des Ottomans, et du despotisme obscurantiste et monarchique de la Sainte Alliance. C'est pourquoi la révolution a balayé toutes les institutions réactionnaires, oligarchiques, et tyranniques avec son rigneur révolutionnaire.

Dès son départ la Révolution a démontré son caractère interbalcanique et internationaliste.

B. Le travail idéologique, politique, constitutionnel et organisationnel fut préparé, développé et effectué pour l'organisation. «Société des amis» et son dirigeant doué, Rigas Pheraios, le grand homme politique et militant héroïque de la liberté.

Pour la Constitution rédigée par Rigas et votée par la «Société des amis» on a fondé le système démocratique et par excellence la Démocratie directe, la démocratie des citoyens par plusieurs institutions.

Simultanément le statut juridique et politique du «citoyen» a été fondé constitutionnellement pour tous les habitants du pays indépendamment de race ou de sex. Ainsi a-t-on reconnu les droits politiques et le statut du citoyen pour les femmes, alors que toute l'Europe et les États-Unis, y compris la Révolution Française ont exclu les femmes de tout droit et de toute fonction politique.

C. Simultanément, Rigas par sa constitution, a avancé les institutions de la démocratie sociale, d'une politique de limitation du droit de la propriété privée du terme de l'utilité publique (art. 19, part. 2 de la Déclaration du droit de l'homme et du citoyen). Ainsi Rigas par son génie a fondé les bases de l'État social, déjà depuis la deuxième moitié du 18^{em} siècle.

D. Rigas renforce le système démocratique par les articles 33 & 35 de la

constitution par lesquels a fondé, lagalisé et légitimé le droit de la resistance contre la tyrannie et la repression, (art. 33) et le droit et *le devoir* de la révolution armée, contre la dictature à l'instar d'avec la décision de la Démocratie Athenienne, de l'Assemblée des Citoyens (Ecclésia de Demos) de l'année 410 av. J.C.

Rigas et les Révolutions démocratiques ont posé la question de la démocratie sociale mais ils n'ont pas reussi l'installer.

La classe capitaliste ausuré le pouvoir, a imposé le regime antidémocratique et oligarchique de la minorité capitaliste et le pouvoir absolu d'un nouveau dieu, du capital et de l'argent.

Néanmoins les luttes et les idées de Rigas Pheraios Constituent de sources inépuisables d'inspirations pour les luttes des peuples contre la nouvelle oligarchie, du capitalisme.

ΚΥΡΙΑ ΤΟΠΑΛΟΒ

*Η επίδραση του έργου του Ρήγα στη
βουλγαρική λογοτεχνία του 19ου αιώνα*

Η μελέτη της επίδρασης που άσκησαν το έργο και οι ιδέες του μεγάλου τέκνου της Ελλάδας, αλλά και της βαλκανικής πατρίδας γενικότερα, μεγάλου οραματιστή της απελευθέρωσης των υπόδουλων λαών της, του αγνού ιδεολόγου, του ποιητή του εγερτηρίου σαλπίσματος, του πολιτικού διαφωτιστή, του συγγραφέα επιστημονικών κειμένων, του ανθρώπου που αγωνίστηκε και θεωρητικά και στην πράξη όταν «όλα τα 'σκιαζε η φοβέρα και τα πλάκωνε η σκλαβιά», για την πνευματική αφύπνιση του ελληνικού λαού, αλλά και όλων των καταπιεσμένων βαλκανικών λαών, υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, του βάρδου και πρωτομάρτυρα της λευτεριάς, Ρήγα Φεραίου, η μελέτη της επίδρασης, επαναλαμβάνω των κειμένων του Ρήγα και των φλογερών ποιημάτων του που πυροδοτούσαν τον ξεσηκωμό στη βουλγαρική λογοτεχνία του 19ου αιώνα, αποτελεί τμήμα σημαντικό της γενικότερης μελέτης, διερεύνησης και κατανόησης του μεγάλου θέματος: βουλγαρο-ελληνικές σχέσεις λογοτεχνικές, πολιτιστικές και πολιτικές στον 19ο αιώνα. Δυστυχώς όμως, στις μελέτες που μέχρι τώρα έγιναν από διάφορες πλευρές πάνω στο θέμα αυτό – θέμα σπουδαίο για τη βαθύτερη αλληλογνωριμία και προσέγγιση των δύο λαών καθώς και την επισήμανση και υπογράμμιση των κοινών στοιχείων παράδοσης και πνευματικής κληρονομιάς – είναι σχεδόν ανύπαρκτες οι εργασίες που να είναι αφιερωμένες στο έργο του πρωτεργάτη και πρωτομάρτυρα της ελευθερίας του ελληνικού λαού, που όπως είπαμε, αυτή την ελευθερία τη συνέλαβε στα πλαίσια μιας παμβαλκανικής απελευθέρωσης και δημιουργίας μιας παμβαλκανικής ομοσπονδίας. Όραμα πρόσκληση και πρόκληση στις δύσκολες βαλκανικές μέρες μας. Και επίσης, δυστυχώς, δεν έχουν προσεχθεί και μελετηθεί οι άμεσες και έμμεσες επιδράσεις των ιδεών και του έργου του Ρήγα γενικότερα στα βουλγαρικά πράγματα.

Η ανακοίνωσή μου θέτει τον περιορισμένο στόχο να επισημάνει μερικές περιπτώσεις αυτού του φαινομένου, δηλ. της επίδρασης του Ρήγα, των ιδεών, της ποιήσής του και κατ' εξοχή του «Θούριου», σε σχέση με την εμφάνιση και εξέλιξη της βουλγαρικής επαναστατικής ποίησης της περιόδου της βουλγαρικής αναγέννησης και ιδιαίτερα με το τμήμα της εκείνο το οποίο σε μεγαλύτερο βαθμό έχει τα χαρακτηριστικά της επαναστατικής διθυραμβικής ποίησης.

Στη βουλγαρική ποίηση της εποχής της αναγέννησης, παιάνες και διθύραμβοι για πρώτη φορά κάνουν την εμφάνισή τους στη δεκαετία του 1850 σαν μια έκφραση της κορύφωσης της πνευματικής αναταραχής συνδεδεμένης με τις ελπίδες απελευθέρωσης που γεννιούνται τις παραμονές και κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, καθώς και στη δεκαετία του 1870 – δεκαετία φορτισμένη με επαναστατικό πνεύμα και μεστή ιστορικών γεγονότων με κορυφαίο την τραγική κατάληξη εξέγερση του Απριλίου 1876 και τέλος την απελευθέρωση του βουλγαρικού λαού στα 1878 ύστερα από σκλαβιά πέντε αιώνων στον Τούρκο δυνάστη. Στη δεκαετία του 1850 αυτός ο τύπος ποίησης αντιπροσωπεύεται από την ποίηση των Γκιώργκη Ρακόφσκυ, Ντόμπρι Τσιντούλοβ και Πέτκο Σλαβέικοβ και στη δεκαετία του 1870 από τους Πέτκο Σλαβέικοβ και Στέφαν Σταμπούλοβ. Στη δεκαετία του 1870 τα βασικά αισθητικά χαρακτηριστικά της ώριμης πια βουλγαρικής λογοτεχνίας της αναγέννησης έχουν πλέον ολοκληρωθεί και εκτός από τους εσωτερικούς νόμους που ακολουθεί η λογοτεχνική εξέλιξη και τη σχέση της με τη δημοτική ποίηση είναι ανάγκη να αναζητήσουμε και τις επιδράσεις που απ' έξω δέχεται. Αυτές αναμφισβήτητα θα είναι πρώτα απ' όλα ρωσικές (στους Σλαβέικοβ, Τσιντούλοβ, Καραβέλοβ, Μπότεβ, Σταμπούλοβ, τόσο στα ποιήματά τους όσο και στα πεζά τους). Στη δεκαετία του 1850 όμως, εκτός από ποιητές όπως οι Σλαβέικοβ και Τσιντούλοβ που δέχονται ισχυρή επίδραση κάποιων ρώσων ποιητών όπως των Νεκράσοβ, Χομιάκοβ, Πούσκιν, Λέρμοντοβ και άλλων, η βουλγαρική ποίηση εξακολουθεί να δέχεται ακόμα, αν και πλέον όχι τόσο δυνατά, την ελληνική επίδραση. Το γεγονός πως η επίδραση αυτή είναι πιο έντονη στο επαναστατικό διθυραμβικό τμήμα είναι καθαρά νομοτελειακό.

Αρχίζοντας από τον δέκατο όγδοο αιώνα ακόμα με την αποδοχή μέσα από την ελληνική παιδαγωγική λογοτεχνία των ιδεών του γαλλικού διαφωτισμού η επίδραση αυτή τελειώνει, όπως είναι φυσικό, με εκείνο το κομμάτι της λογοτεχνίας που είναι στενά συνδεδεμένο με τον αγώνα για πολιτική απελευθέρωση. Η ελληνική επίδραση είναι πρωταρχικής σημασίας στη διαμόρφωση βουλγαρικής λογοτεχνίας τον δέκατο όγδοο αιώνα και το πρώτο μισό του 19ου και οι λόγοι είναι οι εξής: η προ αιώνων συνύπαρξη στον ίδιο γεωγραφικό χώρο βουλγάρων και ελλήνων, η θρησκευτική και πολιτιστική σύμπτωση καθώς και η κοινή ιστορική μοίρα των δύο λαών και περισσότερο στους αιώνες της σκλαβιάς, η ελληνική παιδεία όλων σχεδόν των δημιουργών της βουλγαρικής πνευματικής αναγέννησης, η χρονικά ενωρίτερη απελευθέρωση της Ελλάδας και η σύσταση ελληνικού κράτους, το οποίο είχε αρχίσει να προχωρά σε κάποιο δρόμο πολιτι-

κής και πολιτιστικής εξέλιξης. Με συνέπεια, για τους λόγιους βούλγαρους, τότε η Ελλάδα να ενσαρκώνει τ' όνειρό τους για εθνική απελευθέρωση και να αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση. Κάτι που άλλωστε συνέβαινε και στους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς που δεν είχαν ακόμα αποτινάξει το ζυγό. Γι' αυτό μάλιστα μετά τα μέσα του αιώνα πολλοί είναι οι βούλγαροι, ιδιαίτερα από περιοχές που ήταν πιο κοντά στον ελληνικό χώρο (αρκεί ν' αναφέρουμε τα ονόματα του Γρηγόρ Παρλίτσεβ και Κωνσταντίν Μιλαντίνοβ), που έρχονται να φοιτήσουν σε σχολεία ελληνικά. Μερικοί από αυτούς θα παραμείνουν για πάντα στην Ελλάδα που τους προσφέρει καλύτερες συνθήκες επαγγελματική δράσης και κοινωνικής επιτυχίας. Μεταξύ δε αυτών υπάρχουν και περιπτώσεις ατόμων που τόσο διακρίθηκαν, ώστε μπόρεσαν να κατακτήσουν θέσεις αξιοζήλευτες στον ελληνικό πνευματικό χώρο της εποχής εκείνης. Ιδιαίτερα πρέπει να τονισθεί η περίπτωση του Γρηγόρ Παρλίτσεβ (Γρηγόρης Σταυρίδης) η οποία καταδεικνύει πως οι δύο λαοί μπορούσαν να συναντηθούν, να συνυπάρξουν και να δράσουν ελεύθερα από κοινού στον λογοτεχνικό στίβο.

Όπως είναι γνωστό στον ποιητικό διαγωνισμό του 1860, την πιο μεγάλη πνευματική εκδήλωση του τότε ελληνικού κράτους, νικητής ανεδείχθη ο Γρηγόρ Παρλίτσεβ. Κατά την απονομή των βραβείων, σχεδόν σύσσωμος ο αθηναϊκός λαός συνέρεε στο χώρο γύρω από το Πανεπιστήμιο και την Ακαδημία για να επευφημήσει αυτόν στον οποίο θα δινόταντο δάφνινο στεφάνι της νίκης και θα του απενέμετο ο τίτλος του καλύτερου ποιητή της χρονιάς. Ίσως εδώ θα πρέπει, σε παρένθεση, να προσεχθεί και να τονισθεί η παλλαϊκή αυτή συμμετοχή του λαού της Αθήνας που δείχνει τι είδους γεγονότα τον συγκινούσαν, όταν ένας ποιητικός διαγωνισμός, αποτελούσε κορυφαίο γεγονός πρώτης γραμμής. Στον νικητή λοιπόν της χρονιάς εκείνης με το ποίημα «Αρματωλός», Παρλίτσεβ ο πρόεδρος της ελλανόδικης επιτροπής Αλέξανδρος Ραγκαβής συγκινημένος και ενθουσιασμένος από την έμπνευση και ομορφιά του ποιητικού του πονήματος του απηύθυνε λόγια τόσο θερμά που ίσως δεν είχαν ξανακουστεί στα είκοσι πέντε χρόνια ύπαρξης του διαγωνισμού. Και του οποίου η δόξα είχε στεφανώσει μεγάλα ονόματα ποιητικά του καιρού εκείνου.

Το γεγονός ότι στην επαναστατική-διθυραμβική βουλγαρική ποίηση της δεκαετίας του 1850 παρατηρούμε επίδραση των ποιημάτων του Ρήγα και των ιδεών του και όχι συγχρόνων ελλήνων ποιητών εξηγείται τόσο από τον διαφορετικό βαθμό αισθητικής εξέλιξης στον οποίο βρισκόταν τότε η ελληνική ποίηση, η οποία είχε αρχίσει να παρακολουθεί τα διάφορα ευρωπαϊκά πρότυπα και να δέχεται τα διάφορα λογοτεχνικά ρεύματα και στην οποία είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται και σχολές, σε σχέση με τη βουλγαρική ποίηση, η οποία τότε ακόμα βρισκόταν σε κατώτερη αισθητική βαθμίδα. Όσο και από τις διαφορετικές ιστορικές συνθήκες που εκείνη τη στιγμή ζούσε ο βουλγαρικός λαός και οι οποίες άλλα επίτασσαν. Στιγμές ανάλογες, ως ένα σημείο, με την εποχή που έζησε ο Ρήγας, τέλος του δευτέρου μισού του 18ου αιώνα. Όταν έχει πια αναπτυχθεί η ελληνική εθνική συνείδηση και ο Ρήγας γράφει τα ποιήματα του

ξεσηκωμού και τον Θούριο του. Όσο επίσης και με τις πρώτες δύο δεκαετίες του 19ου αιώνα, όταν προετοιμαζόταν η επανάσταση του ελληνικού γένους και τέλος με τη στιγμή που αυτή πραγματοποιείται, ένα τέταρτο ακριβώς του αιώνα ύστερα από τον τραγικό θάνατο του Ρήγα.

Αναμφισβήτητα αυτός που είναι πιο κοντά στον Ρήγα, στην ποίησή του καθώς και στις πολιτικές ιδέες και θέσεις, από τους βούλγαρους αγωνιστές της ανεξαρτησίας, είναι ο Γκιώργκη Ρακόφσκυ, αγωνιστής και διανοούμενος. Όχι μόνο γιατί σε αντίθεση με τους συγχρόνους του Τσιντούλοβ και Σλαβέϊκοβ δεν δέχεται επίδραση από τη ρωσική λογοτεχνία. Μα και επειδή σε αντίθεση με τους ανωτέρω, έχει ελληνική παιδεία. Επισκέπτεται την ίδια «την πηγή», κατά τη φράση του, δηλ. το Πανεπιστήμιο Αθηνών, και σ' όλη τη ζωή του παρακολουθεί την ελληνική λογοτεχνία και διατηρεί δεσμούς φιλίας με αρκετούς αντιπροσώπους της, της εποχής εκείνης.

Τέλος ο Γκιώργκη Ρακόφσκυ είναι από βουλγαρικής πλευράς εκείνη η αγωνιστική μορφή που παρουσιάζει τις πιο πολλές αναλογίες με τη μορφή του μεγάλου έλληνα εθνεγέρτη. Και εξαιτίας της πνευματικής και εθναποστολικής του δράσης και των διαστάσεων του εθνοφελούς του έργου, αλλά και εξαιτίας των ιδεών του και του προπαντός γι' αυτές και τα οράματά του. Την εγκύκλια ελληνική παιδεία ο νεαρός Ρακόφσκυ παίρνει στη γενέτειρά του τη μικρή πόλη Κότελ και στη συνέχεια κοντά στον γνωστό ελληνιστή Ράϊνο Πόποβιτς, στη γραφική πόλη Κάρλοβο, γενέτειρα του άλλου μεγάλου εθναποστόλου και αγωνιστή Βασίλ Λέφσκυ, στη φημισμένη κοιλάδα των ρόδων στις νότιες υπώρειες του Αίμου, της Στάρα Πλανιά. Το 1837 τον βρίσκουμε να φοιτά στο γνωστό ελληνικό γυμνάσιο της Κωνσταντινούπολης, της Μεγάλης Σχολής του Γένους. Εδώ παρακολουθεί ο Ρακόφσκυ γραμματική, ποίηση, μαθηματικά, φυσική, γεωγραφία, θεολογία. Κι' εδώ, σ' αυτό το περιβάλλον ξυπνούν τα πολύπλευρα ενδιαφέροντά του, που αργότερα θα τον αναδείξουν ανάμεσα στους πρώτους διανοούμενους της πατρίδας του που θεμελιώνει και συμβάλλει στην περαιτέρω εξέλιξή τους, μια σειρά επιστήμες, όπως φιλολογία, ιστοριογραφία, λαογραφία, λογοτεχνία, δημοσιογραφία.

Φυσικό είναι να υποθέσουμε πως εδώ ακριβώς, στη Βασιλεύουσα πνευματικό κέντρο της Ρωμιοσύνης ολάκερης, με την πλατύτερη έννοια της λέξης, την υπερεθνική, την υπερφυλετική, με την οικουμενική της έκφραση που αγκαλιάζει και κλείνει μέσα της όλους τους ομόπιστους και ομόδοξους, όλη την ορθόδοξη χριστιανωσύνη, περιοχή στην οποία και πάλι συναντιούνται οι βαλκανικοί λαοί, σ' αυτή την πνευματική κολυμβήθρα του ορθόδοξου πολιτισμού απ' την οποία και ο Ρήγας είχε περάσει, θα ήρθε ο Ρακόφσκυ σ' επαφή με το έργο του μεγάλο οραματιστή και οι ιδέες του μεγαλόπνευστου πρωτομάρτυρα της κοινής εθνικής ανεξαρτησίας των λαών της Βαλκανικής, μίλησαν στην φλογερή ψυχή του Ρακόφσκυ και συνεπήραν τον ανήσυχο νου του. Και δεν είναι άσχετη, ίσως, μ' αυτή την γνωριμία, η αποτυχημένη μεν, αλλά αξιοσημείωτη προσπάθεια να δημιουργήσει μαζί με τον Ίλαρίωνα Μιχαήλοφσκυ (αργότερα Μακαριοπόλσκυ)

μυστική οργάνωση για την απελευθέρωση της Βουλγαρίας. Καθώς και η ξαφνική απόφαση του νεαρού αγωνιστή να εγκαταλείψει την Πόλη και πριν περάσει χρόνος να βρεθεί στη Βραίλα της Ρουμανίας επικεφαλής μιας εξέγερσης εναντίον των Τούρκων. Μιας εξέγερσης που από κοινού έλληνες και βούλγαροι προετοίμασαν. Λίγο αργότερα επικεφαλής μιας αντάρτικης ομάδας ανεβαίνει στο βουνό και γράφει το δικό του «Θούριο». Επηρεασμένος βέβαια από τον Θούριο του Ρήγα. Θέλοντας με τη σειρά του να δώσει ένα παιάνα στην μελλοντική εξέγερση των βουλγάρων που ονειρευόταν και που γι' αυτήν πάλευε.

Θα παρουσίαζε ασφαλώς μεγάλο ενδιαφέρον, χωρίς βέβαια να μπορεί να συμπεριληφθεί στην παρούσα ανακοίνωση, μια μελέτη συγκριτική, ανάμεσα στα δύο ποιήματα.

Ολόκληρη η περίοδος της βουλγαρικής αναγέννησης δεν έχει να παρουσιάσει άλλη μορφή που να πλησιάζει περισσότερο τον Ρήγα από τον Γκιώργκη Ρακόφσκυ. Και από την άποψη της πολυσχιδούς προσωπικότητάς του και από την άποψη των ιδεών του. Η ιδεολογική συγγένεια Ρήγα – Ρακόφσκυ είναι εντυπωσιακή, αν και μεταξύ τους απέχουν χρονικά κάπου μισό αιώνα.

Γνήσιος εκφραστής και ασυμβίβαστος υπερασπιστής των ιδεών του Ρήγα, ο Ρακόφσκυ καλύπτει με τη δράση του μια εικοσαετία σκληρών αγώνων. Στη φλογερή διακήρυξή του προς τον βουλγαρικό λαό, ο Γκιώργκη Ρακόφσκυ θα μιλήσει με τούτα τα λόγια: Βούλγαροι, αδέρφια μου αγαπητά. Έφτασε η ώρα κι εμείς να σπάσουμε τα βαριά δεσμά. Να λευτερωθούμε απ' τον ζυγό στον Τούρκο τον άπιστο. Μια ζωή μέσα στην άτιμη σκλαβιά, βάρος ασήκωτο κι ατέλειωτο μονάχα. Ποιο είν' το καλό που βλέπουμε στη δούλεψη του σκληρού οθωμανού; Κάλλιο 'ναι θάνατος γλυκός πάνω σε μια στιγμή, αδέρφια μου, για λευτεριά, παρά σκλαβιά πολύχρονη και βασανιστική στα τούρκικα δεσμά. Εμπρός παιδιά, μικροί μεγάλη μ' ένα όπλο στο χέρι σηκωθείτε, για ανεξαρτησία, εμπρός για την χιλιάκριβη τη λευτεριά. Το τούρκικο δοβλέτι όπου νάναι το πήρ' ο άνεμος. Βούλγαροι τι καθόμαστε, τι καρτερούμε; Ήρθ' η στιγμή να δείξουμε στις φλέβες μας πως τρέχει ακόμα αίμα παλληκαρίσιο, πρωτοβουλγαρικό. Πως όλο δεν το ρούφηξε ο ξένος μακελλάρης. Ως τότε ν' αντέξουμε ταπεινώση, κλεψιές και σκοτωμούς; Η θηριωδία του άπιστου ασήκωτη στις πλάτες μας. Της γειτονιάς μας τα ομόδοξα αδέρφια μας τα αντρειωμένα, Μαυροβούνιοι και Σέρβοι μ' ένα σπαθί στο χέρι χτυπούν κι αφανίζουν τον απ' τα παλιά κοινό εχθρό, τον Τούρκο, που για το αίμα μας διψά. Τούτη εδώ είν' η στιγμή κι άλλη απ' αυτή δεν έχει. Απ' άλλονε τη λευτεριά κανείς να μη προσμένει. Μοναχά με το δικό μας το σπαθί τη λευτεριά θα πάρουμε. Και στην καρδιά του ο καθείς ας γράψει τούτες τις άγιες λέξεις – ελευθερία ή θάνατος – και με σπαθί που φλόγες βγάζει ας τρέξουμε στις μάχης το πεδίο, κάτω απ' τη σημαία τ' ανίκητου βουλγάρικου λιονταριού. Και του Θεού το χέρι το παντοδύναμο ας είν' βοήθειά μας!...

Και οι λίγες τούτες αράδες του Ρακόφσκυ, ακόμα και άτεχνες, παραπέμπουν στον Ρήγα και φανερώνουν τον ένθουσιώδη οπαδό του. Είναι πολλά τα κείμενα

που θα μπορούσαμε να παραθέσουμε και τα οποία κλείνουν το νόημα μιας ζωής ατέλειωτων αγώνων και ταλαιπωριών ενός ανεξάντλητου και ακατάβλητου ανθρώπου. Μιας πολύπλευρης προσωπικότητας που υπήρξε και επαναστάτης και διπλωμάτης και ποιητής και δημοσιογράφος και ιστορικός και λαογράφος και που πάντα μπροστά στα μάτια του είχε ολοζώντανο το όραμα του μεγάλου προδρόμου του Ρήγα, για τους αδελφούς λαούς της Χερσονήσου του Αίμου. Το πνεύμα και το έργο του Ρήγα τον ενέπνεαν και του έδιναν δύναμη και ύστερα από μύριες πίκρες και απογοητεύσεις να συνεχίζει να υπηρετεί τον υψηλό στόχο της ζωής του, την ιδέα της λευτεριάς και της σύμπραξης των λαών της Βαλκανικής. Αρνούμενος να υποταχθεί στην πραγματικότητα και να υποστείει τη σημαία του. Αταλάντευτος μέχρι τέλος στην πίστη του, ο Ρακόφσκυ, περιέρχεται τις βαλκανικές πρωτεύουσες με κόπους και αγωνίες για να προωθήσει τα σχέδιά του. Σχέδια σύμφωνα πάντα με την αξεπέραστη σε ωριμότητα, μέχρι σήμερα, πολιτική σύλληψη των δύο μεγαλόπνευστων ανδρών που δεν θα άφηνε τον τρίτο, να είναι ο πραγματικός νικητής στην υπόθεση των βαλκανικών λαών.

Εδώ και πολύ καιρό οι μελετητές της ποίησης του Ντόμπρι Τσιντούλοβ και του Πέτκο Σλαβέικοβ επισημαίνουν τη ρωσική επίδραση στο έργο τους, ενώ ελληνική επίδραση αποδίδουν μόνο στα ερωτικά ποιήματα του Σλαβέικοβ (ιδιαίτερα επίδραση του Χριστόπουλου). Όμως πιστεύω, πως μία βαθύτερη μελέτη της ποίησής τους στο μέλλον, θα αποδείξει ότι στα επαναστατικά ποιήματά τους υπάρχει επίδραση από αντίστοιχα ελληνικά ποιήματα. Και πάνω απ' όλα από τον «Θούριο» του Ρήγα. Θα αποδειχθεί ότι προς αυτή την κατεύθυνση, προς την ποίηση του Ρήγα (όπως συμβαίνει και σε ωρισμένες περιπτώσεις ακόμα και στο δημοτικό τραγούδι) οδηγούνε όχι μόνο η παρουσία συγκεκριμένων ποιητικών χαρακτηριστικών (όπως π.χ. οι λέξεις κλειδιά, παλληκάρι, λιοντάρι, μάνα-πατρίδα και άλλες, αλλά και οι ιδέες που ξεπηδούν από αυτά και το πνεύμα που τα διαπερνά και που εκφράζουν τον πόθο των λαών της βαλκανικής, να αποτινάξουν τον ζυγό, μ' ένα κοινό αγώνα. Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγεί επίσης και η αισθητική μορφή αυτών των ποιημάτων και οι ποιητικές λύσεις της φόρμας που έδωσαν οι ποιητές στα έργα τους. Και ενώ τα ποιήματα του Τσιντούλοβ είναι περισσότερο ρητορικές προκηρύξεις και όχι στρατιωτικά παραγγέλματα και στηρίζονται όπως και ο «Θούριος» στην αλληγορική γλώσσα των μεταφορών και ποιητικών συγκρίσεων, τα ποιήματα προσκλητήριο του Σλαβέικοβ έχουν λόγο λιτό και άμεσο, φράσεις κοφτές, παλμό και φλόγα. Και θαρρείς κοχλάζουν από πάθος επαναστατικό κι ανυπομονησία ν' αρχίσει η μάχη. Σου φέρνουν στο νου τις σύντομες και ζωηρές φράσεις ενός ατρόμητου σπλαρχηγού προς τους συντρόφους του, που είναι έτοιμοι να ριχτούν στον αγώνα. Αυτά τα χαρακτηριστικά θυμίζουν δημοτικά τραγούδια της ελληνικής εθνεγερσίας του 1821. Τα ποιήματα του Τσιντούλοβ πιο κοντά στα ποιήματα του Ρήγα, γράφτηκαν την εποχή που προετοιμαζόταν η επανάσταση. Γι' αυτό κι ο σκοπός είναι να ξυπνήσει ο προς την δούλη πατρίδα έρως, ν' ανάψουν την επαναστατική φλόγα. Όμως τα ποιήματα του Σλαβέικοβ καθώς τα δημοτικά

τραγούδια του '21, γράφονται τις ώρες των καφτών γεγονότων κι έτσι η χρονική στιγμή καθορίζει και την αισθητική τους.

Όμως, επειδή και η ποίηση του Τσιντούλοβ και η ποίηση του Σλαβέικοβ έχουν κοινή αφετηρία και η δεύτερη είναι οργανικά δεμένη και φυσική συνέχεια της πρώτης γίνεται φανερό πως και την ποίηση του Σλαβέικοβ αγγίζει η παράδοση που καθιερώνεται με τον Ρήγα.

Ο περιορισμένος χώρος μιας επιστημονικής ανακοίνωσης δεν μου επιτρέπει να επεκταθώ σε μια επισήμανση των κοινών σημείων ανάμεσα στις ιδέες του Ρήγα, όπως εκφράζονται στην ποίησή του και στις ιδέες που διατυπώνονται από τους βούλγαρους ποιητές της εποχής του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

Αυτή η συγκριτική μελέτη ελπίζω και εύχομαι να γίνει από άλλους ενδιαφερόμενους επιστήμονες.

Θα υπενθυμίσω μόνο τελειώνοντας, πως τα μεγάλα τέκνα του βουλγαρικού λαού, Γκιώργκη Ρακόφσκυ, Βασίλ Λέφσκυ, Λιούμπεν Καραβέλοβ, Χρήστο Μπότεβ, στον υπέρ ελευθερίας αγώνα τους υπερασπίστηκαν τα πιστεύω τους με όπλο και με πένα και με την ίδια τη ζωή τους. Παλεύοντας για ιδέες που είχαν τις ρίζες στο πνεύμα του Ρήγα όλων μας. Του Ρήγα που συνέλαβε το ενιαίο εθνικοαπελευθερωτικό πρόβλημα της Βαλκανικής. Και έγινε ο θεωρητικός μα και αγωνιστής της κοινής εθνικής μας ανεξαρτησίας. Της οποίας έθεσε τις βάσεις και έγινε ο διαπρύσιος κήρυκός τους. Ο Ρήγας ο μεγάλος, ο πλατύκαρδος, που αγωνίστηκε και θυσιάστηκε για την πίστη του, που ήταν η αγωνιστική συμπαράταξη και ειρηνική συμβίωση των λαών της Χερσονήσου του Αίμου, μέσα σε συνθήκες ανεξαρτησίας από ξένες δυνάμεις και εσωτερικής εθνικής ελευθερίας. Συνθήκες που είναι οι βάσεις για την πολιτική, οικονομική και πολιτιστική πρόοδο των αδελφών βαλκανικών λαών.

Και πρέπει ακόμα να πω ότι όσες φορές στα κείμενά τους οι βούλγαροι αγωνιστές της ελευθερίας και του πνεύματος, που τα ονόματά τους πιο πάνω αναφέραμε, μιλούν για τον Ρήγα, πάντα το κάνουν με σεβασμό ιδιαίτερο, για το αποστολικό έργο του.

Αγαπητοί μου φίλοι και συνάδελφοι, θα 'θελα να κλείσω την ανακοίνωσή μου με μια σκέψη που διατύπωσα κάτω από τον ανδριάντα του Ρήγα, μπροστά στο κτίριο του Πανεπιστημίου Αθηνών. Όταν πριν δυο μήνες περίπου, σ' εκείνο ακριβώς το σημείο συναντηθήκαμε με τον αξιότιμο πρόεδρο του Συλλόγου Βελεστινιωτών Αθηνών, ασκληπιάδη και φίλο εκλεκτό κ. Δημήτριο Καραμπερόπουλο, που άοκνες είναι οι προσπάθειές του για τα συνέδρια με θέμα τον μεγάλο συμπατριώτη του και την κ. Ελένη Φεγγουδάκη που έχει μεταφέρει στην ελληνική γλώσσα σελίδες βουλγαρικής λογοτεχνίας. Και στην οποία οφείλω μεγάλο μέρος του θαυμασμού και της αγάπης μου για μορφές της τρισχιλιετούς ελληνικής ιστορίας και ιδιαίτερα για τον Ρήγα, που ξεκινώντας από το Βελεστίνο, περιοχή των αρχαίων Φερών έκλεισε μέσα στο μεγαλόπνευστο όραμά του τους βαλκανικούς λαούς όλους. Η σκέψη μου λοιπόν αυτή, ευχή και έκκληση προς όλους τους πνευματικούς ανθρώπους των Βαλκανίων είναι η δημιουργία

μιας πνευματικής ομοσπονδίας ενώνοντας τις όποιες δυνάμεις μας και αντλώντας από την πλούσια παράδοση των λαών της χερσονήσου μας. Που όσες συγκρούσεις κι αν υπήρξαν μεταξύ τους οι λαοί αυτοί αποτελούσαν ένα κόσμο με ενότητα πολιτισμική. Και ακριβώς αυτή την πολιτισμική ενότητα έχουμε χρέος να υπερασπιστούμε και να συντηρήσουμε.

Ας ξεκινήσουμε απ' αυτή κιάλας τη στιγμή, «με λογισμό και μ' όνειρο» όπως θα 'λεγε κι ο ποιητής. Η αγάπη και ο πόνος για τους δοκιμαζόμενους αδελφούς βαλκανικούς λαούς, η έγνοια η αγωνία μας για την προκοπή τους, την προκοπή όλων μας, ας μπουν στην υπηρεσία αυτού του υψηλού σκοπού. Χωρίς άλλη ολιγοψυχία, γιατί «οι καιροί ου μενετοί». Πρώτο λιθάρι στην πρόταση αυτή, ας είναι η κατάθεση της φιλίας που μας ένωσε όλους εμάς εδώ, στη γενέθλια γη του Ρήγα. Για να μας ακολουθήσουν οι πολιτικοί και όχι ν' ακολουθούμε τους πολιτικούς.

Με πίστη και με πάθος λοιπόν, φίλοι μου, για μια βαλκανική ομοσπονδία του πνεύματος, στην ιερή μνήμη του Ρήγα, στ' όνομα των πολύπαθων, των μαρτυρικών βαλκανικών λαών, που σίγουρα αξίζουν ένα καλύτερο μέλλον. Προσβλέποντες σ' αυτό το μέλλον, με καρδιές ολάνοιχτες κι ενωμένα χέρια, ας αντιταχθούμε, οι πνευματικοί άνθρωποι των Βαλκανίων, σε όσα άλλοι απεργάζονται για την αγαπημένη βαλκανική γη, τη γη μας.

ΧΡΗΣΤΟΣ Β. ΧΕΙΜΩΝΑΣ

«Μερική Οδογραφία» Ρήγα Βελεστινλή

ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ

Ένας τρόπος για να τιμήσουμε τους ανθρώπους, που προσφέρανε σ' αυτόν τον τόπο, είναι το να δίνουμε τα ονόματά τους σε διάφορους δρόμους πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών. Αν υπήρχε δυνατότητα καταγραφής όλων των δρόμων, που έχουνε τ' όνομα, λογουχάρη, του Ρήγα Βελεστινλή τότε θα μπορούσαμε να πούμε το πώς, πού και πόσο τιμάται ο άνθρωπος, ο οποίος με το έργο και τη θυσία του φώτισε και άνοιξε το δρόμο της Ελευθερίας του Γένους των Ελλήνων, αλλά και άνοιξε διόδους συνεργασίας των λαών των Βαλκανίων και αγωνίστηκε για τ' ανθρώπινα δικαιώματα. Αν υπήρχε δυνατότητα καταγραφής όλων αυτών των δρόμων της Ελλάδας και – γιατί όχι; – του εξωτερικού θα μπορούσαμε να προβούμε σε χρήσιμες παρατηρήσεις, οι οποίες θα οδηγούσανε σε αξιόλογα συμπεράσματα¹.

Μ' αυτές τις σκέψεις προσπάθησα να συντάξω τούτη τη «Μερική Οδογραφία» του Ρήγα Βελεστινλή.

1. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το κείμενο «Δρόμοι και ονόματα» του Μάνου Ελευθερίου (εφ. «Τα Νέα» Αθήνας 24-4-1985).

Η «ΜΕΡΙΚΗ ΟΔΟΓΡΑΦΙΑ»

Περιοχή Αθήνας, Πειραιά και Προαστίων²

Αγία Βαρβάρα	Κορδαλλός
Αγία Παρασκευή	Μελίσσια
Άγιος Δημήτριος	Μεταμόρφωση
Άγιοι Ανάργυροι	Μοσχάτο
Αθήνα	Νέα Ιωνία
Αιγάλεω	Νέα Πεντέλη
Άλιμος	Νέα Φιλαδέλφεια
Αμαρούσιο	Νέα Χαλκηδόνα
Αχαρνές	Νέο Ψυχικό
Βούλα	Νέα Λιόσια
Βριλήσσια	Νίκαια
Βύρωνας	Παλ. Φάληρο
Γλυφάδα	Παλλήνη
Δραπετσώνα	Πειραιάς
Ελληνικό	Πέραμα
Ζωγράφος	Περιστερι
Ηλιούπολη	Πετρούπολη
Νέο Ηράκλειο	Πεύκη
Καισαριανή	Σταυρός
Καλλιθέα	Ταύρος
Καματερό	Χαϊδάρι
Κερατσίνι	Χαλάνδρι
Κηφισιά	

Περιοχή Θεσσαλονίκης και Προαστίων³

Αμπελόκηποι	Συκιές
Ελευθέριο	Πολίχνη
Εύοσμος	Πυλαία
Θεσσαλονίκη	Σταυρούπολη
Νεάπολη	

2. Τους δρόμους αυτούς τους βρήκα από τον «Ταχυδρομικό Κατάλογο Κωδικών Αριθμών των Διευθύνσεων της Χώρας», Έκδοση Ελληνικών Ταχυδρομείων, Αθήνα 1983.

3. Οπ. παρ. σημ. 2.

Νομός Μαγνησίας⁴

Βόλος	Σκιάθος
Βελεστίνο	Σκόπελος
Κάτω Λεχώνια	Αερινό
Νέα Ιωνία Βόλου	

Κρήτη

Ηράκλειο	Σητεία
Ρέθυμνο	

Μακεδονία
(εκτός από Θεσσαλονίκη)

Καβάλα	Κοζάνη
Δράμα	Κατερίνη
Ελευθερούπολη	Καστοριά
Ηράκλεια Σερρών	Έδεσσα
Χρυσούπολη	Γρεβενά
Σέρρες ⁵	Βέροια ⁶
Νάουσα	Φλώρινα ⁷
Πτολεμαΐδα	

4. Τους υπόλοιπους δρόμους, που καταγράφοντ' εδώ τους βρήκα από τον «Τηλεφωνικό Κατάλογο Κρήτης 1982», τον «Τηλεφωνικό Κατάλογο Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης 1982», τον «Τηλεφωνικό Κατάλογο Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας 1982» τον «Τηλεφωνικό Κατάλογο Κεντρικής-Ανατολικής Στερεάς και Εύβοιας 1982», τον «Τηλεφωνικό Κατάλογο Θεσσαλίας 1991», από πληροφορίες φίλων, από βιβλία και άρθρα και, τέλος, από προσωπική γνώση.

5. Πληροφορία Βασίλη Τζανακάρη.

6. Πληροφορία Γιώργου Χ. Χιονίδη.

7. Πληροφορία Πέτρου Κατσάκη.

Θράκη

Αλεξανδρούπολη
 Διδυμότειχο
 Κομοτηνή

Ξάνθη
 Ορεστιάδα
 Φερές

Εύβοια

Χαλκίδα⁸
 Συνοικισμός Φανερωμένης Νέας Αρτάκης
 Καλοχώρι – Βαθύ Αυλίδας

Άλλες πόλεις

Λαμία⁹
 Ιωάννινα
 Καρδίτσα¹⁰
 Καλαμάτα

Κόρινθος
 Πάτρα
 Αργίριο
 Σοφάδες

8. Πληροφορία Λευτέρη Μεν. Ιωαννίδη. (Ο δρόμος βρίσκεται στο συνοικισμό «Καράμπαμπας»).

9. Ο Δημήτρης Θ. Νάτσιος, ο οποίος μου έδωσε την πληροφορία τούτη, μου είπε πως, η ονομασία δόθηκε κατά τη συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου Λαμιέων της 9-1-1858. Για την οδό Ρήγα Φεραίου της Λαμίας, που ειν' ένας από τους δύο κεντρικότερους δρόμους της Λαμίας, ο Δημ. Θ. Νάτσιος μου είπε και τα εξής: «Έως τα 1858 οι δρόμοι της Λαμίας ή δεν είχαν ονοματοθετηθεί ή είχαν τούρκικα ονόματα. Η «οδός Ρ. Φεραίου» ειν' ένας από τους πέντε-δέκα πρώτους δρόμους της Λαμίας μ' ελληνικά ονόματα». Τούτο, πιστεύω, πως, φανεώνει το πόσο τιμούσαν οι Λαμιώτες το Ρήγα.

10. ΗΛΙΑΣ Κ. ΠΑΓΑΝΟΣ: «Σύντομος τουριστικός οδηγός νομού Καρδίτσας». (Καρδίτσα 1984-1985, σελ. 69).

Εξωτερικό

Βιέννη¹¹

Βελιγράδι¹²

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1) Όλοι οι δρόμοι, που εντοπίσαμε, ονομάζονται «οδός Ρήγα Φεραίου»¹³, ενώ ο Ρήγας χρησιμοποιούσε το επώνυμο Βελεστινλής. Βέβαια, θα μου πείτε, «μικρό το κακό». Δεν αντιλέγω. Δε μπορώ, όμως, να μην επιστημάνω το γεγονός.

Εδώ, βεβαίως, μπορεί να γεννηθεί και το εξής ερώτημα: Γιατί επικράτησε το Φεραίος και όχι το Βελεστινλής;

Πιστεύω πως, συνέβη τούτο, γιατί το Φεραίος είναι περισσότερο ποιητικό. Άλλωστε και στο λαό το Φεραίος έχει «περάσει» πιο πολύ. Αλλά και οι περισσότεροι ποιητές, οι οποίοι έχουν γράψει ποιήματα για το Ρήγα ή έχουν παρεμβάλει σε ποιήματά τους στίχους γι' αυτόν, χρησιμοποιούν, κυρίως, το Φεραίος.

Πάντως, είτε έτσι είτε αλλιώς, είτε Φεραίος είτε Βελεστινλής, το μέγεθος της τιμής προς το Ρήγα είναι πάντα ίδιο: είναι μεγάλο.

2) Στη σύντομη έρευνα μου εντόπισα ενενήντα οχτώ δρόμους στην Ελλάδα και δύο στο εξωτερικό, που φέρουνε τ' όνομα του Ρήγα Βελεστινλή. Τι σημαίνει τούτο; Ασφαλώς πολλά και σημαίνει ακόμα πιο πολλά αν σκεφτούμε πως, είναι βέβαιο τούτο, υπάρχουνε πολλοί περισσότεροι δρόμοι στην Ελλάδα με τ' όνομα του Ρήγα. Σημαίνει, με «δύο λόγια», την αίγλη, την αχτινοβολία και την εμβέλεια του Ρήγα σε πανελλήνιον επίπεδο, μα και σ' ευρωπαϊκό. Και, βεβαίως, δικαιολογείται τούτο, αφού ο Ρήγας υπήρξε πραγματικά, αδιαμφισβήτητα Μεγάλος κι ενός Μεγάλου η φήμη διαιωνίζεται και πρέπει να διαιωνίζεται με πολλούς τρόπους, ένας από τους οποίους είναι και το να δίνουμε τ' όνομά του στους

11. ΠΟΛΥΧΡΟΝΗΣ Κ. ΕΝΕΠΕΚΙΔΗΣ: «Δρόμοι της Βιέννης με ελληνικά ονόματα που διαιωνίζουν το ελληνικόν πνεύμα. Οδός Ελλήνων, οδός Ρήγα και οδός Καραγιάννη». (εφ. «Το Βήμα», 1-8-1954).

12α. ΓΙΑΝΝΗΣ Α. ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ: «Οδός Ρήγα Φεραίου (Βελιγράδι)». (περ. «Ηπειρωτική Εστία» Γιαννίνων, έτος ΛΑ', τεύχος 355-356, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1981, σελ. 1099-1104). Και β. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ: «Οδός Ρ. Φεραίου στο Βελιγράδι. Οι Γιουγκοσλάβοι τιμούν το νεομάρτυρα της ελευθερίας». (εφ. «Θεσσαλονίκη» Θεσσαλονίκης, 19-11-1983). Το κείμενο τούτο αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα του Βόλου «Ταχυδρόμος» (22-11-1983) με τον τίτλο «Το νεομάρτυρα Ρ. Φεραίο τιμούν οι Γιουγκοσλάβοι. Δρόμος φέρνει το όνομά του στο Βελιγράδι».

13. Στους περισσότερους το «Φεραίος» αναγράφεται με δύο ρ.

δρόμους των πόλεων και των χωριών, όχι μονάχα για να τον τιμήσουμε, –τον εαυτό μας μ' αυτό τιμούμε περισσότερο–, αλλά και για να κεντρίσουμε το ενδιαφέρον αυτών, που βλέπουνε το «κεντοχισμένο» όνομα και να τους κινήσουμε προς την κατεύθυνση της έρευνας της προσωπικότητας του τιμώμενου.

3) Κατά την έρευνα εντοπίσαμε και την ύπαρξη πέντε πλατειών, που φέρουν τ' όνομα του Ρήγα, και τις εντοπίσαμε στις εξής πόλεις: Βόλος, Τρίκαλα Θεσσαλίας, Βελεστίνο, Λάρισα, Ηράκλειο Κρήτης. Στις πλατείες, μάλιστα, των δύο πρώτων πόλεων οι Γερμανικές Αρχές Κατοχής είχαν απαγχονίσει Έλληνες πατριώτες-αγωνιστές, οι οποίοι έτσι μπήκαν και στη χορεία των ηρώων-συντρόφων του Ρήγα.

4) Ασφαλώς ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των Πρακτικών των Δημοτικών και Κοινοτικών Συμβουλίων, στα οποία υπάρχει η αιτιολογία της ονοματοθεσίας. Δεν ξέρω αν και πότε θα μπορέσω να πραγματοποιήσω μια τέτια έρευνα και μελέτη. Πάντως εύχομαι κι ελπίζω κάποιος να το πράξει τούτο.

ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ

Η ανακοίνωση τούτη¹⁴ αποτελεί μέρος ευρύτερης ερευνητικής εργασίας με θέμα «Σελίδες από τη Γεωγραφία του Ρήγα Βελεστινλή», όπου καταγράφονται οι δρόμοι, οι πλατείες, τα έντυπα, οι πολιτικές νεολαίες, τα σωματεία, τα καταστήματα, κ.λπ., που φέρουν την επωνυμία «Ρήγας Φεραίος», καθώς και οι ανδριάντες του Ρήγα, τα γραμματόσημα με τη μορφή του και η χρησιμοποίηση του ονόματός του ως ψευδωνύμου από αγωνιστές του Μακεδονικού Αγώνα και της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944.

14. Δημοσιεύω το κείμενο όπως ακριβώς εκφωνήθηκε. Πρόσθεσα, εννοείται, μονάχα τις σημειώσεις.

CHRISTOS CHIMONAS

«Extrait de la odographie» Rhigas Veletinlis

Elle debut de l'ouvrage on retrouve une idée générale sur ce que représente et dans quel but les noms de certains personnages, lieux, évènements, sont donnés aux rues de ruelles, bourgs et rullages.

Ensuite ceux-ci sont relevés en détail par départements, ruelles, bourgs et rullages aussi que ruelles de l'étranger dans lesquelles se trouvent des rues portant le nom de Rhigas Veletinlis.

Enfin on y trouve les conclusion sur cette présence de Rhigas Veletinlis.

ΠΙΝΑΚΑΣ
ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝ*

*Τό εἰρητήριο συντάχθηκε ἀπό τόν κ. Δημήτριο Καραμπερόπουλο. Δέν περιλαμβάνονται τά ὀνόματα καί τοπωνύμια: Βελεστίνο, Ἑλλάδα, Θεσσαλία, Ρήγας καί Φεραί, πού ἀπαντοῦν πολύ συχνά. Δέν ἀναγράφονται, ἐπίσης, ὀνόματα καί τοπωνύμια πού θεωρήθηκαν δευτερεύουσας σημασίας.

- ἘΑβδελιῶτες 324
 ἘΑβδέλλα (Γρεβενῶν) 177, 200, 329, 330
 ἘΑβδουᾶρ 482, βλ. καὶ Νέο Περιβόλι
 ἘΑβδουλ Μετζίδ 322
 ἘΑβραάμ 637
 ἘΑβραμίδης Κ. 356
 ἘΑγγελῆς Γεώργιος 281
 ἘΑγγελῆς Νικ. 51
 ἘΑγγελῆς Χρ. 232
 ἘΑγγλία 241, 682, 684, 710
 ἘΑγγλοι 680
 ἘΑγιά (Λαρίσης) 181, 197, 202, 229, 415, 442
 ἘΑγία Βαρβάρα (ἘΑττ.) 728
 ἘΑγία Λαύρα Μονή 640
 ἘΑγία Παρασκευή (Βελεστίνου) 49, 432
 ἘΑγία Παρασκευή (ἘΑττ.) 728
 ἘΑγιοὶ Ἀνάργυροι (ἘΑττ.) 728
 ἘΑγιοὶ Κύριλλος καὶ Μεθόδιος 242
 ἘΑγιοὶ Κωνσταντῖνος καὶ Ἐλένη (Βελεστίνου) 49, 350, 354, 433
 ἘΑγιοργίτης Νικόλαος 236
 ἘΑγιος Ἀθανάσιος (Βελεστίνου) 116
 ἘΑγιος Ἀχίλλειος (Λαρίσης) 290
 ἘΑγιος Γεδεῶν (Βελεστίνου), βλ. Νταμπεγλί
 ἘΑγιος Γεράσιμος ὁ Νέος 47, 48
 ἘΑγιος Γεώργιος Φερῶν (Βελεστίνου) 51, 52, 56, 181, 192, 201, 230, 232, 238, 267, 268, 280, 281, 296, 298, 351, 372, 383, 387, 388
 ἘΑγιος Δημήτριος (ἘΑττ.) 720
 ἘΑγιος Δημήτριος (Βελεστίνου) 235 βλ. καὶ Οὐζλάρ
 ἘΑγιος Μηνᾶς (Βελεστίνου) 54, 446
 ἘΑγιος Ναοῦμ (μοναστήρι) 667
 ἘΑγιος Νικόλαος Κεραμεύς 225
 ἘΑγιος Χαράλαμπος (Βελεστίνου) 45, 48, 176
 ἘΑγίου Ἀθανασίου Λόφος (Βελεστίνου) 42, 43, 45, 47, 62, 64, 68, καὶ Παναγία
 ἘΑγναντερή (Λαρίσης) 238, 239
 ἘΑγραφα 175, 186, 221, 222, 383, 387
 ἘΑγρίνιο 730
 ἘΑγροκήπιο (Βελεστίνου) 46, βλ. καὶ Μαγούλα Ἀγροκηπίου
 ἘΑγχιάλος 242, 317
 ἘΑδάμου Γιάννης 163-169, 359, 387
 ἘΑδης 81, 87, 135
 ἘΑδμητος, 79-91, 105, 106, 123, 131, 240, 285, 372
 ἘΑερινό 235, 729, βλ. καὶ Περσουφλί
 ἘΑη Στράτης 603
 ἘΑθάμαντας 115
 ἘΑθανάσιος Διάκος 49
 ἘΑθανασίου Γεώργιος 657, 660, 662
 ἘΑθηνᾶ 106, 122, 125, 137
 ἘΑθῆνα-αι 167, 182, 186, 194, 222, 231, 282, 356, 420, 556, 558, 713, 714, 721, 722, 725, 728, βλ. καὶ Athens

- Ἄϊθαλί 482, βλ. καὶ Ρήγειον Φαρσάλων
 Αἰγαῖο Πέλαγος 115, 125, 241, 354,
 452, 455-457
 Αἰγάλεω (ἸΑττ.) 728
 Αἰγές 66
 Αἴγυπτος 128
 Αἴμος 240, 722, βλ. καὶ Χερσονήσος
 τοῦ Αἴμου
 Αἰνίδα 121
 Αἰολίς 117
 Αἴσων 117
 Αἰσχύλος 82, 600
 Αἰτωλικόν 224
 Ἄκετσι 230
 Ἄκριβός Παῦλος 279
 Ἄκρόπολη (Ἀθηνῶν) 607
 Ἄκρόπολη (Φερῶν) 42, 46, 49, 67
 Ἄλβανία 197-199, 351
 Ἄλβανοί 667
 Ἄλεξάνδρεια 119, 121, 128, 131, 710
 Ἄλεξανδρῆς ἸΑθ. 270, 274, 278
 Ἄλεξανδρῆς Ἰωάν. 231
 Ἄλέξανδρος Μέγας 109, 621, 657, 682
 Ἄλέξανδρος Φεραῖος 108, 124, 285, βλ.
 καὶ Alexander of Pherae
 Ἄλέξανδρος Γ' 137
 Ἄλεξανδρούπολη 730
 Ἄλέξιος Γ' Κομνηνός 413, 414, 424
 Ἄλεξίου Γεώργιος (ιερέυς) 49, 281
 Ἄλεξιογιάννης Κ. 361
 Ἄλεξόπουλος ἸΑ. 353
 Ἄλεξόπουλος Ἰωάννης 350
 Ἄλευάδες 106, 107, 109, 137, βλ. καὶ
 Aleuas
 Ἄλῃ Πασᾶς 230, 238, 294
 Ἄλφακλάρ 482, βλ. καὶ Καστανιά
 Ἄλιθέρι 383, 388
 Ἄλικαρνασσός 132
 Ἄλιμος (ἸΑττ.) 728
 Ἄλίτζι 82, βλ. καὶ Κοκκίνες
 Ἄλκέτας 107
 Ἄλκηστις, 79-104, 105, 123, 124, 285
 Ἄλμπανούδης Παῦλος 236
 Ἄλμυρός 119, 198, 230, 270, 413, 422,
 551, 556
 Ἄλος 122, 132
 Ἄλάνια (Βελεστίνου) 205
 Ἄμαντος Κων. 564
 Ἄμαρούσιον (ἸΑττ.) 728
 Ἄμερική 176, 604, 605, 714
 Ἄμοιρόγλου Γιάννης 29
 Ἄμπελάκια (Λαρίσης) 181, 294, 297,
 442, 660
 Ἄμπέλιος 118
 Ἄμπελόκηποι (Θεσσαλονίκης) 728
 Ἄμπελών (Θεσπρωτίας) 188
 Ἄμφιθέα 80
 Ἄμφισσα 201, 382, 383, 387
 Ἄναγιάννης Εὐστ. 357
 Ἄνάγκη 91
 Ἄναγνώστου Βασ. 485
 Ἄναγνώστου Δημ. 49
 Ἄναγνώστου Δήμος 559
 Ἄναγνώστου Εὐτυχία 555, 556
 Ἄνακασιά 482
 Ἄνακατωμένος Ἄδάμ 271
 Ἄνακρέων 121
 Ἄνανιάδου-Τζιμοπούλου Μαίρη 439,
 441
 Ἄναστελίτσα 165
 Ἄνδρεάδης Ἄνδρέας 701
 Ἄνδρεάδης Δημοσθ. 357
 Ἄνδριανούπολη 243, 244, 383, 387
 Ἄνδριώτης Ν. 80
 Ἄνδρος 115, 195, 244, 383, 387
 Ἄνδρουττος Ὀδυσσεάς 601
 Ἄνθρακίτης Μεθόδιος 649
 Ἄτζούρης 231
 Ἄντύπας Μαρῖνος 231
 Ἄντωνακάκης Γεώργ. 352
 Ἄντωνίου Χρήστος 29
 Ἄνω Βόλος 383, 388
 Ἄπολλόδωρος 80, 81, 105, 290

- Ἐπόλλων 80-82, 85, 90, 105, 134, 243, 607
 Ἐπόλλων Πύθιος 114
 Ἐποστολίδης Ἀλέκος Περ. 282
 Ἐποστολίδης Ἀτρείδης 282
 Ἐποστολίδης Μαργαρίτης 270, 274, 275, 277, 280, 282, 283, 285
 Ἐποστολίδης Νικόλαος 282
 Ἐποστολίδης Περικλῆς 282
 Ἐποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Ὀλγα 61, 67
 Ἐπουλήϊος 129
 Ἐραπόμυλος (Βελεστίνου) 446
 Ἐρατος 564, 566
 Ἐρβανίτες 182
 Ἐρβανιτόβλαχοι 201
 Ἐρβανιτόπουλος Ἐπ. 42, 417
 Ἐραχωβίτη Π. 43
 Ἐργαλαστή 482
 Ἐργέντης Εὐστράτιος 695, 696
 Ἐργος 194, 414
 Ἐργύρης Ἰωάννης 277
 Ἐργυρίου Ἀστέριος 253
 Ἐριστόβουλος 128
 Ἐριστογείτων 714
 Ἐριστοτέλης 79, 223, 290, 539, 644-646, 648
 Ἐριστομήδης 116
 Ἐριστοφάνης 134, 290
 Ἐρκαδία 68, 323
 Ἐρμάνι 665
 Ἐρμενία 383, 387
 Ἐρμένιο 196, 230, 240, βλ. καὶ Γκερλί
 Ἐρμένιοι 205
 Ἐρμόδιος 714
 Ἐρσένιος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλης, 418, 428
 Ἐρτα 203, 221, 223, 229, 475
 Ἐρτεμις 64, 80, 275
 Ἐσκληπιεῖον Τρίκκης 125
 Ἐσκληπιός 105
 Ἐσπροποταμίτες 204
 Ἐσπροπόταμος (Τρικάλων) 182, 186, 190, 204, 667
 Ἐσπρώγεια (Φαρσάλων) 383, 388, βλ. καὶ Ἰρινί
 Ἐταργάτιν 115
 Ἐτραξ 116
 Ἐττική 106, 117, 122, 328
 Ἐυλών (Ἐλθωνίας) 197
 Ἐξεντιάδης Γεώργιος, βλ. Ἐξεντίου Γεώργιος
 Ἐξεντίου Γεώργιος 657, 660, 662
 Ἐστρία 197, 241, 567, 582, 710
 Ἐϋφαντῆς Ἐντ. 232
 Ἐφρική 254
 Ἐφροδίτη 64, 66, 68, 114, 122, 127
 Ἐχαΐα 68, 69
 Ἐχαΐα Φθιώτις 125
 Ἐχαιοί 114
 Ἐχαρνές 728
 Ἐχελῶς 455, 457
 Ἐχίλλειον (Λαρίσης) 482, βλ. καὶ Μπουραζάνι
 Ἐψβοῦργοι 658, 661
- B**
- Βαβύλης Χρῆστος 352
 Βαζῆ (οἰκογένεια) 204
 Βαθὺ Ἀδλίδος 730
 Βαϊόπουλος Γεώργιος 346
 Βαΐρης Ἀχιλλέας 277
 Βαλαωρίτης Ἄριστ. 358
 Βαλδουῖνος Α', Κόμης τῆς Φλάνδρας 414
 Βαλκάνια 175, 176, 197, 198, 626, 628, 672, 674, 679, 692, 719, 722, 724-726, βλ. καὶ Χερσόνησος Αἴμου
 Βαρδάκος Ν. 353
 Βαρθολομαῖος (ἐπίσκ. Ἄρτης) 223
 Βάρνα 242
 Βαρούσι (Βελεστίνου) 176, 204
 Βαρούχας 569

- Βασακάρης Νίκος 347
 Βασιλείου Γ. 353
 Βασιλεύουσα 224, 604, βλ. καί Κων-
 σταντινούπολη
 Βασιλάκης Βασίλης, Βοβουσιώτης
 315-318
 Βελεγεζίται 413
 Βελεντζόπουλος Ν. 353
 Βελεχατίβα 413
 Βελής Πασάς 294
 Βελιγράδι 661, 662, 696, 731
 Βελίδης Θ. 541
 Βενέδικτος (Καρδινάλιος) 420
 Βενέτης Ζήσης 279
 Βενετία 224, 291, βλ. καί Ένετία
 Βένετο 454
 Βενετοί 179
 Βενιαμίν ό Λέσθιος 649
 Βενιαμίν ό έκ Τουλέδης 423
 Βενιζέλος Έλευθ. 476, 712
 Βεράρδος, (λατίνος Έρχιεπίσκοπος
 Έθηνών) 419
 Βερδελής Νικ. Μ. 70
 Βέροια 122, 165, 176, 729
 Βερολίνο 240, 242
 Βερτόλδος (Βαρώνος του Κατσενελε-
 μπόγκεν) 45, 147, 420, 421
 Βηλαρᾶς Έωάννης 294
 Βιανδράττε (Β. Έταλίας) 421
 Βιέννη 197, 271, 292, 299, 563, 564,
 567, 569, 581, 625, 651, 660, 661,
 679, 695, 731
 Βιλαέτι Έωαννίνων 432
 Βιλλαρδουίνος 416
 Βισβίκης Θεμιστ. 279
 Βισβίκης Κυρίτσης 193
 Βισμπάτεν (Γερμ.) 420
 Βιτόλια 166, 383, 387
 Βλαΐδης Δήμος 236
 Βλασταράκος Ν. 354
 Βλάστη (Δ. Μακεδονίας) 661, βλ. καί
 Μπάλτσι, Βλάστη
 Βλαχία 224, 413, 563, 567, 587, 625,
 621, 640, 641
 Βλαχοζάγορο 177
 Βλαχολείθαδο 164
 Βλαχομπογδανία 682
 Βλάχος Έγγελος 318
 Βλάχος Γεώργιος 29, 33, 535-543
 Βλάχου-Στεφανοπούλου Ειρήνη 352
 Βλάχοι 173-179, 181, 182, 184, 186-194,
 196, 199, 200, 201, 204, 372, 442,
 665, βλ. καί Περιβολιώτες
 Βλάχοι Έσπροποτάμου 204
 Βλαχοχώρια Πίνδου 177, 186, 180, 199,
 202, 330
 Βοβούσα 177, 215-317, 319, 321, 323,
 325, 330
 Βογιατζής Έωάν. 274, 275
 Βογιατζής Φώτης 13, 545-562
 Βοίθη 267, 270, 274, 275, 277
 Βοιθηΐς 237, 374, 422, 507, βλ. καί
 Κάρλα Λίμνη
 Βόϊον (Μακεδονίας) 194, 195
 Βοιωτία 107, 108, 117
 Βόλος, 50, 64, 69, 178, 180, 182, 184,
 189, 192, 203, 223, 228, 239, 241,
 247, 268-270, 273, 274, 277-279,
 282, 317, 326, 329, 371, 373, 383,
 388, 438, 431, 443, 476, 479, 547,
 549-551, 553, 556, 729, 732
 Βολταΐρος 587, 649
 Βοναπάρτης 680
 Βονιφάτιος 414, 416
 Βοττιαία 122
 Βουβαλουδής Δημοσθ. 29
 Βουδαπέστη 197
 Βουκουρέστι 567, 570, 586, 640
 Βούλα (Έατ.) 728
 Βούλγαρη Μαρία 351
 Βουλγαρία 197, 240, 248, 383, 387, 669,
 671, 723
 Βούλγαρις Εϋγένιος 648-650

- Βούλγαροι 415, 669, 671, 672, 720, 721, 723, 725
 Βουλκούδης Ἀντώνιος 35, 52
 Βουλκούδης Βασίλειος 244
 Βουρβῶνοι 710
 Βουρνᾶς Τάσος 640, 641, 666
 Βούτης 114, 115
 Βουτυρᾶς Σ.Ι. 185, 285
 Βραγγιανὰ (Εὐρυτανίας), βλ. Βρανιανὰ
 Βράϊλα (Ρουμ.) 723
 Βρακαῖοι (οἰκογ.) 199
 Βρανιανὰ Ἀγράφων 222
 Βρανούση Ἔρα 589
 Βρανούσης Λεάνδρος 14, 35, 563-575, 587, 589, 616, 626, 681, 693, 695, 706
 Βρασιές (Πελοπον.) 117
 Βρεττάκος Νικηφόρος 607, 608
 Βριλήσσια (Ἀττ.) 728
 Βριμός 133
 Βριμῶ 125-129, 131-133, 135-138
 Βριμῶ Περσεφόνη 114
 Βριτόμαρτις 115, βλ. καὶ Δίκτυννα
 Βρύναινα (Ἄλμυροῦ) 351
 Βυζάντιο 540
 Βυζάντιος 290
 Βύρωνας (Ἀττ.) 728
- Γ**
- Γαζῆς Ἀνθιμος 289-292, 297, 298, 347, 566, 587
 Γαλλῆς Κων/νος 62, 238
 Γαλλία 241, 416, 539, 541, 616, 621, 623, 680, 682, 694, 710, βλ. καὶ Φράντζα
 Γάλλοι 415, 582, 662, 680, 694
 Γαλουζή Νίκη 352
 Γαλουζή Φανή 351, 352
 Γαρδικία 417, 418
 Γάτσος Γεώργ. 352
 Γελάνθη (Καρδίτσης) 551, 553
 Γεδεῶν (ὄσιομάρτυς) 188
 Γέμτος Πέτρος 29
 Γερμανία 197, 241, 580
 Γερμανοὶ 415
 Γερμί (Βελεστίνου) 230, 268, 326, 327
 Γεροβασίλης Γαρύφαλλος 27, 53
 Γεωργαλιός 231
 Γεωργαλιός Γεώργιος 281, 547
 Γεωργιάδης Νικ. 192, 372, 374-377, 396
 Γεώργιος Α' (Βασιλεύς) 478
 Γεωργίου Σμαράγδα 351
 Γεωργίου Σωτήριος 547, 552
 Γεωργίου-Κυρίτσας Κων. 661, 662
 Γεωργίου Χρῆστος 323
 Γῆ 130, 138
 Γιακούλας Νικόλ. 348
 Γιαννακόπουλος Δημ. 270, 274, 278-280, 346, 347
 Γιαννακόπουλος Ζήσης 231, 232
 Γιαννακοπούλου-Βενέτη Εὐαγγ. 351
 Γιάννενα 291
 Γιαννίτσης Κων. 270, 274
 Γιαννόπουλοι (ἀδελφοί) 178, 194, 195, 275
 Γιαννόπουλος Δημ. Π. 193, 275-277, 285
 Γιαννόπουλος Ἰωαν. Π. 270
 Γιαννουκάκος Δημ. 351
 Γιαννούλης Εὐγένιος 221-223, 225
 Γιάτσος Δημήτριος 198
 Γιάτσος Στέργιος 352
 Γιαχαλάρ 230, 482, βλ. καὶ Σωτήριον (Λαρίσης)
 Γιολτάσης 557
 Γκαίττινγκεν 580
 Γκακνῆς Εὐστ. 355, 511
 Γκαμπλέτσα Εὐανθία 552
 Γκάτσος Νίκος 604
 Γκέγκηδες 164
 Γκερλί 230-232, 247, 298, 481, 482, βλ. καὶ Ἀρμένιον

- Γκέτσεφ Στέφαν 669, 670
 Γκινούδης Γεώργιος 248
 Γκιόκας Κων. 354
 Γκόλτς Φόν ντερ 166
 Γκοντινᾶκος Ἰωαν. 355
 Γκουμαῖοι (οἰκογ.) 199
 Γκουμουλτζίνα 199, βλ. καὶ Κομοτηνὴ
 Γκουρτσιλούδης Ἀναστάσιος 246
 Γκρέκοι, βλ. Καραγκούνηδες
 Γκρέστεβιτς Γαβριήλ 241
 Γλαφυρές 69, 119, 124
 Γλυφάδα (Ἀττ.) 728
 Γοδεφρεΐδος Βιλλαρδουΐνος 415
 Γόλος 297, βλ. καὶ Βόλος
 Γόμφοι 119
 Γόρδιος Ἀναστάσιος 222, 225
 Γορίτσα 268
 Γούλας 231
 Γούλας Κων. 279
 Γούλας Νικόλ. 361
 Γουλιέλμος Ε' τοῦ Μομφεράτου 416
 Γούναρης Τάσος 552, 554
 Γουργιώτη Λένα 29, 198, 201
 Γούσης Δημήτριος 213
 Γραβριήλογλου Ἰωάννης 349
 Γρεβενά 164, 165, 173, 174, 176, 188,
 200, 203, 324, 327, 329, 330, 359,
 360, 729
 Γρηγοράκης Ἀντώνιος 49
 Γρηγοράκης Παναγιώτης 49
 Γρηγοράκη (μνημεῖο) 49, 55
 Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια 547
 Γρηγόριος Ε' 635
 Γρηγόριος Κεραμεύς Ἀρχ. 290
 Γύφτικα (Βελεστίνου) 204
 Γύφτοι 185, 188, 204, 205
- Δ
- Δαδίων 357
 Δαμάσιον 165, 166
 Δαμοδός Βικέντιος 647, 648
 Δανάη 116
 Δανικόπουλος Θεμ. Ἀ. 270
 Δάρβαρις Δημήτριος 625
 Δασκαλάκης Ἀπόστ. 589
 Δαυῖδ (Παλ. Διαθ.) 638
 Δεληβοριάς Ἄγγ. 62
 Δεληγιώργη (κληροδότημα) 53
 Δεληγιώργης Στέργιος 348
 Δεληγραμματίκας Δ. 353
 Δεληνικόπουλος Ἀλέκος 213
 Δελιγιάννης Θεόδ. 276, 277
 Δέλτα Πηνηλόπη 516
 Δελφοί 114
 Δερβένιον 121, 137
 Δεσκάτη 164, 166
 Δεσπίνης Γ. 62
 Δεσποτάτο Ἡλείρου 419, 420, 422
 Δήμητρα 114, 119, 127, 136, 138
 Δημητριάδα 115, 412, 413, 415, 418,
 421-425
 Δημητριάδης Κων. (γλύπτης) 284
 Δημητριάδης Σωτήρης 439-441
 Δημητρεῖς 289-290, 294, 297-299, βλ.
 καὶ Φιλιππίδης Δανιήλ, Κωνστα-
 ντᾶς Γρηγόριος
 Δημήτριος ὁ Πολιορκητῆς 67
 Δημόπουλος Ἀντώνιος 248
 Δημόπουλος Γεώργιος 347, 350
 Δημόπουλος Ἰωάννης 347
 Δήμος Παγασῶν 374-376, Σκοτούσσης
 383, Νευροπόλεως 327
 Δημοσθένης 109, 290
 Δήμου Δήμος 347
 Δημουλαῖς 278
 Δημπαμπᾶς Δ. 353
 Δημτσιούδης Δήμος 246
 Διανελόπουλος Γεώργιος Κ. 270
 Δίας 136-138
 Δίας Θαύλιος 124
 Δίας Καταχθόνιος 118, 127, 130, 136
 Δίας Μειλίχιος 67, 130
 Διδυμότειχο 730

- Δίκτυννα 115, βλ. καί Βριτόμαρτις
 Δίλοφο (Λαρίσης) 65
 Διμήνι 236, 239
 Διογένης 290
 Διόδωρος 108, 114, 115
 Διόδωρος ὁ Σικελιώτης 81
 Διομήδης 106
 Διονύσιος ὁ Σκυλόσοφος 635
 Διόνυσος 69, 80, 113-133, βλ. καί Dionsos
 Διόνυσος Ζαγρέας 113, 118
 Διόνυσος Κάρπιος 119, 120
 Διόσκουροι 116
 Δίων Χρυσόστομος 135
 Δοβροῦτσι 317
 Δόλοπες 107
 Δολοπία 121
 Δομένικον 166
 Δομοκός 168, 197, 383
 Δομπούλας Κων. 50
 Δόσης Ἰ.Α. 47-49
 Δουλγέρη-Ἰντζεσίλογλου Ἰ.Α., βλ. Ἰντζεσίλογλου-Δουλγέρη Ἰ.Α.
 Δούναβης 605, 661, 665, 696
 Δούσμανης Βίκτωρ 167
 Δραγούλεφ 242
 Δραγούμης Στέφανος 229
 Δράμα 724
 Δράμαλης Γεώργ. 270
 Δράμεση Ὀλυμπία 350
 Δραπετσώνα (Πειρ.) 728
 Δρούγιας Χρόνης 315, 316, 330
 Δύο Ἄλμυροί 417, 418, 422-425, βλ. καί Ἄλμυρός
 Δωδεκάνησα 351, 352
 Δωρόθεος Σχολάριος 183
 Δώτιον πεδῖον (Πελασγιώτιδος) 136
- Ε**
- Ἐβραῖοι 205
 Ἐγγλέζοι 556
 Ἐγγονόπουλος Νίκος 604, 605, 608
 Ἐδεσσα 122, 729
 Ἐκάτη 127, 129
 Ἐλασσόνα 163-165, 176, 203, 359-361, 365, 366
 Ἐλβετία 686
 Ἐλεονώρα τῆς Σαβοΐας 416
 Ἐλευθεραί 122
 Ἐλευθέριο (Θεσσαλονίκης) 728
 Ἐλεύθερο (Κονίτσης) 248
 Ἐλευθερούπολη 729
 Ἐλευθεροχώριον (Ἐλασσόνος) 165, 166
 Ἐλευθεροχώρι (Φερῶν) 235
 Ἐλληνικό (Ἰ.Α.) 728
 Ἐλύτης Ὀδυσσεάς 602, 604, 605
 Ἐμμανουήλ Ἰωάννης 696
 Ἐμμανουήλ Παναγιώτης 696
 Ἐμπειρῖκος Ἀνδρέας 604, 606-608
 Ἐμπεδοκλῆς 605
 Ἐνετία 679, βλ. καί Βενετία
 Ἐνετοί 423, βλ. καί Βενετοί
 Ἐννοδία 64, 66, 137, 138 βλ. καί Ennodia
 Ἐντέμ Πασᾶς 163, 166, 167
 Ἐνυάλης Λάμπρος 359
 Ἐξαρχος Μ. 454
 Ἐπικράτης 122
 Ἐπικρατίδας 128
 Ἐπισκοπή Βελεστίνου 418, 422, 425
 Ἐπισκοπή Δημητριάδος 422
 Ἐπτάνησα 615, 679, 680, βλ. καί Ἰόνια Νησιά
 Ἐρέτρια 237
 Ἐρινύες 116, βλ. καί Μανίες, Μέλαινες
 Ἐρμῆς 115, 123
 Ἐρμιππος 118
 Ἐρμούπολις (Σύρου) 194
 Ἐρρῖκος τοῦ Βαλλανσιέν 415
 Ἐρρῖκος (Λατ. αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως) 415-417, 420
 Ἐστιῶτις 118
 Ἐθαγγελινός Ν. 355

Εύβοια 115, 201, 730
 Εύθυμάτος Γερ. 353
 Εύμηλος 87, 105, 240
 Εύμενίδες 116
 Εύξεινος Πόντος 240
 Εύοσμο (Θεσσαλονίκης) 728
 Εύριδική 80
 Εύριπίδης 79, 80, 82-85, 87-91, 134
 Εύρυμεναί 118
 Εύρυσθέας 106
 Εύρώπη 196, 197, 293, 295, 442, 539, 587, 599, 619, 627, 649, 666, 683, 714
 Εύσταθιος (Θεσσαλονίκης) 134
 Εύφροσύνη (αυτοκράτειρα) 414
 Ήχεκράτης (Φεραίος) 128
 Ήχεκρατίδας 121

Z

Ζαγορά 282, 291, 293, 347, 353, 376, 565, 566
 Ζαγόρι 173, 177, 194, 383, 387
 Ζαγορίσιοι 193
 Ζαγρεύς 130, 134
 Ζακυθηνός Διονύσιος 413
 Ζακύνθιοι 204
 Ζάκυνθος 224
 Ζαμπέλιος Ήωάννης 546, 552
 Ζάμπορδας (Γρεβενών) 199
 Ζάρα Εδαγγελία 354
 Ζαραμπούκας Κώστας 555
 Ζάρας Ζήσης 232
 Ζάρας ιατρός 231, 232, 247, 354, 485
 Ζάρκος 229, 317
 Ζαρκούλης 278
 Ζάρρας Ήντ. 231
 Ζάρρας Γεώργιος 236
 Ζαφειρόπουλος Κλ. 559
 Ζάχος Εδστ. 277
 Ζέϊκος Κων. 355
 Ζέκος Κων. 515

Ζήλου Ήλισσάβητ 352
 Ζέτσεφ Μαρίν 577, βλ. καί Zečev Marin
 Ζήκας (ληστής) 278
 Ζημέρης Κ. 553, 554
 Ζημιανίτης Ήλίας 348, 351
 Ζήσης Ήστέριος 511-513, 515
 Ζήσης Τιμολ. 355
 Ζησόπουλος Κων. 279
 Ζούκης Γ. 353
 Ζουπάνι 195, 660, βλ. καί Πεντάλοφον Βοϊού
 Ζουπανιώτες 195
 Ζωγράφος (Ήττ.) 728
 Ζώρας Γεώργιος 616
 Ζωσιμάς Ήσφιγμενίτης 178, 185, 201, 357

H

Ήγουμενίτσα 199
 Ήλιάδης Μανασσής 586
 Ήλιούπολη (Ήττ.) 728
 Ήλιοπούλου Μάρθα 350
 Ήνωμένες Πολιτείες Ήμερικής 475
 Ήπειρος 174, 175, 188, 190, 195, 196, 198, 201, 203, 206, 280, 315, 382, 383, 387, 416, 421, 482
 Ήπειρώτες 182, 193
 Ήρα 115
 Ήράκλεια 108
 Ήράκλεια (Σερρών) 729
 Ήρακλής 80-82, 85, 88, 90, 91, 105, 106, 123, 637, 682
 Ήράκλειο (Κρήτης) 729, 732
 Ήρόδοτος 790
 Ήσίοδος 564, 564
 Ήσύχιος 114, 115, 133

Θ

Θάνου Εδαγγελία 354
 Θούλια (Βουφόνια) 124

- Θαυλίου Διός ναός 44, 52, 55
 Θαλάμες (Πελοπονν.) 117
 Θείρσιος 579-583, βλ. καί Thiersch Fr.
 Θεόγνητος ὁ Θεσσαλός 137
 Θεοδώρητος 127
 Θεοδωρόπουλος Νικ. 353
 Θεόδωρος, ἐπίσκοπος Χαλκίδος 419
 Θεοδώρου Δημήτριος 550
 Θεοκράτης 290
 Θεόκριτος 119
 Θεόπομπος 124, 125, 154
 Θεοτόκης Νικηφόρος 648-650
 Θεόφιλος Γεωργ. 270
 Θεόφραστος 119
 Θεοχάρης Δημήτριος 62
 Θεοχάρη Μαρία 62
 Θεοχαρίδης Δημ. 232
 Θερμοπύλες 108, 414
 Θεσπρωτία 188
 Θεσσαλονίκη 178, 182, 248, 414, 415, 416, 421, 728
 Θήβα 108, 420, 423, 424, βλ. καί Thebes
 Θηβαῖοι 107, 108
 Θηρεςία Μαρία 568
 Θουκυδίδης 79, 106
 Θουριγγία 580
 Θούριοι (Κάτω Ἰταλίας) 130, 135
 Θράκη 106, 113, 115, 125, 199, 241, 383, 387, 730
 Θυμαράκια (Βελεστίνου) 123
 Θωμόπουλος Ι.Α. 626
- Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ 638
 Ἰθάκη 224, 357
 Ἰννοκέντιος Γ', Πάπας 415, 417, 419
 Ἰντζεσίλογλου-Δουλγέρη Ἀργυρούλα 31, 35, 39-60, 62, βλ. καί Δουλγέρη-Ἰντζεσίλογλου Ἀργ.
 Ἰντζεσίλογλου Μπάμπης 62, 70
 Ἰνώ-Λευκοθέα 114, 116
 Ἰόνια Νησιά 613-615, 680, βλ. καί Ἐπτάνησα
 Ἰουδαῖοι 131, 637
 Ἰουλιανός 134
 Ἰπποκράτης 588
 Ἰπόλυτος 130, 132, 133
 Ἰπώνιον (κάτω Ἰταλ.) 136
 Ἰρινί 383, 388, βλ. καί Ἀσπρώγεια (Φαρσάλων)
 Ἰρφάν Μπέης 163
 Ἰσαάκιος, αὐτοκράτωρ 416
 Ἰσθμός Κορίνθου 117
 Ἴσις 130
 Ἰσοκράτης 108, 542
 Ἰσπανία 423
 Ἰταλία 130, 136, 423, 540, 613, 680
 Ἰταλοί 415, 554
 Ἰύγγιος 114
 Ἰωαννίδης Ἰωαν. Β. 270, 274, 278
 Ἰωαννίδης Λευτέρης Μ. 730
 Ἰωάννινα 119, 203, 224, 383, 387, 659, 730
 Ἰωάννου Φίλιππος 282
 Ἰωλκός 85, 118
 Ἰωνία 117

I

- Ἰάκωβος, ἐπίσκοπος Λιτζᾶς καί Ἀγράφων 223
 Ἰάκωβος Σιναΐτης 290
 Ἰάσων 79, 107-109, 117, 118, 285, 372, βλ. καί Iason
 Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας 687
 Ἰδρωμένος Ἀνδρέας 680

K

- Καβάλα 729
 Καβελλαρά-Βαθύλη Ἀλεξ. 352
 Καπιέ 549
 Καθακλή Βουλγαρίας 242-244, 383, 387, 388
 Καζάκου Παρασκ. 50

- Καζῆς Δημ. 183
 Καϊλάργια 165
 Καϊσαρ 119
 Καισαριανή (Ἄττ.) 728
 Καϊσαρλῆς Ἰωάννης 248
 Κακαβογιάννης Εὐάγγελος 25, 35, 61-78
 Καλά Νερά 377
 Καλαμάτα 476, 730
 Καλαμπάκα 176, 182, 273, 280, 317
 Καλαμπόκας Παναγ. 551
 Καλαποθάκης Δημ. 546, 548-550
 Καλαρρύτες (Ἡλείου) 190
 Κάλβος Ἀνδρέας 600, 614
 Καλιφόρνια 64
 Καλλές Νίκ. 29
 Καλλιθέα (Ἄττ.) 728
 Καλλίνικος Γ' (Πατριάρχης) 565, 566
 Καλογηραῖοι (οἶκος.) 199
 Καλόγηρος Δημήτριος 356
 Καλογρούλης 559
 Καλοῦρι (Κισσάβου) 202, βλ. καὶ Τόιθασι
 Καλτσωνᾶς Χρῆστος 236
 Καλτσουνούδης Γεώργιος 246
 Καμαριανός Νέστωρ 567
 Καματερό (Ἄττ.) 728
 Καμηλάκης Παναγ. 171-219, 439, 440
 Καμηλούδης Μόσχος 254
 Κανακάρη-Βενιζέλου Καίτη 351
 Κανάλια (Βόλου) 267, 383, 387, 454, 458, 460, 482, 552
 Κανάρης Κων. 519
 Κανελλόπουλος Ἀθαν. 700
 Καντζιλιέρης Ἡλ. 47
 Καντήραγας (Μαγνησίας) 282, 283
 Καπνιάς Βασ. 231
 Καποδίστριας Ἰ. 293, 295, 566, 677-689
 Κάπουρνα 267, βλ. καὶ Κάπραινα
 Καππῆς Γιάννης 31, 35
 Καππῆς Δημήτριος 49
 Κάπραινα 479, βλ. καὶ Κάπουρνα
 Καραβασίλης 232
 Καραβέλοβ Λιούμπεν 720, 721
 Καραγάτς 244, βλ. καὶ Ὀρεστιάδα
 Καραγιάννης Μιχαήλ 224
 Καραγιώργος Ἀριστομένης 351
 Καραγκούνηδες 174, 176, 183, 186-188, 191-193, 201, 203, 204, 229, βλ. καὶ Γκρέκοι
 Καραθανάσης Ἀθανάσιος 221-226
 Καραμανώλης Κωνστ. 228
 Καραμανώλης Ὀδυσσεύς 485
 Καραμπαϊράμ 482, βλ. καὶ Πολυδάμειο Φαρσάλων
 Καραμπέρης Ἀθανάσιος 232
 Καραμπερόπουλος Βασίλειος Κ. 13, 227-234
 Καραμπερόπουλος Δημήτριος Ἀπ. 14, 25, 27, 33, 35, 219, 225, 407, 563, 564, 569, 585-598, 725, 735
 Καραμπερόπουλος Κυριάκος Δ. 33
 Καραμπερόπουλος Τριαντάφυλλος 348
 Καρασμάνογλου 277
 Καρασμάνογλου Ἀθαν. 355
 Καρασμάνογλου Γ. 356
 Καρασμάνογλου Ζ. 274
 Καρᾶς Γιάννης 589
 Καραστεργίου Γιωργάκης 329
 Καρατζᾶς Ἰωάννης 696
 ΚARIOΦΥΛΛΗΣ Ἰωαννάκης 224
 ΚARIOΦΥΛΛΗΣ Μανουήλ 224
 Κάργας Γεώργιος 281
 Καρδίτσα 182, 203, 229, 233, 273, 327, 547, 550, 551, 553, 555-560, 730
 Καρκαβίτσας Ἀνδρέας 204, 276
 Κάρλα Λίμνη 46, 49, 202, 222, 230, 449-471, βλ. καὶ Βοιθῆς
 Κάρλοβο (Βουλγαρίας) 722
 Καρναβᾶς Ἀπόστολος 235-265
 Καροῦσος Τάκης 560
 Καρπενῆσι 221-223, 351, 383, 386, 388
 Καρτάλης Γεώργιος 270, 275, 355, 548
 Καρτάλης Ἰωάννης 270

- Καρταπάνης Γρηγόρης 282
 Καρτέσιος 648, βλ. καί Descartes
 Καρυά (Ἐλασσόνος) 164-166
 Καρυές (Λαρίσης) 245
 Κάσσανδρος 67
 Καστοριά 194, 383, 387, 388, 729
 Καστράκι (Βελεστίνου) 43, 44
 Καταρτζῆς Δημήτριος 586
 Καστανιά 482, βλ. καί Ἀληφακλάρ
 Καταφύγι (Γρεβενῶν) 324
 Κατερίνη 165, 166, 729
 Κατσαγιώργης Βαγγέλης 348, 551
 Κατσαγιώργης Θανάσης 550
 Κατσάκης Πέτρος 729
 Κατσαντώνης Λάζαρος 358
 Κατσειλεμπόγκεν (Γερμ.) 420
 Κάτω Λεχώνια 729, βλ. καί Λεχώνια
 Καφαντάρης Γεώργιος 712
 Κένταυρος 79
 Κεραμίδι (Βόλου) 317, 454
 Κερασιά (Βόλου) 267, 296, 317, 454, 458, 460
 Κερασιώ (Καρδίτσας) 327
 Κερατσίνι (Πειρ.) 728
 Κέρκυρα 224, 387, 476, 482, 546, 679, 688
 Κερκυραῖοι 680
 Κέρπης Ἰούλιος 547, 599-609
 Κεφαλόβρυσσο (Βελεστίνου) 189, 192, 353, 432, βλ. καί Ὑπέρεια Κρήνη
 Κεφαλονιά 442
 Κηπουριό (Γρεβενῶν) 185
 Κηφισιά (Ἄττ.) 728
 Κικέρων 118
 Κιλελέρ (Λαρίσης) 229, 230, 231, 233, βλ. καί Κιολελέρ
 Κίνα 714
 Κιολελέρ 479, 481, 482, βλ. καί Κιλελέρ
 Κιουρί Ζολιό 603, 604
 Κίσαβος 187, 193, 202
 Κισσός (Πηλίου) 346
 Κιτσοπανίδης Χαρίλαος 352
 Κλεισθένης 701
 Κλειομήδης 564
 Κλήμης Ἀλεξανδρείας 129, 131, 136
 Κλήμης, Μητροπολίτης Ἰωαννίνων 224
 Κογκούλης Δημήτριος 284, 353
 Κογκούλης Δημήτριος Ἀθ. 27
 Κοδικᾶς Παν. 588, 648
 Κοζάνη 165, 203, 695, 729
 Κοζανίτες 202
 Κοκκίνα 232, 284, 383, 434, βλ. καί Μουσαφακλί
 Κοκκωτοί (Ἄλμυροῦ) 348
 Κολιοῦ Νίτσα 13, 267
 Κολοβός Ἰωάννης 361
 Κολοκοτρώνης Θεόδωρος 636
 Κομνηνός Θεόδωρος, Δούκας Ἡπείρου 416, 421
 Κομοτηνή 149, 730
 Κόνιαρι (Βελεστίνου) 267, 268, 320, 482, βλ. καί Χλόη
 Κονιάροι (Τοῦρκοι) 174, 177, 178
 Κονίδης Γεώργιος 349
 Κόνιτσα 188, 203, 667
 Κονοσπύρης Ἐλευθέριος 551
 Κονοσπύρη (οἰκογ.) 204
 Κόντης Βασ. 554
 Κοντογεωργίου, (Σχολή Βόλου) 550, 551, 553
 Κοπαναῶς Ἀλέκος 555, 559
 Κοπανᾶς Ἰ. 551, 553
 Κοπατσαραῖοι 442
 Κοραῆς Ἀδαμάντιος 292, 535-543, 581, 625, 629, 677, 680, 694
 Κορδάτος Γιάννης 229
 Κόρινθος 117, 244, 414, 420, 730
 Κορνάρος Βιτζέτζος 600
 Κορομηλάς Λ. 553
 Κορδαλλεύς Θεόφιλος 222
 Κορδαλλός (Πειρ.) 728
 Κορωνιός Ἀντώνιος 695, 696

Κορωνίς 114
 Κοσμάς ὁ Αἰτωλός 614, 635
 Κοσμίδης Κοσμάς 356
 Κότελ (Βουλγαρίας) 722
 Κοτζιούλας Γεώργιος 555
 Κουβάτης Γεώργιος 351
 Κούλας (ληστής) 278
 Κουμαριανού Αἰκ. 290
 Κούμας Κωνσταντῖνος 649, 660
 Κουμουνοδοῦρος Ἀλέξανδρος 478
 Κούν Κάρολος 560
 Κουντούρης Δημήτριος 231, 232
 Κουντούρης Σωτήριος 485
 Κούρτιος Ἀριστοτέλης 373, 443
 Κουρφάλι (Ἐλμυροῦ) 230
 Κουτλαύκας Ν. 353
 Κουτσομούλια (Τρικάλων) 178
 Κουτσιαρῆς Ἀθαν. 232
 Κουτσοπανάγος Ἰωάννης 351
 Κουτσούφλιανη (Καλαμπάκας) 317
 Κρανί (Ἐλασσόνος) 317
 Κράνοβο (Βελεστίνου) 51, 230, 433
 Κρανών 115, 122
 Κρατύλος 399
 Κρηθέας 105
 Κρέων 89
 Κρήτη 130, 137, 189, 244, 672, 685, 729
 Κροντηρᾶς Κ. 551, 553
 Κρούσοβο (Μακεδονίας) 190
 Κυδωνίαι 685
 Κύθηρα 615
 Κυκλάδες 109, 442
 Κύκλωπες 105
 Κυνός Κεφαλαί 235, 236, 239, 507, βλ.
 καὶ Καραντάο
 Κύπρος 351, 679, 685
 Κύρης Ἀθανάσιος 214
 Κυριαζῆς Ν. 353
 Κύριλλος Πατριεὺς (Λαυριώτης) 640
 Κυρίτσης ἢ Στεφανοβίκ Ἰωάννης 255
 Κυτούδης Γεώργιος 236
 Κυτούδης Κύρος 244, 246, 250

Κωνσταντᾶς Γρηγόριος 180, 289, 292-
 294, 297, 298, 566, 621
 Κωνσταντέλος Κωνστ. 279
 Κωνσταντινίδης Φ. 353
 Κωνσταντῖνος Μέγας, βλ. Μέγας
 Κωνσταντῖνος
 Κωνσταντινούπολη 222, 274, 291, 292,
 294, 383, 387, 408, 414, 416, 420,
 435, 563, 621, 625, 641, 678, 684,
 710, 722, βλ. Βασιλεύουσα καὶ
 Πόλη

Λ

Λάβθας Γεώργιος 439
 Λαδογιάννης Κώστας 355
 Λαζάρου Ἀχ. 353
 Λαινᾶς Θεοφάνης 79-104
 Λακεδαιμόνιοι 106, 107
 Λακέρεια 124
 Λαμία 121, 387
 Λάμπρος Σπυριδων 443, 657
 Λάμψακος 117
 Λαπούδης Βασίλειος 246
 Λάρισα 106, 107, 109, 116, 117, 119-
 122, 132, 163, 166, 174, 176, 184,
 189, 196, 203, 229, 232, 238, 247,
 269, 273, 280, 294, 325, 327, 396,
 413-415, 417, 421, 431, 443, 449,
 452, 459, 460, 552, 553, 588, 732,
 βλ. καὶ Larissa
 Λάσκαρης Νίκ. 553
 Λατῖνοι 414, 415, 420
 Λατομεῖο (Βόλου) 417
 Λαχαναγορά (Βελεστίνου) 350
 Λαχανοπάζαρο (Βελεστίνου) 189
 Λέαρχος 115
 Λέβσκι, βλ. Λέφσκι Βασίλ
 Λεγρᾶνδ Αἰμίλιος 657, βλ. καὶ Le-
 grand
 Λειψία 580

Λεάνδρος Ἰωάννης 180, 289, 290, 294, 297, 298
 Λεοντίνης Γεώργιος 611-624
 Λεπενίτσα (Ἰωαννίνων) 383, 387
 Λέρμοντοβ 720
 Λεῦκτρα 107, 108, βλ. καὶ Leuktra
 Λέφσκυ Βασίλ 674, 722, 725
 Λεχοβίτες 195
 Λέχοβο (Φλωρίνης) 195
 Λεχώνια 268, 423, 482, βλ. καὶ Κάτω
 Λεχώνια
 Λητή 121
 Λιάρος 231
 Λιμηρά Ἐπιδαύρου 117
 Λιούρας Γεώργιος 48
 Λομβαρδοί 415, 416, 417, 420
 Λουδοβίκος Α' (βασιλ. Βαυαρίας) 581
 Λουκιανός 127, 290
 Λούκιος Πολύβιος 290
 Λυδός 118
 Λυκοῦργος (γιός τοῦ Φέρη) 80
 Λυκοῦργος (βασιλ. Θράκης) 113, 114, 125
 Λυκουρίνου Ἀγγελικὴ 356
 Λυκοφρίον 290
 Λυκόφρων 106, 108
 Λύσανδρος 116

M

Μαγαλιῶ Κούλα 555, 556, 559, 560
 Μαγούλα Ἀγροκηπίου (Βελεστίνου) 46
 Μαγούλα Μάτι (Βελεστίνου) 46
 Μαγούλα Μπακάλη (Βελεστίνου) 42, 47, 61, 64, 66, 68, 70
 Μαγνησία (Μ. Ἀσίας) 66
 Μαγνησία 118, 125, 172, 176, 179, 235, 279, 280, 297, 346, 373, 377, 425, 449, 450, 452, 460, 551, 552, 553, 556, 729
 Μάγνης Νικόλαος 180, 289, 294, 297, 298

Μάγνητες 107
 Μαζαρράκης Νικόδημος 221-226, βλ. καὶ Νικόδημος Μαζαράκης Φεραῖος
 Μαϊάνδρος (ποτ.) 66
 Μακαριοπόλσκυ 722, βλ. καὶ Μιχαηλόφσκυ
 Μακεδονία 67, 106, 108, 109, 122, 174-176, 178, 188-190, 196, 198, 201, 242, 359, 360, 382, 383, 387, 442, 661, 729 Μακεδονία Δυτικὴ 173, 179, 185, 195, 200, 202, 203, 660, βλ. καὶ Macedonia
 Μακεδόνες 138, 231
 Μακρῆς Ἀχιλ. 232
 Μακρῆς Βασίλειος 212
 Μακρῆς Βησσαρίων 224
 Μακρῆ Θάλεια 59, 60
 Μακρόνησος 603
 Μακρυγιάννης 602
 Μακρυράχι Καραμπάσι (Ἅγιος Βλάσιος) 482
 Μακρυνίτσα 182, 422, 425
 Μαλαμάκης (τσιφλικὰς) 230
 Μαλίδα 121
 Μαλούκα (Βελεστίνου), βλ. Χαλκοδάκιον
 Μαμαλούδης Ριγῶτος 236
 Μαμαλούδης Γεώργιος 236, 244
 Μάνταλος-Νάσος 667, βλ. καὶ Ἀθανάσιος Κυριάκου Παπαποστόλου
 Μαντζιάρας Θ. 455-457
 Μαντζαρλῆς Γεώργιος 660
 Μαντουβάλου Μαρία 35
 Μαρακοί 107
 Μαργαριτόπουλος Νικ. 232
 Μαρκαντώνης Ἰωάννης 29
 Μασσαλία 117
 Μαυροβούνιοι 723
 Μαυροβούνιον (βουνό) 187
 Μαχαλόρεμα (Βελεστίνου) 52, 69

- Μεγάλο Μοναστήρι 229, 235, βλ. καί
Σαλασλάρ
- Μέγας Ἀλέξανδρος, βλ. Ἀλέξανδρος
Μέγας
- Μέγας Κωνσταντῖνος 637
- Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, βλ. Ἀνθρακί-
της, Μεθόδιος
- Μελᾶς Λέων 253
- Μελᾶς Σπ. 546, 552, 553
- Μελένης Σ. 271
- Μελετιάδης Χάρης 625-634
- Μελέτιος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν
289-292, 294, 297, 298
- Μελικέρτης 115, 117, 118
- Μελιθοία 118
- Μελισσηνός Κωνσταντῖνος 418, 422,
425
- Μελισσηνός Νικόλαος 425
- Μελίσσια (Ἄττ.) 728
- Μελίτεια 116
- Μελούνα 163, 168
- Μέρος Ἀλέκος 231, 232
- Μεριστούδης Γεώργιος 236
- Μεσημβρία (Ἄνατ. Ρωμυλίας) 242
- Μεσόγειος 412
- Μεσόγειοι Νῆσοι 682
- Μεσολόγγιον 383, 388, 685
- Μεταμόρφωση (Ἄττ.) 728
- Μεταξᾶς Ἰωάννης 603
- Μετζίτ (Βελεστίνου) 176
- Μέτερνιχ 710
- Μέτσοβο 186, 324, 325, 337-341
- Μήδεια 81, 84
- Μηλιά (Μετσόβου) 186
- Μηλιάρκης Ἀντώνιος 180
- Μηλιές Πηλίου 291, 293, 294, 347,
355, 587
- Μητρόπολη (Θεσσαλιώτιδος) 121
- Μητσοπούλου Τζένη 552
- Μικρά Ἀσία 178, 354, 550, 605, 682
- Μικρό Περιβολάκι (Μαγν.) 176, 232,
235, 239, 360
- Μιλαντίνοβ Κωνσταντῖν 721
- Μίλλερ Ο. 416
- Μινύες 117
- Μιράντα ἢ Ντιριντάουα 560
- Μισαῖοι (οἰκογ.) 199
- Μιτζέλα, Παλαιά 193
- Μιτόπουλος Γεώργιος 279
- Μιχαήλ, Ἐπίσκοπος Βελεστίνου 422
- Μιχαηλίδου Μαίρη 29
- Μιχαηλόφσκυ Ἰλαρίων 722, βλ. καί
Μακαριοπόλσκυ
- Μιχολίτσης Γεώργιος 361
- Μιχουλίτσης (μυλωνᾶς) 194
- Μνημοσύνη 135
- Μοισιόδαξ Ἰώσηπος 588, 648, 649, 650,
658, 682, 683, 686
- Μολδαβία 621
- Μολδοβλαχία 709
- Μολιέρος 553
- Μοναστήρι (Μακεδονίας) 189
- Μοναστήρι Ἀγίου Ἰλαρίωνος 418, 422,
Ἄγιου Νικόλαου τοῦ Νέου 422,
Κάτω Παναγιᾶς Ξυνιάς 418, 422,
Ἄνω Παναγιᾶς Ξυνιάς 422, Ἀγίου
Νικάνωρος (Γρεβενῶν) 199, τοῦ
Βελεστίνου 417, 418, Μεγίστης
Λαύρας 420, Ὁξείας ἐπισκέψεως
τῆς Πανάγνου Θεοτόκου Μακρυ-
νίτσας 422, 425, Τιμίου Προδρό-
μου Συκῆς 293
- Μόναχο 580-582
- Μορᾶρος Κώστ. 289-313
- Μορίδης Θεόδωρος 560
- Μοσχᾶτο (Πειρ.) 728
- Μοσχολοῦρι (Ἰωαννίνων) 224
- Μότσαρτ 568, 605
- Μουζάκης Στέλιος 315-344
- Μουζάκι (Καρδίτσας) 552, 554
- Μουλθίας μάχη 637
- Μουζενίδης Τάκης 556
- Μουκταρέλης Ἀναγνώστης 270
- Μουντάκης Βασίλειος 27

Μουντσούρης Κώστας 29
 Μουργκάνα (Θεσπρωτίας) 188
 Μουσαφακλί 230, 267, 268, 280, 283,
 284, 383, 388, βλ. και Κοκκίνα
 Μουστοξύδης Ἄνδρας 566
 Μουχταρέλος Χ. 278
 Μπακαλάκης Γεώργιος 61
 Μπακάλης Βασίλειος 42, 45, 62
 Μπακάλης Στέργιος 42
 Μπάκας Ἄθαν. 231
 Μπακτσιβάνος 278
 Μπαλαμώτη Μαρία Μ. 355
 Μπαλαμώτη (μύλος) 194
 Μπαλᾶς Δημ. 232
 Μπαλατσοῦ Θεοχάρης 279
 Μπαλγκουρανίδη Γιοβάνη 232
 Μπαλτῖνο 317
 Μπάλτσι 661, βλ. Βλάστη
 Μπαμποῦρι (Θεσπρωτίας)
 Μπαννίκας ἢ Νάσιος Χρ. 279
 Μπαρόνε Ἐττόρε 554
 Μπαουκλή (Βουλγ.) 383, 387
 Μπατακόγιας Στέργιος 346
 Μπεκτασήδες 434
 Μπενιζέλος Ἰωάννης 222
 Μπεράτι 197
 Μπερσεφλί 262, βλ. και Περσουφλί
 Μπόγρης 558
 Μποζῶτα-Καλογήρου Ἰωάννα 439, 440
 Μπολανάκης Ἰωάννης 635-642
 Μπολιθάρ 604, 605
 Μπομπότης Ἄθανάσιος 485
 Μπομπότης Βασίλειος 354
 Μπομπότης Μιχαήλ 485
 Μπομπότης Στέλιος 215
 Μπομπότης Στέφανος 211, 212
 Μποτέβ Χρήστο 674, 720, 725
 Μπουραζάνι 482, βλ. Ἀχίλλειον
 Μπούρας Βασίλειος 485
 Μπουσμπούκης Ἄντ. 330
 Μπραζιώτες 324
 Μπράσοβ 659, βλ. και Βρασον

Μύλλερ Ὁ. 421
 Μυλογούστα 166
 Μύλος Ἐμπειρικοῦ 195, Μπαλαμώτη
 48, 446, Πάντου 48, 54, 445, 446,
 Παπαγιώτου 48
 Μύρα 482, βλ. και Χατζημπαϊράκι

N

Νάκας 231
 Νάκος Θεοφάνης 352
 Νάξος 114, 115
 Νάουσα 729
 Ναπολέων 536, 613, 624, 680
 Νασίκας Ἄθαν. 281
 Νασίκας Γεώργιος 231, 346, 359, 360,
 365, 366
 Νασίκας Στέργιος 345-369
 Νάσιος Χρ., βλ. Μπαννίκας ἢ Νάσιος
 Χρ.
 Νάσο-Μάνταλος 667, βλ. και Παπαπο-
 στόλου Ἄθανάσιος
 Νάσου Τόλης 329
 Νάτσιος Δημ. 730
 Ναύπακτος 357
 Ναύπλιο 245, 250, 414
 Νέα Ἀγχίαλος 119, 412, 556
 Νέα Ἀρτάκη 730
 Νέα Ἰωνία (Ἄττ.) 728
 Νέα Λιόσια 728
 Νέα Πεντέλη (Ἄττ.) 728
 Νέα Φιλαδέλφεια (Ἄττ.) 728
 Νέα Χαλκηδόνα (Ἄττ.) 728
 Νεάπολη (Θεσσαλονίκης) 728
 Νεκράσοβ 720
 Νεμέα 80
 Νέο Ἡράκλειο (Ἄττ.) 728
 Νέο Μοναστήρι (Φθιώτ.) 243, 254
 Νέο Περιβόλι (Λαρισ.) 176, βλ. και
 Ἄβδουλάρ
 Νεοχώρι (Καρδίτσας) 554-556
 Νεοχώριον 383, 387

Νεσσωνίς 374

Νεστορίδης Βασ. 559

Νεύτων 650

Νημάς Θεόδωρος 29

Νιάρχος Κων/νος 643-646

Νίκαια (Πόντου) 419

Νίκαια (Πειρ.) 728

Νίκη (Λαρισ.) 196, 230, 479, 492, βλ. καί Χατζόμπασι

Νικόδημος Μαζαράκης Φεραῖος 221-226, βλ. καί Μαζαράκης Νικόδημος

Νικολαΐδης (τσιφλικᾶς) 233

Νικολαΐδης Ν. 450, 454

Νικολάου Φυλακτός 657, 659, 662, βλ. καί Nicolaus Phylacto

Νικολίδης Δημήτριος 696

Νίκου Βαγγέλης 361, 371-397

Νιμπής Βασίλειος Ἰ. 355

Νιώτης Ἀντώνιος 695

Νοαΐγ Κόμισσα ντέ 605

Νορμανδοί 423

Νταμπεγλί 267, 268, 280, 482, βλ. καί Ἅγιος Γεδεών (Βελεστίνου)

Νταντῆς Νίκος 327

Νταφούλης Ἀθαν. 231

Ντελόπουλος Γεώργιος 399-409, 424

Ντιλίχαλι 296

Ντίνας Στέργιος 327

Ντομοσλάρ 230, βλ. καί Παλαιό

Ντόντος 278

Ντόντος Γεώργιος 213

Ντόντος Εὐάγγελος 27

Ντόντος Ἰωάννης 550

Ντόντος Στέργιος 231, 232, 281, 350

Ντρίστρελα Βελεστίνου 205, Κοινοτική 446, Παπαγιώτου 446, Κων. Σιουμουρέκη 48

Ντρομπουγιαννούδης Παν. 246

Νυμφαῖο (Μακεδονίας) 190

Νύμφες 115

Νύσα 109

Ξ

Ξενάκης Χρῖστος 647-656

Ξάνθη 730

Ξενοκράτης 290

Ξενόπουλος Γεώργιος 508, 511

Ξενόπουλος Γρηγόριος 553

Ξενοφών 107, 108, 290

Ξένων 116

Ξεφτέρης (πρόξενος) 164, 166

Ξηριάς (Βελεστίνου) 276

Ο

Ὀγγηστός (ποτ) 238

Ὀδυσσέας 117

Ὀθρυσ 167

Ὀθωμανοί 658

Ὀικονομίδης-Γιαννακός 227, 231, 232

Ὀικονομίδης Δημ. 355

Ὀικονομίδης, δικηγόρος 231

Ὀικονομίδης Ζ. 232

Ὀικονόμου Γεώργιος 352

Ὀικονόμου Δημήτριος 695

Ὀικονόμου Ἰωάννης Λαρισαῖος 179 289, 290, 294, 296-298

Ὀικονόμου Κωνσταντῖνος ὁ ἐξ Οἰκονόμων 294

Ὀικονόμου Παναγ. 353, 357

Ὀικονόμου Σταῦρος 360

Ὀικονόμου Χρῖστος Π. 204, 285, 357

Ὀϊταῖα 121

Ὀκος Ἰωάννης 352

Ὀκου-Τσιάχρη Φρόσω 352.

Ὀλλανδία 686

Ὀλυμπος 114, 187, 580

Ὀδμβέρτος (κόμης) 421

Ὀμηρος 105, 290, 298, 565, 600, 601, βλ. καί Homer

Ὀμόλιον (Λαρίσης) 118

Ὀρβηλος (ὄρος) 240

Ὀρεστιάδα 244, 730

Ὅρθυς, βλ. Ὅθρυς
 Ὅρλιακας 665
 Ὅρφεύς 87, 137
 Οὐγγαρία 197
 Οὐζλάρ 230, 267, 268, 280, βλ καί Ὅγ-
 ιος Δημήτριος
 Οὐρανός 130, 135
 Οὐψάλα (Σουηδ.) 601
 Ὅφέλτης 80

Π

Παβία 29
 Παγασαί 106, 107, 109, 124, 270, 277,
 297, βλ. καί Pagasae
 Παγασητικός Κόλπος 413, 423, 449-
 460
 Παῖσιος Χιλινδαρίου 673
 Παλαιό Φάληρο (Ἄττ.) 728
 Παλαμάς Κωστής 83, 476, 667
 Παλέρμιο 423
 Παλιούρας Δημήτριος 51
 Παλιούρι (Καρδίτσας) 555
 Παλαίμων 115, 118
 Παλλήνη (Ἄττ.) 728
 Παναγία (Βελεστίνου) 42, 43, 47
 Παναγιωτόπουλος Θωμάς 232
 Πανάγος Ἀθανάσιος 356
 Πανέτσος Γεώργιος 351
 Πανουργιάς Θ. 47
 Πανταζόπουλος Νικόλαος 687, 693,
 699
 Πάντοβα 680
 Πάντος Γεώργιος 50
 Πάντου «Κατάστημα» 206
 Πάντου (οἶκος) 178
 Παπαγεωργίου Γεώργιος 351, 354
 Παπαγεωργίου Δημήτριος 346, 351
 Παπαγεωργίου Ν. 270, 274
 Παπαγεωργίου Σταῦρος 27
 Παπαγιαννόπουλος Γιάννης 31
 Παπαγιώτου Ἀνδρέας 194, 211
 Παπαδάκης Ἰ. 454
 Παπαδανιήλ Νικ. 232
 Παπαδημητρίου Ἀντ. 277
 Παπαδήμος Ἀπ. 274
 Παπαδιαμάντης Ἀλέξανδρος 600
 Παπαδοπούλου Ἀρχοντία 105-111
 Παπαδριανός Ἰωάννης 657-663
 Παπαζαφείρη Ἰωάννα 355
 Παπαζαφείρη Τιτίκα 355
 Παπαζαχαρίου Ἰ. 700
 Παπαζήσης Χρῆστος 281, 546, 251,
 252
 Παπάζογλου Ν. 353
 Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Καλ.
 665-668
 Παπαθανασίου Ἀπόστολος 411-430
 Παπαθανασίου Δημ. 519
 Παπαθεοδώρου Ζήσ. 279
 Παπαθεοδώρου Κώστας 27
 Παπαθεοδώρου Στέργιος 323
 Παπαϊωάννου Αἰγερνός 253
 Παπαϊωάννου Γεώργιος 351
 Παπαϊωάννου Ἰωάννης 347
 Παπακυριαζής Ἰωαν. 232
 Παπαλεῖβαδον 166
 Παπαπανταζής Ἀνθιμος 291
 Παπαποστόλου Ἀθανάσιος Κυριάκου
 667, βλ. καί Νάσο-Μάνταλος
 Παπαποστόλου Γεώργιος 349, 356
 Παπαποστόλου Μιχάλης 349
 Παπαρρηγόπουλος Κων. 535
 Παπαρρίζος Ζήσης 485
 Παπαρρίζου Στέλλα 355
 Παπαστεργίου (οἶκος) 194
 Παπατόλιας Κων. 355
 Παπατόλιας Στέργιος Ἰ. 349
 Παπαχατζής Γ. 700
 Παπαχατζής Νικ. Δ. 68
 Παπαχρήστος ἢ Μπαμπάκος Δημ. 351
 Παπαχρήστου Χρῆστος 350
 Πάππος 233
 Πασχάλη Ὁλγα 350

- Πάπυρος Gurob, βλ. Gurob πάπυρος
 Παρανάκας Ματθαῖος 222
 Παρίσι 537, 581, 582, 588, 630, 651,
 694
 Παρλίτσεβ Γρηγόρ 721
 Πασχάλης Μιχ. 270
 Πάσχος 231
 Παταούρας 232
 Πάτζης Γεώργιος 660
 Πάτρα 182, 194, 420, 730
 Παυλίδης Ἀχιλλέας 349
 Παυλίδης Παῦλος 248
 Παῦλος Α' (βασιλεύς) 349
 Παῦλος (Ἀπόστολος) 290, 637, 639
 Παύλου Κώστας 551, 553-557, 559, 560
 Παυρόλας Γρηγόριος 222
 Πausανίας 108, 117
 Πέζαρος Ἰωάννης 660
 Πειθόλαος 108
 Πειραιεύς 108, 192, 194, 282, 476, 728,
 βλ. καὶ Peiraeus
 Πελίας 79, 80, 81, 89, 117
 Πελασιγῶτις 116, 118, 119, 125, 136,
 274, 297, 374, 400
 Πέλιννα 133, 136
 Πέλλα 135
 Πελοπόννησος 117, 346, 347, 357, 414,
 442, 475, 482
 Πεντάλοφο (Βοῖου) 173, 193, 195, βλ.
 καὶ Ζουπάνι
 Πεπάρηθος 115
 Πέραμα (Πειρ.) 728
 Περδικάρης Μιχαήλ 568
 Περεισιάδης 553
 Περὶθλεπτο 232, 235, βλ. καὶ Σαρατζί
 Περιθόλι (Γρεβενῶν) 173-178, 183,
 188-190, 193, 198, 200-203, 317,
 323, 330, 388, 359, 360, 365, 372,
 383, 665-667
 Περιβολιῶτες 192, 197, 198, 202, 203,
 206
 Περικλῆς 88, 106
 Περιστερί (Ἄττ.) 728
 Περιστερόπουλος 232
 Περραιβία 121
 Περραιβοί 107
 Περραιβός Χριστόφορος 174, 588
 Πέρσες 109
 Περσεφόνη 81, 87, 118, 127, 131, 135,
 136, 138
 Περσεφόνη-Βριμῶ 130
 Περσία 108
 Πέρσοι 621
 Περσουφλί 228, 230, 267, 282, βλ. καὶ
 Ἄερινό
 Πετρονώτης Ἀργύρης 13, 50, 431-437
 Πετρούπολη (Ἄττ.) 728
 Πετρούπολις 569
 Πετροχειλίου Φίλα 282
 Πευκάκια (Βόλου) 282
 Πεύκη (Ἄττ.) 728
 Πηλέας 79, 117
 Πηλίδου Ροδή 350
 Πήλιο 46, 172, 176, 180, 181, 186, 187,
 193, 197, 202, 292, 346, 350, 442,
 444, 551, 556, 678
 Πηνειός 165, 450, 451, 454, 458, 459
 Πιερία 114, 199
 Πίνδαρος 134, 290
 Πίνδος 174, 176-178, 181, 184, 195-197,
 202, 203, 276, 315, 323, 665, 667
 Πιρσουφλί, βλ. Περσουφλί
 Πισσότης Γιαννίτσας 327
 Πίστας Παν. 626
 Πιτσαδιώτου Κική 355
 Πιτσιώρης Δημ. 29
 Πιτσιώτης Κων. 348
 Πλαϊνής 559
 Πλαϊνή Ματίνα 555
 Πλαταμών 165, 166
 Πλάτανος (Ἄλμυροῦ) 282
 Πλατεῖα Σμολένσκη (Βελεστίνου) 353,
 354
 Πλατύκαμπος (Λαρίσης) 453-455

Πλάτων 44, 88, 134, 290
 Πλούταρχος 108, 119, 129, 131
 Πόλη 723, βλ. καί Κωνσταντινούπολη
 Πολίτου Ἰαλέκα 439-441
 Πολίτης Νικόλαος 80, 346
 Πολίτης Φῶτος 556, 558
 Πολίχνη (Θεσσαλονίκης) 728
 Πολύβιος 40
 Πολυδάμειο (Φαρσάλων) 281, 482, βλ.
 καί Καραμπαϊράμ
 Πολύδωρος (Φεραῖος) 108, 153
 Πολυμέρου-Καμηλάκη Αἰκ. 27, 439-
 448
 Πολύφρων (Φεραῖος) 108
 Πόποθις Ράινο 722
 Πορομάνσκα Στοῖνα 669-675, βλ. καί
 Portmansca Stoyna
 Πορφύριος 129
 Ποσειδῶν 69, 117
 Ποσειδώνιος 290
 Ποστολάκας Δημ. 564
 Ποττούμπιν Μισέλ 551, 554
 Πουλιανός ἸΑρης 665
 Πούλιου ἸΑδελφοί 695
 Πουρνάρι (Κισσάβου) 202
 Πούσκιν 720
 Πούχνερ Βάλτερ 556, 557
 Πράππας Μόδεστος 236
 Πράππας Νικόλαος 352
 Πρασσᾶ ἸΑννίτα 361, 677-689
 Πρασσᾶς Βασίλ. 232
 Πρίγγος ἸΑ. 565, 556
 Πρίγγος Κ. 353
 Πρίντζιτο 569, βλ. καί Brigito
 Πρίντζος Γιάννης 449-471
 Προβελέγγιος ἸΑριστ. 546, 551, 552
 Πρόερνα 122
 Πρόκλος 129, 134, 564
 Προμύρι (Πηλίου) 382, 383
 Προσαλέντης Γρ. 353
 Πρωσσία 580, 631
 Πρωτεσίλαος 119

Πρωτοπαπᾶς Κ. 353
 Πρωτοψάλτης ἸΕμμανουήλ 566
 Πτελεός 119, 120, βλ. καί Φτελιό
 Πτολεμαΐδα 729
 Πτολεμαῖοι 119, 638
 Πτολεμαῖος Δ', 128, 131
 Πύθια 108
 Πυλαία (Θεσσαλονίκης) 728
 Πύλος 113
 Πύρασος 119
 Πύργος (ἸΑνατ. Ρωμυλίας) 242, 317
 Πύργος τοῦ Βισθίκη 433, τοῦ Γιουλέ-
 κα 433, τοῦ Μπασμπανέλλου
 433, Παπαποστολόη-Σίγουρα 433,
 τοῦ Τσέκου 433

P

Ραβένικα 421
 Ραγκαβῆς ἸΑλέξανδρος 721
 Ράϊκος Γ. 231
 Ρακόφσκυ Γκιώργκη 674, 720, 722-725
 Ράλλης Γεώργιος 691, 692
 Ραυτόπουλος Β. 551
 Ραφία 128
 Ρέα 127
 Ρέθυμνο 729
 Ρεσέτνικωφ Μισέλ 554
 Ρήγα Μαρία ἡ Γκουντίναινα 351
 Ρήγας Γαρέφης 351
 Ρήγειο (Φαρσάλων) 482, βλ. καί
 ἸΑἰθαλί,
 Ρήνος 420, 421
 Ριζόμυλος 166, 229, 230, 235, 240, 296,
 298, 454, 482
 Ριζοῦς 118
 Ρίτσος Γιάννης 603, 608
 Ρογήρος Β' 423
 Ρομφαίας Στάμος 232
 Ροντήρης Δημήτριος 556, 558
 Ροδόπη 240
 Ρόδος 116, 122

Ρουμανία 197, 709, 723
 Ρούμελη 682
 Ροῦμπος Π. Ἰ. 47
 Ρουσσώ 649, 711, βλ. καὶ Rousseau
 Ρωμαΐδης Δ. 353
 Ρωμανία 682
 Ρωμανός ὁ Μελωδός 600
 Ρώμη 133, 710, 714
 Ρωμιοὶ 665
 Ρωμυλία Ἀνατολική 229, 235, 240, 241-245, 250, 253, 254, 317
 Ρωσία 680-682, 694, 710
 Ρῶσοι 680
 Ρώτας Βασίλης 546, 551-553, 555, 556, 558-560

Σ

Σαβάζιος 130, 132
 Σαβθανάκης Βασ. 43, 275, 485
 Σαβθανάκης Δημ. 33
 Σαβθανάκη (οἰκογ.) 199
 Σάδοβον 165
 Σακελλάριος Παπαγιάννης 346
 Σακελλάριος Παπαγιώργης 346
 Σακελλαρίου Μιχ. 29
 Σακελλίων Γιάννης 554
 Σακελλίων Εὐάγγελος 554
 Σακκῆς Δημ. 473-505
 Σαλασλάρ 229, 245, βλ. καὶ Μεγάλο Μοναστήρι, Σαρασλάρ
 Σαμαράς Ἀθανάσιος 348
 Σαμαρίνα 323, 324
 Σαμάρিনিῶτες 197, 201
 Σαμψοῦς 383, 387
 Σαπουντζάκης Β. (συντ/ρχης) 167
 Σαρακατσαναῖοι 177, 204, 442
 Σαράντη (οἰκ.) 199
 Σαράντης Θ. 485, 665
 Σαρασίτης Θεόδωρος 354
 Σαρασλάρ 261-265, βλ. καὶ Σαλασλάρ
 Σαρατζὶ 230, 267, 268, 270, 280, 383, 387, 388, 482, βλ. καὶ Περί-βλεπτο
 Σαράτσης Δημ. 375
 Σαρρόπουλος Ἀνδρέας 350
 Σαρρόπουλος Χρῆστος 350
 Σάτυρος 123
 Σαχάρα 264
 Σθερώνης Χρ. 231
 Σθῶλος Ἀλέξανδρος 699
 Σγουρός Λέων 414
 Σελήνη 129
 Σέλιτσα 660, βλ. καὶ Ἐράτυρα Δ. Μακεδονίας
 Σεμέλη 115
 Σεμλίνο 657-663, 696
 Σέμψης Δημ. 354
 Σερατζὶ, βλ. Σαρατζὶ
 Σέρβια (Κοζάνης) 164, 360
 Σερβία 197
 Σέρβοι 659, 723
 Σέρρες 383, 387, 421, 729
 Σερτάδες 296
 Σέσκλο 201, 232, 235, 417, 479, 482
 Σέσκουλο 267, 268, 280, βλ. καὶ Σέσκλο
 Σεφέρης Γεώργιος 601, 608
 Σητεία 729
 Σιάτιστα 658
 Σιατιστινοὶ 202
 Σιάτρας Δημ. 27
 Σίγουρας Ἀποστ. 231, 232
 Σίγουρας Νικόλαος 27
 Σιδέρης Μαρῖνος 352
 Σιληνός 124
 Σιμωνίδης 118, βλ. καὶ Simonides
 Σινᾶ 294
 Σιουμουρέκης Ἀπόστολος 48
 Σίσυφος 117
 Σίφνος 478
 Σκαραμαγκᾶς 106
 Σκεντέρμπεης 605
 Σκιᾶθος 729

- Σκληῖθρο 454
 Σκόμπα 166
 Σκόπελος 729
 Σκορδά-Παπαγιαννοπούλου Ἰ. Ἀγγ. 507-518
 Σκορδῆ-Σαρροπούλου Μαρία 350
 Σκοτινιώτης Π. 29
 Σκοτούσα 108, 120, 121, 237, 238, 281
 Σκύρος 253
 Σκύφτης Ἰ. Ἀθαν. 485
 Σκύφτης Κων. 485
 Σλαβέικοβ Πέτρο 720, 722, 724, 725
 Σλάβοι 413, 684
 Σμίξη 200
 Σμολένσκη Κων. 50, 167, 347, 479
 Σμολένσκη Πλατεῖα (Βελεστίνου) 50, 176
 Σμύρνη 294, 383, 387
 Σολωμός Διον. 618
 Σόροβιτς 164
 Σόρογκας Γ. 216
 Σουζούκης (τσιφλικῆς) 240, 255
 Σουηδός 179
 Σούμαν Ρόμπερτ 607
 Σούρλας Γεώργιος 29, 356
 Σούρπη 556
 Σούτσος Σκαρλάτος 269
 Σοφᾶδες 229, 354, 730
 Σόφια 242
 Σοφοκλῆς 43, 79, 80, 82, 134, 290
 Σπανοδήμος (ἄγιογράφος) 47
 Σπανός Κώστας 519-531
 Σπανός Χρῆστος 348
 Σπάρτη 106
 Σπήλαιον (Γρεβενῶν) 327
 Σπέντζας Σάββας 691-707
 Σπέτσες 350, 672
 Σποράδες 115
 Σταθούδης Γεώργιος 248
 Σταϊκούδη Σταματία 236
 Στάμος Ἰ. Ἀθανάσιος 349
 Στάμος Ἰ. Ἀν. 47
 Σταμούλης Ἰ. Ἀθαν. 31
 Σταμούλης Γιάννης 550
 Σταμπούλοβ Στέφαν 720
 Στανίσεφ Κράστιου 670
 Σταυρίδης Γρηγόρης, βλ. Γρηγόρης Παρλίτσεβ
 Σταυρόπουλος Θεόδωρος 709-717
 Σταυρός (Ἰ. Ἀττ.) 728
 Σταυρούπολη (Θεσσαλονίκης) 728
 Στενήμαχος 242
 Στεργιόπουλος Δημ. 283
 Στερεά Ἰ. Ἑλλάδα 201, 475
 Στεφανοθῆκ ἡ Κυρίσης Δημ. 229, 245
 Στεφανοθῆκειο 23, 229, 232, 235, 407, 442, βλ. καὶ Χατζήμισι
 Στογιάνωφ Ζαχαρίας 241
 Στοκχόλμη 601
 Στράβων 290, 297, 298
 Στράνσκι 241
 Στρατάκου Ἰ. Ἑλένη 356
 Στρατηγόπουλος 408
 Στυλῖδα 357
 Συγγρός Ἰ. Ἀνδρέας 348
 Συκῆ (Πηλίου) 294, 295
 Συκιές (Θεσσαλονίκης) 728
 Συκούριο 176
 Συνοικισμός (Βελεστίνου) 178
 Συρία 117
 Συρταδιώτης 232
 Σφονδυλιᾶ-Ντόντου Μαρία 351
 Σχίζας Ἰ. Ἡλίας 354
 Σχολή Ἰ. Ἐπιφανίου Ἰ. Ἡγουμένου 222
 Σχολή Μάνου Γιόμνα 224
 Σωτήριον (Λαρίσης) 230, 482, βλ. καὶ Γιαχαλάρ
- T**
- Τακταλασμάν 230, 267, 268, βλ. καὶ Μικρὸ Περιβολάκι
 Ταμπακόμυλος (Βελεστίνου) 189
 Ταῦρος (Ἰ. Ἀττ.) 728

- Τέα Μαρία 355
 Τεκές τῶν Μπεκτασήδων 434
 Τέμπη 415
 Τεργέστη 197, 569, 638, 695
 Τετράκωμο (Ἡλείου) 195
 Τζανακάρης Βασ. 729
 Τζαφάλιας Ἰθάν. 62, 116
 Τζιντούλωφ Ντόμπρι 577, 720, 722, 724, 725
 Τζιντρούδης Σιδέρης 236
 Τήνος 108, βλ. καὶ Tenos
 Τιμοξένα 129
 Τιρό Ἐρρίκος 285
 Τισίφονος 108, 109
 Τιτάνες 127, 130-132, 134, 135, 137
 Τίτος Κόϊντος Φλαμίνιος 237
 Τόϊβασι 482, βλ. καὶ Καλοχῶρι
 Τομπαΐδης Δ. 407
 Τοπάλης 277
 Τοπάλοβ Κίριλ 719-726
 Τουλέδα (Ἰσπανίας) 423
 Τουρκία 178, 322, 382, 383, 388, 570, 684
 Τουρκόγυφτοι 204
 Τοῦρκοι 51, 166-168, 175, 176-180, 182-184, 186, 187, 191, 194, 204, 228, 230, 316, 319, 320, 325, 360, 602, 607, 623, 661, 662, 678, 679, 681, 682, 697, 698, 711, 723
 Τουρούντζας Γεώργιος 657, 658
 Τουρούντζας Θεοχάρης 658, 696
 Τουρούντζας Ἰωάννης 657-659, 662
 Τουρτούρης Ἰπ. 356
 Τραϊνός (αὐτοκρ.) 117.
 Τραυλός Γεράσιμος 349
 Τριανταφυλλίδης (δικηγόρ.) 231
 Τριανταφύλλου Κατερίνα 552
 Τρίκαλα 176, 178, 182, 189, 203-204, 221, 222, 273, 277, 317, 329, 558, 732
 Τρίκκερι 268, 374
 Τρίκκη 125, 635, βλ. καὶ Τρίκαλα
 Τρικούπης Χαρίλ. 229, 276, 326, 330
 Τρίμης Θεμιστοκλῆς 551
 Τροιζήνα 687
 Τσαγκλί 282, βλ. καὶ Ἐρέτρια Φαρσάλων
 Τσαμπέκος Στέργ. 279
 Τσαριτσάνη 164, 165, 181, 442
 Τσέκος Δημ. 485
 Τσέκος Νικόλαος 279, 485
 Τσέστων Κάρολος 286
 Τσιγγάνοι 204, 205
 Τσιγκέλι (Ἄλμυροῦ) 230, 282
 Τσιγκέλι (Βελεστίνου) 204
 Τσικουρκιτούδης Ἰωάννης 248
 Τσιτρούδης Ἰωάννης 244
 Τσιτσιλιάνος Νίκος 377
 Τσίχλας Σπύρος 354
 Τσοβόλας (ληστής) 278
 Τσολάκη (Ὠδεῖο Βόλου) 551, 553
 Τσομάτος Γαρυφάλ. 279
 Τσοποτός Δ. 377
 Τσοτίλι 203
 Τσουμπέκος Νίκος 213
 Τσούμπρου Μιχαήλ 659
 Τσουτσουλιανούδης Δημ. 248
 Τύμβος (Φερῶν) 123
 Τύρναβος 116, 123, 176, 181, 357, 359, 383, 387, 553, 660
 Τυρώ 105
- Υ**
- Ὑαμπολίτες 108
 Ὑπέρεια Κρήνη (Βελεστίνου) 43, 45, 48, 52, 56, 176, 180, 230, 275, 279-281, 283, 298, 373, 432-446, βλ. καὶ Κεφαλόβρυσο
- Φ**
- Φαγιούμ (Αἰγύπτου) 128
 Φάλαρα 122

Φάλκας Δ. 353
 Φαλτσαίτς Κ. 202
 Φάμπας Θαν. 50
 Φαρόπουλος Ί. 551
 Φάρσαλα 167, 168, 189, 203, 271, 273, 277, 280, 283
 Φάρσαλος 121
 Φατούρος Γεώργιος 351
 Φάτση Βασιλική 188, 216, 217, 218
 Φάτσης Κοσμάς 31
 Φεγγουδάκη Έλενη 725
 Φεργγουζών 587, βλ. καί Ferguson James
 Φερές (Άλεξανδρουπόλεως) 730
 Φέρης 79, 88-90, 105
 Φθιώτιδαι Θήβαι 237, 412
 Φθιώτιδα Άχαΐα 114-116, 118, 119
 Φθιώτις 121, 243
 Φιλάρετος Γεώργιος 271
 Φιλιάτες (Θεσπρωτίας) 185, 188
 Φιλιππίδης Άργύρης 179-181, 289, 293-296, 298
 Φιλιππίδης Δανιήλ 248, 289, 292, 293
 Φιλιππίδης Φιλ. 347
 Φίλιππος Β΄ 67, 108, 109, 121
 Φίλιππος Ε΄ 120, 237, 238
 Φιλιπούπολη 241, 242, 253
 Φιλόδημος 114
 Φλάνδρα 414
 Φλωρεντία 123
 Φλώρινα 729
 Φοΐβος 105
 Φοντενέλ 598, βλ. καί Fontenelle
 Φούρκα (Κονίτσης) 188
 Φράγκ Πέτρος 588, βλ. καί Frank Peter
 Φράγκοι 416
 Φρανγκφούρτη 516
 Φράντζα 588, 616, βλ. καί Γαλλία
 Φρειδερίκος Μέγας τής Πρωσσίας 631
 Φρυγία 133
 Φτελιό 556, βλ. καί Πτελεός

Φυλάκη 119
 Φώκαια 117
 Φωκίδα 107, 108
 Φωτέας Παν. 29
 Φωτιάδης Φ. 516
 Φώτιος 133

X

Χαϊδάρι (Άττ.) 728
 Χαλάνδρι (Άττ.) 728
 Χαλήλ Έφέντης 329
 Χαλικιάς Νίκος 554
 Χαλκίδα 122, 123, 182, 294, 419, 482, 730
 Χαλκοδώνιον (όρος) 46, 49, 53, 235, 237, 239, βλ. καί Μαλούκα
 Χανιώτης (οϊκογ.) 204
 Χατζάκος Άρακλής 281, 280
 Χατζηβασίλης Όρέστης 355
 Χατζηγιάννης Μιχάλης 439-441
 Χατζη-Καλογήρου Βούλα 351
 Χατζηκοτούλα Πολυξένη 354
 Χατζήμισι 229, 230, 296, 482, βλ. καί Στεφανοθίκειο
 Χατζημπαϊράκι 482, βλ. καί Μύρα
 Χατζής Γαρ. 354
 Χατζιώτης Γ. 481
 Χατζιώτης Δ. 353
 Χατζόμπασι 196, 230, 479, 482, βλ. καί Νίκη
 Χειμώνας Χρήστος Β. 27, 727-733
 Χερσόνησος του Αΐμου 724, 725, βλ. καί Βαλκάνια
 Χιμάρα 383, 387
 Χινοπόρι 317
 Χιονίδης Γιώργος Χ. 729
 Χίος 685
 Χλόη (Βελεστίνου) 44, 46, 52, 56, 183, 230, 232, 320, βλ. καί Κόνιαρι
 Χομιάκοβ 720
 Χούπης Δημ. 323

Χουσεϊν-Άλμπάνης 346
Χουσεϊν Μπαϊρακτόπουλος 433
Χουσεϊν Μπέης 346
Χρήστου Χρήστος 356
Χριστιανοί 607, 678
Χριστοδουλίδης Νικ. 351
Χριστόδουλος Κιρλιάνος 567, 568
Χριστόδουλος, Μητροπολίτης Δημη-
τριάδος 27, 31
Χριστόπουλος Άθ. 625, 724
Χριστόπουλος Νικ. 282
Χρονόπουλος Δημ. 231, 547

Χρυσοστόμου Παῦλος 64, 65, 113-149
Χρυσούπολη 729
Χωνιάτης Μιχαήλ 419

Ψ

Ψαθάς Δ. 558
Ψαλίδας Άθ. 649, 650
Ψαρά 672, 685
Ψαρούδα-Μπενάκη Άννα 29
Ψοϊνός Δημ. 439, 441

- Alexander of Pherae 151-159
 Aleuas 155, 622, βλ. καὶ Ἀλευάδες
 Altouser L. 622
 Amyntas III 156
 Athens 152, 153, βλ. καὶ Ἀθήνα
 Ayverdi. Ekrem Hakki 432
- Béquignon Y. 50
 Bjornstahl J. J. 179, 181, 187
 Braşon 659, βλ. καὶ Μπράσοβ
 Breton André 599
 Brigito 569, βλ. καὶ Πρίτζιτο κόμης
 Buffon 290
 Byron Lord 614, 621
- Camariano Nestor, βλ. Καμαριανός
 Νέστορ
 Caria 155
 Condillac 290
- D'Alambert 587
 Descartes 649, βλ. καὶ Καρτέσιος
 Diderot 587
 Dionysos 152, 155, βλ. καὶ Διόνυσος
 Dionysos I of Syracuse 152, 153, 156
 Dodwell Ed. 290, 432
 Ducoux H. 50
- Ellissen Adolf 579, 580
 Ennodia 154, βλ. καὶ Ἐννοδία
 Epaminondas 151, 152
 Evliya Çelebi 431
- Ferguson James 587, βλ. καὶ Φερ-
 γγούζων
 Fichte J. G. 536
 Fontenelle 588, βλ. καὶ Φοντενέλ
 Foucault K. 622
 Frank John Peter 588, βλ. καὶ Φράνκ
- Gentili A. 616
 Gertle K. 622
 Gurob Πάπυρος, βλ. Πάπυρος Gurob
 Hermann Gottfried 580
 Hild Fr. 422
 Holland 290
 Homer 154, βλ. καὶ Ὅμηρος
 Horton Wilmot 684, 685
 Heyne Christian Gottlib 580, 581
 Hyperaia numph 154
- Jackson J. 453
 Jacobs Friedrich 580
- Iason 155, βλ. καὶ Ἰάσων
 Iason of Pherae 156
 Irmccher Johannes 579-583
- Kant 649
 Koder J. 422
- Larissa 155, 156, βλ. καὶ Λάρισα
 Leake William Martin 175, 238, 431
 Leibnitz 649
 Leuktra 151, βλ. καὶ Λεδκτρα

- Locke 649
- Macdonald 453
- Macedonia 153, καὶ Μακεδονία
- Malcidas 152
- Malebranche 649
- Minucci Paola Maria 669
- Miller Stephen 64-70
- Milutinović-Sarailija Sime 659
- Molinos Michael de 445
- Moschion 152
- Montesquieu 538, 622, 625
- Nicolaus Phylacto 659, βλ. καὶ Νικό-
λάου Φυλακτός
- Nicolle de La Croix 290, 293
- Nietzche Friedrich 580
- Nobile J. 453
- Obradović Dositej 659
- Pagasaë 152, 154, βλ. καὶ Παγασαί
- Panckouke C. J. 290
- Peiraeus 152, βλ. καὶ Πειραιεύς
- Pelopidas 151-153
- Philip of Macedon 156, βλ. καὶ Φί-
λιππος
- Pomardi Simone 431, 432
- Popper K. 627
- Poromansca Stoyna 33, βλ. καὶ Πορο-
μάνσκα Στόινα
- Rouqueville 290, 432
- Ramsden 654
- Raynal Abbé 290
- Rétif de la Bretonne 626, 627, 631
- Rousseau J. J. 587, 627, βλ. καὶ
Ρουσσώ
- Scherz von 661, 662
- Sewel W. H. 622
- Shelley Percy Bysshe 621
- Simonides 155, βλ. καὶ Σιμωνίδης
- Sivignon Michel 177, 178
- Tenedos 155
- Tenos 152, βλ. καὶ Τήνος
- Thebes 151-153, βλ. καὶ Θήβα
- Thiersch Friedrich 579, 583, βλ. καὶ
Θείρσιος
- Valachie Provincie 413
- Valehative Provincia 413, 414, βλ. καὶ
Βελεχατίβα
- Wartenberg Ute 151-159
- Weber Max 715
- Wilamovitz – Moellendorff Ulrich von
580
- Williams R. 622
- Wilson 241
- Wolff 647
- Zečev Marin 35, βλ. καὶ Ζέτσεφ
Μαρίν

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Τιμητική Έπιτροπή Συνεδρίου	9
Όργανωτική Έπιτροπή Συνεδρίου	10
Διοικητικά Συμβούλια	11
Πρόλογος	13
Άναλυτικό Πρόγραμμα Συνεδρίου	15
Κατάλογος Συνέδρων	21
Τό Χρονικό τοῦ Συνεδρίου	25

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΜΕΡΟΣ Α΄

1. ΦΕΡΑΙ

1. Άργ. Δουλγέρη – Ίντζεσίλογλου, Τό Άρχαιολογικό – Ίστορικό Πάρκο Φερῶν – Βελεστίνου. Μιά ἐφαρμόσιμη πρόταση 39-60
2. Εὐαγγ. Κακαβογιάννης, Κεφάλι μαρμάρινου ἀγάλματος θεᾶς ἀπό τίς Φερές τῆς Θεσσαλίας 61-78
3. Θεοφάνης Λαϊνᾶς, Άλκηστη, ἡ πρώτη ἔκφραση τῆς συζυγικῆς αὐτοθυσίας 79-104
4. Άρχοντία Παπαδοπούλου, Ἡ πολιτική ἀνάπτυξη τῶν Φερῶν κατά τήν ἀρχαία ἱστορική περίοδο 105-111
5. Παῦλος Χρυσοστόμου, Ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου στή Θεσσαλία καί εἰδικότερα στίς Φερές 113-149
6. Ute Wartenberg, The history and coinage of Alexander of Pherae .. 151-159

2. ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ

7. Γιάννης Άδάμου, Κρίσεις καί συμπεράσματα τῆς μάχης τοῦ Βελεστίνου τῆς 23-24ης Άπριλίου 1897 (ἀπό τό ἀνέκδοτο ἀρχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενείου Ἐλασσόνος) 163-169

8. Παναγιώτης Καμηλάκης, Ἐπαγγέλματα καὶ ἐπαγγελματικός βίος τοῦ Βελεστίνου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση (1881)	171-219
9. Ἀθανάσιος Καραθανάσης, Νικόδημος Μαζαράκης ὁ Φερραῖος. Βιογραφικά καὶ ἐργογραφικά. Πρόδρομη ἀνακοίνωση	221-226
10. Βασίλειος Καραμπερόπουλος, Ἡ συμμετοχὴ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς Βελεστίνου στὸ ἀγροτικό κίνημα	227-234
11. Ἀπόστολος Καρναβάς, Μεγάλο Μοναστήρι Λάρισας. Ἱστορική ἀναδρομὴ – κοινωνικὴ συγκρότηση	235-265
12. Νίτσα Κολιοῦ, Δήμος Φερῶν καὶ Βελεστίνο στὰ τέλη τοῦ 19οῦ αἰῶνα	267-287
13. Κ.Α. Μορᾶρος, Τὸ Βελεστίνο τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα κατὰ τοὺς Ἑλληνας γεωγράφους τῆς ἐποχῆς	289-313
14. Στέλιος Μουζάκης, Τιμὲς ἀγαθῶν καὶ πολιτισμικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς κινητοὺς κτηνοτροφικοὺς πληθυσμοὺς τοῦ Βελεστίνου. Μαρτυρίες ἀπὸ ἔγγραφα καὶ δεφτέρια τοῦ τέλους τοῦ 19οῦ αἰῶνα. Ἀρχεῖο Βασιλάκη Βοθουσιώτου κατοικοῦ Βελεστίνου	315-344
15. Στέργιος Νασίκας, Τὰ σχολεῖα τοῦ Βελεστίνου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας καὶ τὸ Ὑποδιδασκαλεῖο του	345-369
16. Βαγγέλης Νίκου, Ἡ νοσηλεία Βελεστινιωτῶν στὸ Ἀχιλλοπούλειο Δημοτικὸ Νοσοκομεῖο Βόλου 1903-1915	371-397
17. Γεώργιος Ντελόπουλος, Τοπωνυμικά – ὄνοματολογικὰ Βελεστίνου. Ἱστορικογλωσσικὴ ἐπισκόπηση	399-409
18. Ἀπόστολος Παπαθανασίου, Τὸ Βελεστίνο κατὰ τὴ Φραγκοκρατία ..	411-430
19. Ἀργύρης Πετρονάτης, Βελεστίνου Ὀθωμανικὰ Ἀρχιτεκτονήματα ..	431-437
20. Αἰκ. Πολυμέρου – Καμηλάκη, Προμελέτη σκοπιμότητος ἀξιοποίησης τῶν ὕδροκίνητων ἐργαστηρίων τοῦ Βελεστίνου	439-448
21. Γιάννης Πρίντζος, Ταμιευτῆρας Κάρλας	449-471
22. Δ. Σακκῆς, Κοινωνικοοικονομικὴ κατάσταση γονέων καὶ σχολικὴ ἐπίδοση μαθητῶν στὸ Ἑλληνικὸ σχολεῖο Βελεστίνου (1897-1909) ..	473-505
23. Ἀγγελικὴ Σκορδᾶ – Παπαγιαννοπούλου, Τὸ Ἀστικὸ Σχολεῖο Βελεστίνου	507-518
24. Κώστας Σπανός, Τὰ ἐπώνυμα τῶν Βελεστινιωτῶν	519-531

ΜΕΡΟΣ Β'

ΡΗΓΑΣ

25. Γ. Κ. Βλάχος, Ἡ ἑλληνικὴ ἰδέα στὸν πολιτικὸ σχεδιασμὸ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ καὶ τοῦ Ρήγα Φεραίου	535-543
26. Φώτης Βογιατζῆς, Οἱ θεατρικὲς παραστάσεις γιὰ τὸν Ρήγα Φεραῖο στὴν Θεσσαλία (1881-1993)	545-561
27. Λεάνδρος Βρανούσης, Ἄγνωστα νεανικὰ χειρόγραφα τοῦ Ρήγα	563-575
28. Μαρίν Ζέτζεφ, Ρήγας Φεραῖος – Ντόμπρι Τζίντουλωφ. Παραλληλισμοὶ	577

29. Johannes Irmscher, Τό ἐπιτύμβιο τοῦ Θεϊρσίου στὸν Ρήγα	579-583
30. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Ρήγα Βελεστινλή «Φυσικῆς ἀπάνθι- σμα» καὶ Γαλλικὴ «Encyclopédie». Ταύτιση, γιὰ πρώτη φορά, ἐνὸς προτύπου	585-598
31. Ἰούλιος Κέρπης, Οἱ ἐπιδράσεις τοῦ Ρήγα στὴν ποιητικὴ συνείδηση τῆς Γενιάς τοῦ '30	599-609
32. Γεώργιος Λεοντσίνη, Οἱ ἰδεολογικὲς συνιστώσες στό συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Ρήγα	611-624
33. Χάρης Μελετιάδης, Διαβίου ἐκπαίδευση στό «Σχολεῖον τῶν ντελι- κᾶτων ἑραστῶν»	625-634
34. Ἰωάννης Μπολανάκης, Ἡ θρησκευτικὴ τοῦ Ρήγα Βελεστινλή	635-642
35. Κωνσταντῖνος Νιάρχος, Ρήγας Φεραῖος: Τὸ λογικὸ καὶ τὸ ἐξωλο- γικὸ στοιχεῖο τοῦ Ἦρωα	643-646
36. Χρῆστος Ξενάκης, Τὸ πείραμα στὰ βιβλία Φυσικῆς τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἡ περίπτωση τοῦ «Ἀπανθίσματος Φυσικῆς» τοῦ Ρήγα	647-656
37. Ἰωάννης Παπαδριανός, Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ρήγα Βελεστινλή στό Σεμλίνο	657-663
38. Καλ. Παπαθανάση – Μουσιοπούλου, Περιβολιῶτες ἀγωνιστὲς στὴν ποίησι τοῦ Ρήγα	665-668
39. Στόινα Πορομάνσκα, Ὁ Ρήγας σὲ βουλγαρικὴ μετάφραση	669-675
40. Ἀννίτα Πρασσᾶ, Ρήγας Φεραῖος – Ἰ. Καποδίστριας: οἱ στόχοι τους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ὀργάνωση ἀνεξάρτητου κράτους	677-689
41. Σάββας Σπέντζας, Προσέγγιση στὴν οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ σκέψη τοῦ Ρήγα	691-707
42. Θεόδωρος Σταυρόπουλος, Ἡ ἄμεση Δημοκρατία στό πολίτευμα καὶ στὴν πολιτικὴ τοῦ Ρήγα Φεραῖου	709-717
43. Κύριλ Τοπάλοφ, Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα στὴ βουλγαρικὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰῶνα	719-726
44. Χρῆστος Χειμώνας, «Μερικὴ ὀδογραφία» Ρήγα Βελεστινλή	727-733
Ἐδρετήριο ὀνομάτων προσώπων καὶ τόπων	735-762
Περιεχόμενα	763

